

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 49 * άνοιξη 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Μια παρερμηνευμένη «παράγραφος» του Χρονικού του Λεόντιου Μαχαιρά: συμπληρωματική υπενθύμιση [3]. Το «μακρύ ποδάρι» του Μπαρόκ: το έντυπο *Τύχης...* (1786). Μαντέματα-λιανοτράγουδα (fortune cookies) με ρουλέτα «κλήρων» ως *passatempo* για γυναικείες και αντρικές «συντροφικές» [6] ~ ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΠΟΥΛΑΣ, Ένας πρώιμος «Ελληνικός Ύμνος» στην Ελευθερία (Ιούλιος 1821) [12] ~ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ, Το *Πανόραμα Αφροδίτης* (1877) του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου [16] ~ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, Τα μαρτύρια του μαρμάρινου Βύρωνα και ο «βυρωνομάρτυς» Χριστόφορος Σαμαρτσίδης [23] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Το γράμμα Τ. Ένα ακόμη καβαφικό μυστήριο χωρίς απάντηση [30] ~ ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΑΣ, Η *ars poetica* του Τάκη Μπαρλά μέσα από δύο αντικαβαφικές κριτικές του [32] ~ ΤΡΑΪΑΝΟΣ ΜΑΝΟΣ, Ο Πτωχοπρόδρομος, ο Καβάφης και οι ...κομβολόγοι. Ένα ακόμα αβιβλιογράφητο καβαφολογικό σατιρικό στιχούργημα [38] ~ ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ, Τα στερνά του Κίμωνα Μιχαηλίδη στην αποκλεισμένη Αθήνα του 1917 [40] ~ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΔΑΟΥΤΗ, Τρία κείμενα του Γρηγορίου Ξενόπουλου για την κοσμοπολίτικη προοπτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας [44] ~ Κ. Γ. ΠΑΓΚΟΥΛΑΗΣ, Χρ. Παλαίσης, «Η 9η Ιουλίου 1821-1930» [48]. Γενεαλογική ταυτοποίηση του Λεωνίδα Π. Παυλίδη (1890-1957) [62] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Πέντε επιστολές του Νίκου Νικολαΐδη και άλλο αρχαιακό υλικό από το Σπουδαστήριο Πετρώνδα [50] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Ο Κώστας Βάρναλης για το «ουδείς εκών κακός» [56] ~ ΧΡΙΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΘΑΝΑΣΙΟΥ, Μελής Νικολαΐδης και Γεωργία Λοφίτη: Μια αντιπαράθεση [64] ~ ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ, *Αγαπητέ κ. Ηαζο*: Μια αδημοσίευτη επιστολή του Γ. Σεφέρη [66] ~ ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Τα αυτόγραφα των τελευταίων σημειωμάτων του Ι. Συκουτή (Β') [71] ~ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Ο Στέλιος Ανεμοδουράς και το νεανικό λογοτεχνικό περιοδικό *Αργώ* [75] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Μια ραδιοφωνική ομιλία του Ανδρέα Καραντώνη και δύο επιστολές που τη συνοδεύουν [78] ~ Μ-Φ, Τέσσερα ποιήματα της Penelope Tremayne για την Κύπρο [82] ~ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΥΜΗ, Το μπεριαλιστικό βλέμμα και η αποικιοκρατική ενοχή στα κυπριακά ποιήματα της Penelope Tremayne [84] ~ ΠΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Για το διήγημα «Γκρέγκορ» [87] ~ ΣΠΥΡΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ, Η γραπτή απόδοση του επενθετικού /i/ στην κυπριακή ελληνική [90] ~ Μ-Φ, Ο Β. Μιχαηλίδης σε στρατιωτικό έντυπο της Λάρις [93]. Ο Τάκης Μπαρλάς για την «9η Ιουλίου 1821...» του Β. Μιχαηλίδη [94]. Σατιρικοί στίχοι για τον Νίκο Νικολαΐδη [98]. Ο Ν. Νικολαΐδης διαβάζει το *Βιβλίο του Μοναχού* στη Γλυκίσσα [98]. Μία επιστολή του Άντη Χατζηαδάμου [100] ~ ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΠΟΥΛΑΣ, Περί Καβάφης και βιβλιογραφιών [95] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Η πρώτη εμφάνιση του σκιτσογράφου Δημήτριου Γαλάνη [96] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μικροδιρθωτικά στην 5η έκδοση της *Νεοελληνικής Γραμματικής* του Άγαπητού Γ. Τσοπάνακη [99] ~ ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, What is Cyprus [102] ~ ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΡΓΥΡΟΥ, An answer to "What is Cyprus" [102] ~ Γ. Κ. ΜΙΧΑΗΛ, Το πρόστιμον της μάσκας [103]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 49 * άνοιξη 2021

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016), Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική Επιτροπή: Σπύρος Αρμολιάδης, Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία (τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιούτυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευθύνοτητα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Οι συγγραφείς εκφράζουν στα κείμενά τους προσωπικές απόψεις και εκτιμήσεις, που δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκη με τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171 5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 8 €

Ετήσια συνδρομή (2+2 τεύχη): 15 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται κατ' ανάγκη τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Μια παρερμηνευμένη «παράγραφος» του Χρονικού του Λεόντιου Μαχαιρά: συμπληρωματική υπενθύμιση

Στη μνήμη του Φ. Σταυρίδη, που προτιμούσε την παραμυθική γλώσσα του Μαχαιρά από τη στεγνή εξιστόρηση του Τζώρτζη Μπουστρού

Η (ξεπερασμένη από καιρό) δίτομη «κριτική» έκδοση (με αγγλική αντικριστή μετάφραση και επιμετρικά σχόλια) του κειμένου του χρονογραφικού αρχικά, και δυναστικού κατόπιν (έως και τις 24.7.1458) Χρονικού (Εξηγήσεως της γλυκειάς χώρας Κύπρου...) του Λεόντιου Μαχαιρά από τον ηλεκτρολόγο μηχανικό και, κατόπιν, ερασιτέχνη αρχαιολόγο, γλωσσολόγο, σχολάρχη ξένης αποστολής, ιστοριοδίφη και λαογράφο R. M. Dawkins¹ πρέπει να είναι – εξαιτίας συγκεκριμένων επιλογών της «υβριδικής» μετάφρασής του, αλλά και της επήρειας παλιότερων ασύστατων δηλώσεων του K. N. Σάθα² – η πρώτη που ευθύνεται για μια μερική παρερμηνεία του ελληνόγλωσσου κειμένου. Μερική παρερμηνεία ή επιλεκτική ερμηνεία, η οποία οδήγησε, έως και σήμερα, όχι μόνο σε ανάλογα ανακριβείς μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες,³ μα και σε άστοχα (ελληνογλωσσολογικά και πατριδολαγνικά ή πατριδοδοθηρητικά) ιδεολογήματα, που δεν παύουν να ξεπηδούν, αλλά και να βρίσκουν πρόθυμη φιλοξενία, όχι μόνο σε «επιστημονικές» εκδόσεις και μελετήματα, μα και σε σχολικά διδακτικά εγχειρίδια, σε εφημεριδογραφήματα, σε συνεντεύξεις, σε θεατρικές διασκευαστικές παραστάσεις, κ.ο.κ., εκδηλώσεις που οι περισσότερες έχουν τόσο χαμηλή ποιότητα, ώστε δεν αξίζει καν να αναφερθούν.

Πρόκειται για τη μεταφραστική επιλογή των τελευταίων, ιδίως, προτάσεων της «παραγράφου» αριθ. 158 της έκδ. Dawkins,⁴ ενός χωρίου όπου ο Μαχαιράς εκφράζεται ως μέλος και ο ίδιος της βασιλικής κυπριακής γραμματείας, και το οποίο είναι σχεδόν «ένθετο/παρέμβλητο» μέσα στη (συχνότατα) άτακτη, συνειρμική και ανοικτόμητη αφήγησή του, ως «ουρά» μιας μακροσκελούς αναφοράς στους Γενουάτες και στους πλούσιους Συριάνους (Άραβες) της Αμμοχώστου, καθώς και σε οικονομικά εγχειρήματα του «ρηγάτου» των Lusignan, και αμέσως πριν από την πρώτη «παράγραφο» της αφήγησής για τα προκαταρκτικά και την προετοιμασία της σταυροφορικής επιχείρησης του Πέτρου Α΄ Lusignan εναντίον του (μαμελουκικού) σουλτανάτου του Καΐρου (1365). Μεταγράφουμε την «παράγραφο» αυτή εδώ, όχι βέβαια με την ιδιόρρυθμη και παλιομοδίτικη «ιστορική ορθογραφία» του άγγλου εκδότη (πρβ., π.χ., τα *είνε*, τής Κωνσταντινόπολις, *χοΐσι*, *σύγγκριτον*, *ώς που*, και *π΄ηραν*, *φράγγικα*, *ώς γοιόν*, και *βαρβαρίσαν*, γραφές που δεν απέχουν και πολύ από την παλιότερη γλωσσική αναρχία τής έκδ. Σάθα), ούτε με τη διπλωματική, μα αλλοπρόσαλλη στη σύμπτωση της στίξης τής, μεταγραφή δύο νεότερων κύπριων εκδοτών,⁵ αλλά με εκσυγχρονισμένη ορθογραφία και ρύθμιση της στίξης: πλαγιογραφούνται μόνον οι επίμαχες τελευταίες προτάσεις του χωρίου στα (όχι ιδιαίτερα αξιόπιστα, εδώ) χειρόγραφα της Οξφόρδης (O) και της Ραβέννας (R), για να φανούν οι σημαντικότερες αποκλίσεις τους από το χειρόγραφο-βάση τής έκδ. Dawkins, το *χφ* της Βενετίας (V, βλ., εδώ, σε δίστηλη αναπαραγωγή).

<p>... και διὰ τὴν σφοδρὰν ἀντιθέσιν ἀπὸ καὶ ἐμὸν ἐπίστατον καὶ τοὺς ἄλλους πρὸς τὴν ἑκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν</p>	<p>... μὲν τελευτήσῃ τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν τὴν ἐκείνην ἑπιπέσειν ἐπιπέσειν</p>
--	---

Χφ V: Και, διατι δύο φυσικοί αφέντες είναι εις τον κόσμον, ο ένας κοσμικός και ο άλλος πνευματικός, τούς είχεν το νησάκιν τούτον, τον βασιλέαν της Κωνσταντινούπολης και τον πατριάρχη της μεγάλης Αντιοχείας πριν την πάρουν οι λατίνοι, διά τούτον ήτον χρήση να ξεύρομεν ρωμαίκα καθολικά, διά να πέψουν γραφές τού βασιλέως, και συριάνικα σωστά, και ούτως εμαθητεύγαν τα παιδιά τους, και το σύγκριτον ούτως εδιάβαιναν, με τα συριάνικα και ρωμαίκα. Ωσπου και πήραν τον τόπον οι Λαζαριάδες, και από τότες αρχέφα να μαθάνουν φράγκικα και βαρβαρίσαν τα ρωμαίκα, ωσγίον και σήμερα, και γράφομεν φράγκικα και ρωμαίκα. Ότι εις τον κόσμον δεν ηξεύρουν ίντα συντυχάνομεν.

Χφ O: [...] Ωσπου και επήραν τον τόπον οι Λαζαριάδες – και η αυλή η ρηγάτικη κτίσμαν του βασιλέως των Ρωμαίων, και εκεί εκατοικούσαν οι δούκηδες οπού έρχουνταν –, και, άνταν άρκεψεν το λατίνικον [= η ρωμαιοκαθολική κυριαρχία], εβαρβαρίστην το ρωμαίικον [= οι ελληνορθόδοξοι υιοθέτησαν τη δημώδη], και εσιμίτην η συντυχία, βαρβάρη [ίσως παρατονισμένο αντί βάρβαρη = δημώδης] ρωμαίικη και λατίνικη [= των ρωμαιοκαθολικών].

Χφ R: [...] Ωσπου και επήραν τον τόπον Λαζαργιάδες – και η αυλή η ρηγάτικη κτίσμαν των βασιλέων των Ρωμαίων άρκεμμαν, και εκεί εκατοικούσαν δούκηδες οπού έρχουνταν –, και, άνταν αρχέψαν το λατίνικον, εβαρβαρίστην το ρωμαίικον, και γράφουν λόγια φράγκικα και ρωμαίκα. Και εις τον κόσμον δεν ηξεύρουν τίντα συντυχάνουν.

Παραθέτουμε, πρώτα, τις τελευταίες προτάσεις στη μετάφραση της έκδ. Dawkins, που ανακατεύει αυθαίρετα γραφές δύο χφφ (πλαγιογραφούνται μόνον οι μεταφραστικές επιλογές που θεωρούμε αυθαίρετες, όπως, π.χ., η αποσύνδεση του υποκειμένου τού αρχέφα(ν) από τους «γραμματικούς» του συγκρίτου, η αμετάβατη σημασία που δίνεται στο ρ. βαρβαρίσαν, η αντικατάσταση του αιτιολ. ότι από ένα υποτιθέμενο ως ή ωσγίον, και η γενίκευση για την απροσδιόριστη, σε όλους τους ξένους, ομιλούμενη γλώσσα ενός ντόπιου συνόλου):

[...] And (when the Latin period began) *men* began to learn French, and *their Greek became barbarous*, just as it is to-day, when we write both French and Greek, *in such a way that no one in the world can say what our language is.*

Παραθέτουμε, τώρα, μια πιστή μετάφραση όλου του χωρίου του χφ V στη σύγχρονη μας κοινή νεοελληνική, για να φανούν καλύτερα οι αυθαίρεσίες του μεταφραστή:

Και, επειδή δύο είναι οι πραγματικοί εξουσιαστές στον [έξω] κόσμο, ο ένας κοσμικός και ο άλλος πνευματικός, εξουσιαστές που είχε αυτό το νησάκι, τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και τον πατριάρχη της μεγαλοπόλεως Αντιόχειας προτού την κατακτήσουν οι ρωμαιοκαθολικοί, γι' αυτό χρειαζόταν να ξέρουμε γνήσια [λόγια] βυζαντινά ελληνικά, για να στείλουν έγγραφα στον αυτοκράτορα, και ορθά [κλασικά] αραβικά, και έτσι δίδασκαν τα παιδιά τους, και έτσι πορευόταν η διοικητική γραμματεία, με τα αραβικά και τα βυζαντινά ελληνικά. Ωσπου κατέκτησαν τον τόπο οι Λουζιάν, και από τότε άρχισαν [οι μελλοντικοί γραμματικοί] να μαθαίνουν γαλλικά και έκαναν δημώδη τα βυζαντινά ελληνικά, όπως και σήμερα, και [στη γραμματεία] έχουμε γραπτές γλώσσες τα γαλλικά και τα δημώδη βυζαντινά. Διότι στον [έξω] κόσμο δεν ξέρουν τί μιλούμε.

Όπως βλέπουμε, λοιπόν, το κείμενο του Μαχαιρά δίνει μιαν (αναδρομική όσο και προδρομική) ρεαλιστική περιγραφή της αναγκαστικής, για λόγους πολιτικοεκκλησιαστικούς, αλλαγής στις δύο γραπτές γλώσσες της κυπριακής διοικητικής γραμματείας, αρχικά ως επαρχιακής βυζαντινής, και κατόπιν ως βασιλικής των Lu-

signan (άρα και στις γραπτές γλώσσες που χρησιμοποιούσαν οι νεαροί aspirants που τη στελέχωναν, δασκαλεμένοι αρμόδια από τους πατεράδες τους). Δεν πρόκειται για μια περιγραφή ή, ακόμη περισσότερο, για μια κριτική/επίκριση κάποιας εξέλιξης ή «φθοράς» της ελληνικής γλώσσας στην Κύπρο στα υστερομεσαιωνικά χρόνια, που την εκφέρει κάποιος σχολιαστής τού τύπου τού σχολιαστή των καβαφικών «Ποσειδωνιατών», ούτε, βέβαια, για ένα (αναδρομικό) «πικρό παράπονο» που δήθεν το «καταμαρτυρεί» εκ των ένδον ένας χρονοιογράφος που συνθέτει το έργο του στα μέσα του 15ου αι.⁶ Και δεν αποτελεί ελαφροντικό για τις ανακριβείς μεταφράσεις και τις φαντασιώδεις παρερμηνείες η άγνοια του γεγονότος ότι ρευστές συντάξεις, περιστασιακή μη δήλωση του ρηματικού υποκειμένου και ασύνδετες μεταβάσεις από ά σε γ ρηματικό πρόσωπο δεν αποτελούσαν γλωσσικά χαρακτηριστικά μόνον του Χρονικού, αλλά και όλων σχεδόν των δημωδών κειμένων της εποχής, πεζών και έμμετρων.

Αρκεί λοιπόν, για τελευταία φορά, να υπενθυμίσουμε μερικά από όσα είχα ήδη γράψει, εδώ και πάνω από δέκα χρόνια, στη συντροφική (με τον Λ. Παπαλεοντίου) *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 6), σ. 87:

[...] οι αρχικοί «αποδέκτες της αφήγησης» του Μαχαιρά δεν πρέπει να ήταν, όπως υποστηρίχθηκε με όψιμη εθνικιστική μα κούφια και φιλολογικά αστήρικτη ρητορεία, «οι Έλληνες Κυπριώτες, όχι οι λίγοι φραγκοσπουδασμένοι, αλλά ο απλός λαός»· πρέπει να ήταν ένα κοινό ελληνόγλωσσων Κυπρίων οι οποίοι, ανεξάρτητα από την απώτερη εθνο(τιχο)-θρησκευτική τους καταγωγή/προέλευση, μπορούσαν να απολαμβάνουν κυρίως τα έργα τα γραμμένα στην ελληνική δημώδη του κυπριακού ιδιώματος. Άλλωστε και η ίδια η στάση του χρον(ικ)ογράφου απέναντι στο ιδίωμα αυτό είναι εντελώς ρεαλιστική, και διόλου επικριτική, όπως υποστηρίχθηκε κατά καιρούς από όσους παρερμήνευσαν ένα «περιβόητο» χωρίο του έργου, το οποίο δεν κάμνει τίποτε άλλο παρά να περιγράψει, με όρους των «γραμματικών» της εποχής, τη γλωσσική πραγματικότητα των μορφωμένων της «ρηγικής» γραμματείας (και όχι, βέβαια, του συνόλου του κυπριακού πληθυσμού), πραγματικότητα της οποίας η αρχή τοποθετείται σε εποχή πριν ακόμη από τις Σταυροφορίες. [...]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. R. M. Dawkins, *Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle"*, τ. 1-2, Oxford, Clarendon Press, 1932 (και φωτοαναστ. ανατυπώσεις: Αμμόχωστος, «Les Éditions L'Oiseau», [1969]· New York, ASM Press, 1980). Δυστυχώς, τα πολλά, και συνήθως υπερεκθειαστικά, δημοσιεύματα του P. Mackridge για τον (καθηγητικό) πρόγονό του δεν σταματούν, όπως και όσο θα έπρεπε, στη μάλλον ελλιπή γνώση των παλιότερων νέων ελληνικών από μέρους του Dawkins.

2. Βλ. K. N. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη...*, τ. 2, Venezia 1873, σσ. ρλβ'–ρλγ' (το σχετικό χωρίο του Μαχαιρά, με βάση μόνο το χειρόγραφο της Βενετίας, επανεκδίδεται στη σ. 124· πλαγιογραφούνται οι ασύστατες αποφάνσεις): «Ο αφελής Μαχαιράς [...] δεν εξελατινίσθη την καρδίαν· ούτε την εθνικήν του ελληνισμού παράδοσιν λησμονεί, ούτε την θρησκείαν των πατέρων αυτού απηρνήθη· συγκεκριμένος αναπολεί, ότι προ των Γάλλων εξουσίαζον της νήσου οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου, και ελαλείτο η ελληνική γλώσσα καθαρά».

3. Π.χ. στα γαλλικά, βλ. I. Chevalier, «D'une langue à l'autre. Les expressions dans le texte du manuscrit de Venise de la Chronique de Chypre de Leontios Machairas», στον τόμο A. Χατζήσάββας (επιμ.), *Chypre et l'Europe. Actes 1998*, Nancy-Besançon, «Praxandre», 1998, σσ. 221–231, ειδικότερα σ. 231.

4. Ό.π. (σημ. 1), τ. 1, σ. 142 (με αντικριστή αγγλική μετάφρ. στη σ. 143, και σχόλια στον τ. 2, σσ. 112–113, τα οποία όμως περιορίζονται σε μαρτυρίες για τις ομιλούμενες στην υστερομεσαιωνική Κύπρο γλώσσες από ντόπιους, μετοίκους ή και περαστικούς).

5. Μ. Πιερός - Α. Νικολάου-Κονναρή, *Λεοντίου Μαχαιρά Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων*, Λευκωσία, Κ.Ε.Ε., 2003, σ. 148: χφ Βενετίας φφ. 56ν–57r, αράδες 8–28 στην έκδοση· χφ Οξφόρδης φφ. 74ν–75r, αράδες 6–26 στην έκδοση· χφ Ραβέννας φ. 45ν, αράδες 3–24 στην έκδοση.

6. Βλ. Ν. Αναξαγόρου, Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξηγήσεις διά αθύμησην καιρού και τόπου / Leontios Machairas, Exegeses in Remembrance of Time and Place...*, Λευκωσία, «Σχοινοβάτης», 2013, σ. 12: «Η φθίνουσα ελληνική παιδεία και η ανυπαρξία ελληνικών βιβλίων στο νησί, θεωράκιζον την εξέλιξη του ξεχωριστού ελληνικού ιδιώματος, του κυπριακού, αφού η γνώση της λόγιας γλώσσας δεν ήταν πια δυνατή, καθώς καταμαρτυρείται στο πικρό παράπονο του Λεόντιου Μαχαιρά «καὶ βαρβαρίσαν τὰ ρωμαῖκα».»: λογική «απόρροια» για μια μελετήτρια που είχε παρερμηνεύσει το νόημα της συγκεκριμένης «παραγράφου» του Χρονικού ήδη στη διδακτορική διατριβή της, θεωρώντας ότι ο Μαχαιράς κάνει λόγο όχι μόνο για τις γραπτές γλώσσες της κρατικής κυπριακής γραμματείας, αλλά και για τις γλώσσες και για τις ποιητικές της ελληνικής που γράφονταν ή/και μιλιούνταν γενικά στο νησί, πριν και ύστερα από την έναρξη της δυτικοκρατίας, πρβ. Ν. Anaxagorou, *Narrative and Stylistic Structures in the Chronicle of Leontios Machairas*, Λευκωσία, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, 1998, σσ. 6-7 και υποσημ. 29 (πλαγιογραφούνται οι αστοχίες): «[...] In a state of constant social and linguistic acculturation each of the two chief languages soon acquired a specifically local character, thus evolving into what was known as the Greek and French of Cyprus. A vivid account of the bilingualism prevailing in the island is given by Machairas. [...] The “barbarous” Greek of Machairas’ time and the “good Greek” spoken prior to the Frankish domination of Cyprus [...] Machairas’ Chronicle can be taken as a representative sample of “barbarous” Greek [...] This code is contrasted to the high style of Greek, spoken in Cyprus before Frankish domination [...]».

Φυσικά ούτε στην ανθολογία της δίνονται – αφού, άλλωστε, δεν υπάρχουν – κειμενικά ή άλλα τεκμήρια για τη γενικευτική απόφαση σχετικά με «φθίνουσα ελληνική παιδεία» και «ανυπαρξία ελληνικών βιβλίων» στην Κύπρο, είτε αποδείξεις για το εξίσου γενικευτικό πόρισμα πως «η γνώση της λόγιας [ελληνικής] γλώσσας δεν ήταν πια δυνατή». Για αντίθετα αποδεικτικά παραδείγματα βλ., πρόσχημα, την Εισαγωγή και όλο το κεφ. 1 του Πρώτου Μέρους της *Ιστορίας της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας* των Γ. Κεχαγιόγλου - Λ. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Κ.Ε.Ε., 2010, φωτοαναστ. ανατύπωση με επιμετρικά «Διορθωτέα», 2016, σσ. 19-98, 197-201.

7. Για την εθν(οτ)ική σύνθεση της κυπριακής διοικητικής γραμματείας έως το τρίτο τέταρτο του 15ου αι. και για τα γραπτά κείμενα που παράγονταν από αυτό το «σύγκριτον» (secrète) των Lusignan εξακολουθεί να είναι χρήσιμη η μονογραφία του J. Richard (με τη συνεργασία του Θ. Παπαδόπουλου), *Le Livre des remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468-1469)*, Λευκωσία, Κ.Ε.Ε., 1983.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Το «μακρύ ποδάρι» του Μπαρόκ: το έντυπο *Τύχης...* (1786).
Μαντέματα-λιανοτράγουδα (fortune cookies) με ρουλέτα «κλήρων»
ως passatempo για γυναικείες και αντρικές «συντροφίες»

Στα τριαντάχρονα από τον θάνατο του Άντη Χατζηαδάμου (1936-29.11.1990),
άριστου (λιανο)τραγουδιστή και αρχιμάστορα «τυχηρών παιγνίων»

Έχουν αυξηθεί και στην ελληνική βιβλιογραφία τα μελετήματα για την (ευχάριστη ή και απολαυστική, κάποτε όμως και οδυνηρή) χρήση του «ελεύθερου χρόνου» στον ελληνισμό, τον «φαναριώτικο», τον εφτανησιώτικο και της ευρωπαϊκής διασποράς, στα χρόνια του λεγόμενου Νεοελληνικού «Διαφωτισμού». Ωστόσο, πέρα από τις γνωστές και λίγο πολύ σχολιασμένες περιγραφές κοινωνικών συναναστροφών, διασκεδάσεων και ψυχαγωγίας των «σαλονιών», των στεριανών και θαλασσινών εκδρομών και περιπάτων, των τραγουδιών σε ματινάδες/πατινάδες σε σερενάτες, των συμποσίων και χορών σε αρραβώνες, γάμους, βεγγέρες, δεξιώσεις σε ονομαστικές και άλλες γιορτές με ζωντανή μουσική και τραγούδια ή με γραπτά μηνύματα (δί-στιχα) σε αιωρούμενα/ιπτάμενα μπιλιετάκια και πουλάκια, της σύνθεσης ή/και εκτέ-

λεσης στιχουργημάτων (για τη ζωή και την τύχη, τον έρωτα και την ξενιτειά, το κέρδος ή τη χασούρα, τις χαρές και τις λύπες) με μεγάλη, συνήθως, προφορική ή χειρόγραφη και έντυπη κυκλοφορία κτλ.,¹ υπάρχει πάντα χώρος και για μια καλύτερη διερεύνηση του περιοχόμενου βιβλιογραφημένων, και μάλλον παραμελημένων, πηγών, χειρόγραφων είτε έντυπων.

Παρουσιάζω εδώ, με περισσότερες λεπτομέρειες απ' ό,τι έχει γίνει ως τώρα, ένα «χρηστικό» έντυπο του 1786 (πρώτη, πιθανότατα, έκδοση),² που φαίνεται να αποτελεί κληρονομιά-επιβίωση των χρόνων του Μπαρόκ: ως βιβλίο «παιγνίου τύχης», διαφοροποιείται από τα παλιότερα ελληνόγλωσσα «προφητικά», «προγνωστικά» ή «μαντευτικά» χειρόγραφα είτε έντυπα βιβλία «κληρομαντείας»/«λαχνομαντείας» ή άλλου είδους «μαντείας» είτε «λογαριασμού»/«υπολογισμού» και «χρηστικής γνώσης/σοφίας», όπως, π.χ.: «ριχτολόγια»/«ριχτάρια», «χρησμολόγια», «καλενδάρια», «βροντολόγια» και «μετεωρολογικά», «εορτολόγια», «πασχάλια (αιώνια/παντοτινά)» και «μηνολόγια»/«σεληνοδρόμια», «ωροσκόπια», «ημερολόγια» και «καζαμίες», καθώς και από τα κάθε λογής «γνωμολόγια»/«γνωμολογικά», κτλ.

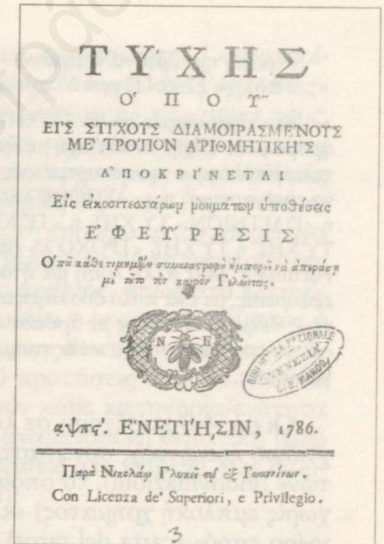
Πρόκειται για «βιβλιάκι» (βιβλιαράκι) που είχε βιβλιογραφηθεί πριν από έναν σχεδόν αιώνα, με βάση τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand,³ αλλά που δεν έχει προσελκύσει, απ' όσο ξέρω, το ειδικό ενδιαφέρον κάποιου από τους (εν υπερ-παρκεία πια) μελετητές της γραμματείας και του έμμετρου λόγου του 18ου και του 19ου αι., ιδίως από τους λεγόμενους «ιστορικούς των νοοτροπιών» και τους αφ' υψηλού επικριτές της «μη νεοεθνικής» σύμμειξης δημοτικού και ημιλόγιου/δημοτικοφάνους έμμετρου υλικού σε παλιότερες συλλογές, ανθολογίες κτλ.

Το πλήρες κείμενο του εντύπου ελπίζω να το δημοσιεύσω κάποτε σχολιασμένο, μόνος μου ή με τη συνεργασία κάποιου ενδιαφερόμενου ερευνητή. Δίνω παρακάτω μερικά βιβλιογραφικά στοιχεία του εντύπου:

Χαρτόδετο, 32 σελίδων σχ. 8ου, διαστ. 17,5x12 εκ., με αραβική αρίθμηση ανά σελίδα στην πάνω ωά (σ. 4 κ.ε.), και λατινική σύμφωνα με το φύλλο των δύο (οκτάφυλλων) «τετραδίων», αλλά μόνο στην κάτω ωά των σσ. 5 (A 3), 7 (A 4), 17 (B), 23 (B 4). Αριστερότερα από το B της σ. 17 τυπώνονται οι λέξεις Le finte sorti (= «Οι τεχνητοί κλήροι» ή «Οι τεχνητές [είτε: πεπονημένες/πλασματικές ή προσποιητές/ψεύτικες] τύχες»), που αποτελούν, όπως θα δούμε παρακάτω, τίτλο ή, καλύτερα, τμήμα τίτλου τού πιθανότατου ιταλόγλωσσου προτύπου. Το έντυπο περιλαμβάνει μία και μόνη εικόνα στη σ. 2 [= φ. A 1v], ως (λειτουργική) «προμετωπίδα» αντικριστά στη σ. 3 [= φ. A 2r], που είναι και η σελίδα τίτλου (βλ. εδώ, Εικ. 1).

Παρακάτω μεταγράφεται το κείμενο της σ. 3 καταλογάδην και με εκσυγχρονισμένη ορθογραφία, αλλά χωρίς αναλογική τήρηση ούτε του διαφορετικού, κάθε φορά, μεγέθους των κεφαλαίων είτε πεζών τυπογραφικών στοιχείων ούτε της αραιογράφησης των αράδων 2, 5 και 7.

ΤΥΧΗΣ | ΟΠΟΥ | ΕΙΣ ΣΤΙΧΟΥΣ ΔΙΑΜΟΙΡΑΣΜΕΝΟΥΣ | ΜΕ ΤΡΟΠΟΝ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗΣ | ΑΠΟΚΡΙΝΕΤΑΙ | εις εικοσιτεσσάρων νοημάτων υποθέσεις | ΕΦΕΥΡΕΣΙΣ | οπού κάθε τιμημένη συνανα-

Εικ. 1

στροφή ημπορεί να απεράσει | με τούτο τον καιρόν γελώντας. | [τυπογρ. σήμα] | αφπς'. ΕΝΕ-ΤΗ,ΣΙΝ, 1786. | Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ίωαννίνων. | Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

Δεν είναι σαφές αν το ΤΥΧΗΣ (της αρχής) του τίτλου είναι μια μεμονωμένη ονομ. εν. χωρίς άρθρο (= Η Τύχη) αντίστοιχη με όμοιες εμφανίσεις της λέξης σε πολλά δημόδια κείμενα, ή αν αποτελεί υπόλειμμα κουτσουρεμένου, ίσως από τυπογραφική παραδρομή, τίτλου, που θα μπορούσε να είναι αρχικά, π.χ., <ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ> ΤΥΧΗΣ ή ΤΥΧΗΣ <ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ> ή <ΠΛΑΣΜΑΤΑ> ΤΥΧΗΣ ή <ΠΑΙΓΝΙΟΝ> ΤΥΧΗΣ ή <ΤΕΧΝΑΙ> ΤΥΧΗΣ ή <ΤΗΨ ΤΕΧΝΗΤΗΨ> ΤΥΧΗΣ ή <ΤΡΟΧΟΣ> ΤΥΧΗΣ ή ΤΥΧΗΣ <ΤΡΟΧΟΣ> (ίσως κατά μίμηση του ιταλικού Ruota della Fortuna <λατ. Rota Fortunæ>):³ Μια άλλη λύση θα ήταν να υποθέσουμε σύνδεση της γεν. εν. Τύχης με την ονομ. εν. εφεύρεσις, με ένα πολύ δύσκαμπτο, ωστόσο, «υπερβατό» και την εξής στίξη: Τύχης – οπού εις στίχους διαμοιρασμένους με τρόπον αριθμητικής αποκρίνεται εις εκκοιτεσσάρων νοημάτων υποθέσεις – εφεύρεσις, οπού κάθε τιμημένη συναναστροφή ημπορεί να απεράσει, με τούτο, τον καιρόν γελώντας.⁴

Οι σσ. 4-8 παρέχουν, σε λόγο πεζό, τους κανόνες και τις επεξηγήσεις ενός «παιχνιδιού κοινωνικής συναναστροφής» (gioco di società / jeu de société) και «μαντεμάτων» (indovinzioni), το οποίο δεν είναι παρά μια παραλλαγή (μη «τυχερού», δηλ. χωρίς εμπλοκή χρήματος) «κλήρου»/«λαχνού» και «λότο» (sorte, lotto) ή «χαρτοπαιγνίου ταρό» (carta del tarot) ή «ρουλέτας» (gioco di rotella) ή «τροχού της τύχης» (wheel of fortune), επικεντρωμένη σε προγνώσεις/προβλέψεις του μέλλοντος και/ή σε χαρακτηριστικές είτε άλλες αποκαλύψεις/γνωστοποιήσεις και/ή στην παροχή οδηγιών είτε συμβουλών για το παρόν και το μέλλον.⁵

Οι σσ. 9-32 αποτελούνται από 24 ισομεγέθεις άτιτλες ενότητες (που χαρακτηρίζονται ως «νοημάτων» υποθέσεις). Καθεμιά τους έχει έκταση μίας σελίδας και περιέχει 12 αριθμημένα δεκαπεντασυλλαβικά ιαμβικά δίστιχα (λιανοτράγουδα), που σερβίζουν προς κάθε «παίκτη», εν είδει ακάλυπτων (δηλ. μη «πιτακωμένων») fortune cookies, τις απαντήσεις του παιχνιδιού, ήτοι αποκαλύψεις/γνωστοποιήσεις ή γυναικείες/παροικιακές, παραινετικές είτε αποτρεπτικές οδηγίες, άλλες τους οποίες ακολουθούν τη «σοφιολογική» πεπατημένη και τους κανόνες μιας παραδοσιακής εθιμοτυπίας, εθιμοφροσύνης και «χρηστοθήειας» της μεταμεσαιωνικής, αναγεννησιακής και μπαροκικής, και ασφαλώς (προ)διαφωτιστικής, περιόδου, άλλες όμως μπορεί να είναι ειρωνικές και σατιρικές, μακάβριες ή και σχεδόν γκροτέσκες (όπως θα δούμε και παρακάτω).

«Στόχος» (ή «ορίζοντας προσδοκιών») του εντύπου είναι οι «αξιότιμες παρέες» («κάθε τιμημένη συναναστροφή»), δηλ. άτομα γυναικείων, αντρικών ή και μικτών συντροφιών της εποχής, με ιδιαίτερη αναφορά ή έμφαση σε (νέους, κυρίως) ξενιτεμένους/μετανάστες, εμπορευόμενους και ναυτικούς, ερωτευμένους και εργένηδες/ανύπαντρες ή νυμφευμένους/παντρεμένες, που αποζητούν απαντήσεις σε ζητήματα βιολογικά και ψυχολογικά, κοινωνικών σχέσεων και ερωτικά, συζυγικά και οικογενειακά, δικαστικά και οικονομικά. (Μάλιστα, σε επανεδόσεις του στον 19ο αι. ο «στόχος» επεκτείνεται και στις οικογένειες: [...] κάθε τιμημένη συναναστροφή και φαμίλια δύναται, παίζοντας και γελώντας, να απεράσει τον καιρόν. [...].)

Τον ρόλο μιας απερίφραστης «Πυθίας» (της «Τύχης») τον παίζει στο έντυπο μια προτεινόμενη απλή κατασκευή: ένας χάρτινος κύκλος («τροχός») σε σχήμα ρολογιού, διαιρεμένος σε δώδεκα αριθμημένα τόξα και εφοδιασμένος με έναν μεταλλικό ωροδείκτη («σαίτα του τροχού») για χειροκίνητη «ριξιά»/«γύρισμα», καρφωμένον στο κέντρο του κύκλου πάνω σε βινιέτα με γυναικεία μορφή (ίσως της «Τύχης»).

Τον ρόλο του «μπανκιέρη» / της «μπανκιέρισσας» ή «χαρτορίχτη» / «χαρτορίχτρας» τον παίζει καθένας από τους εν δυνάμει «παίκτες» (αναγνώστες/«χρήστες» του εντύπου), οι οποίοι, είτε μέσα σε «συναναστροφή/συντροφιά» είτε μόνοι τους, με όργανο το «εγχειρίδιο»-οδηγό, βρίσκουν τις ευκαιρίες ή και απευκαιρίες – πάντως ικανές να προκαλούν το γέλιο, έστω και με μαύρο, κάποτε, χιούμορ – απαντήσεις («καπρίτσια» της Τύχης) σε όποιαν από τις (24) κατηγορίες θεμάτων (του «πίνακα [...] υποθέσεων») τους απασχολεί. Αυτές οι κατηγορίες (ή «προσώπατα», σύμφωνα με τις εισαγωγικές επεξηγήσεις του εντύπου, σσ. 5, 6, μάλλον με βάση ένα πρότυπο όπου πριν από κάθε θέμα δεν προτασσόταν αραβικός αριθμός, όπως στο ελληνόγλωσσο έντυπο, αλλά ένα όνομα «προσώπου», δηλ. ζώδιου ή ουράνιου σώματος ή θεότητας ή ήρωα ή άλλου προσώπου ή προσωποποιημένης έννοιας κτλ.) διατυπώνονται ως «υποθετικές» (ήτοι, πλάγιες ερωτηματικές) προτάσεις στις σσ. 7-8, αν και, στην πραγματικότητα, τα δίστιχα που συγκροτούν κάθε κατηγορία/ενότητα δεν ανταποκρίνονται όλα στην προδιατυπωμένη και αναμενόμενη θεματική (εδώ εκσυγχρονίζεται η ορθογραφία, μα δεν γίνονται επεμβάσεις στο κείμενο, π.χ. διόρθωση του εμπροστώτορα στο ορθότερο εμπροστώτερο):

[...] Ο πίναξ των είκοσι τεσσάρων υποθέσεων εις τας οποίας η Τύχη αποκρίνεται.

1. Αν ετούτος ο χρόνος έχει να είναι ευτυχισμένος ή όχι.
2. Αν εφέτος κερδαίσεις εις τες πραγμάτειες σου ή όχι.
3. Αν εκείνα οπού ακούσθησαν είναι αληθινά ή όχι.
4. Αν στεφανώνσαι εύμορφην γυναίκα ή όχι. |
5. Αν είσαι φρόνιμος ή τερλός.
6. Αν έχεις φίλους αληθινούς ή όχι.
7. Αν υπανδρεύσαι ή όχι.
8. Αν ευρίσκεις εκείνο οπού έχασες ή όχι.
9. Αν αποθνήσκεις νέος ή γέροντας.
10. Αν παίρνει εύμορφον άνδρα ή άσχημον.
11. Αν η κόρη υπανδρεύεται ή όχι.
12. Αν κάνεις καλόν ταξίδι ή όχι.
13. Αν έχεις να πλουτήνεις ή όχι.
14. Αν είναι εγγαστρωμένη ή όχι.
15. Αν η εγγαστρωμένη γεννά αρσενικό ή θηλυκό.
16. Αν η εγγαστρωμένη γεννά με μέγαν κίνδυνον ή όχι.
17. Αν είσαι ηγαπημένος από τον κόσμον.
18. Αν κερδαίσεις ή χάνεις την κρίσην.
19. Αν αποθνήσκει ο άνδρας εμπροστώτορα ή η γυναίκα.
20. Αν αποθνήσκεις εις την πατρίδα σου ή εις την ξενιτεία.
21. Αν έχεις να τραβίσεις κινδύνους εις την ζωήν σου.
22. Αν ξαναβλέπεις εκείνον οπού αγαπάς και είναι στην ξενιτεία.
23. Αν τελειώνεται το συνοικέσιον, οπού προξενιέται, ή όχι.
24. Αν σε αγαπά ο αγαπητικός σου ή η αγαπητική σου.

Σημειώνω μόνον από ένα δίστιχο κάθε ενότητας, δηλ. 24 από τα συνολικά 288, φροντίζοντας να αντιπροσωπεύεται τόσο η «λυρική» όσο και η «σατιρική» όψη τους:

- 1.9 Είσαι τερλοπερήφανος, και όλοι σε μισούσι, / ολίγ' είναι οι φίλοι σου οπού σε αγαπούσι.
- 2.3 Εσύ 'σαι τα ματάκια του, σ' εσένα μόνη ελπίζει, / και για τ' εσένα ο έρωτας τα σπλάγγχνα του ξεσχίζει.
- 3.8 Στα ξένα πολλά μακριά σου λέγω, να λογιάσεις, / πως την ζωήν σου βέβαια[ς]

έχει να [= σίγουρα πρόκειται να] την χάσεις. 4.10 Πρωτότερα η γυναίκα σου τον κόσμο απαριάζει [= εγκαταλείπει], / και η καρδιά σου, όσον ζεις, την λύπη της βαστάζει. 5.2 Πλούσια θελ' είναι βέβαια, σώβρων και τιμημένη, / μα - πρέπει να 'χεις πομονή - ασχημοκαωμένη. 6.5 Κεφάλι θέλει γνωστικό, κυβέρνηση μεγάλη / στες πούλησες, στες αγορές, και θα κερδαίσεις πάλι. 7.6 Γιατι [= επειδή] φθονάς με την καρδιά κι όλοι αγαπάς να χάσουν, / τα πράγματα οπού πουλείς όλα θελει χαλάσουν. 8.9. Ανίσως στύψει [= στραγγίσει από το νερό της] η θάλασσα, βουνά περιπατήσουν, / τότε τα μάτια π' αγαπάς δεν θέλει σ' αγαπήσουν. 9.5 Είσαι λωλός και αμαθής, περήφανος, χυδαίος, / αδιάκριτος, ξεδιάντροπος, ωσάν κακός εβραίος. 10.1 Μελαχρινός, μαύρα μαλλιά, μάτια καμαρωμένα, / και το κορμί αγγελικό, τα χείλη ρομπινένια [= κόκκινα σαν το ρουμπίνι]. 11.12 Αίσωπος εις την ευμορφιά, Μπερτόλδος εις την χάρη, / η κόρη δεν μπορεί να σ' (ι)δεί, έχει άλλο παλληκάρι. 12.11 Ό,τι κι αν επιχειρήσεις [= Με ό,τι κι αν καταπιαστείς] εφέτο, διαφοραίνεις [= βγάζεις κέρδος], / κι αν σ' έλθουν άλλες δύο χρονιές παρόμοιες, πλουταίνεις. 13.10 Έχεις να [= Θα] πάρεις εύμορφη, στα κάλλη την παίνουνε, / μα δεν την έχεις μοναχός, πολλοί θα την χαρούνε. 14.6 Όσες αρρώστιες κι αν τραβάς, καμιά μη σε φοβίζει, / μόνον στους εβδομήντα δυο μια θέρμη [= ένας πυρετός] σε σκουπίζει. 15.12 Ασηχη σαν διάβολος βέβαια σου τυχαίνει, / θελ' απεράσεις με αυτή ζώνη τυραγνισμένη. 16.10 Εσύ θαρρείς να πανδρευθείς· δεν <ν>τρέπεται λιγάκι; / Τί προκοπή σου βρίσκειται και θέλεις κοριτσάκι; 17.10 Θαυμάζομαι στου λόγου σου [= με σένα] που να το βρεις ελπίζεις· / δεν το ευρίσκεις παντελώς, τί εύκαιρα μανίζεις; [= γιατί θυμώνεις μάταια;] 18.2 Περ' όστεροι σου είν' εχθροί, ολίγοι σ' αγαπούνε, / την χάρη σου, την τύχη σου πολλοί τηνε φθονούνε. 19.2 Γλήγορα έχεις να χαρείς· την κρίση [= τη δικαστική διαμάχη/απόφαση] την κερδαίζεις, / τον εδικόν σου ενάντιον [= αντίδικο] ως βουληθείς τον παίζεις. 20.11 Ξερός [= Ξερακιανός] πετσι και κόκαλα, στραβός από 'να μάτι, / γέρος και κακορίζικος, βάλ' του κομμάτι αλάτι. 21.6 Πόνιοι μικροί κι αδύνατοι την θέλουνε πειράσει [= θα την ενοχλήσουν], / με καλοσύνην [= γαλήνη, ηρεμία] τέλειαν η γένα θα περάσει. 22.8 Αρσενικό για βέβαιον σου λέγω πως γεννάει, / και, σαν το μάθει ο κύρης [= πατέρας] του, η πίκρα του περνάει. 23.3 Απ' άλογο θα γκρεμισθείς, ακόμη κι απ' αμάξι, / κ' εις το νερό κακός καιρός έχει να σε τρομάξει. 24.12 Όσον που ζεις, πλούτη πολλά βέβαια αποκταίνεις· / μα στην ψυχήν σου τί καλόν από αυτά αναμένεις;

Η γλώσσα (εκτός από ελάχιστες τυπογραφικές παραδρομές), το μέτρο (εκτός από πολύ λίγους υπέρμετρους ή υπομετρικούς στίχους) και το ύφος των έμμετρων απαντήσεων, όπως και η γλώσσα των πεζών τμημάτων που προηγούνται, δεν δείχνουν εμφανή τοπική/ιδιωματική προέλευση: κινούνται μέσα στο πλαίσιο μιας «κοινης» του 17ου και του 18ου αι., με πολλά στοιχεία της «καθομιλουμένης».

Μερικές από τις προηγούμενες βιβλιογραφήσεις των επανεκδόσεων του 19ου αι. είχαν διακριβώσει τον συγγραφέα του πιθανότερου απώτερου ξένου προτύπου της έκδοσης.⁶ Πρόκειται για τον Ναπολιτάνο Innocenz(i)o Paribona και ένα δημοφιλέστατο έντυπο βιβλίο του, που πρέπει να πρωτοτυπήθηκε στην Μπολόνια το 1620 και ξανατυπωνόταν κατόπιν, αυτούσιο ή ελάχιστα αλλαγμένο (συνήθως επαυξημένο), ως και τον προχωρημένο 19ο αι., με μεγάλη συχνότητα (ως το 1700 έχουν βιβλιογραφηθεί καμιά δεκαπενταριά εκδόσεις, σε κάμποσες ιταλικές πόλεις και από διάφορους τυπογράφους):

Libro delle finite sorti, ovvero Indovina Grillo, nel quale per opera di versi compartiti per Aritmetica, si risponde a molte curiose dimande. Invenzione, la qual serve per trastullarsi, e passar' il tempo in ogni onorevole conversazione di Dame, e Cavalieri... (= Βιβλίο των τεχνητών/παικωμένων κλήρων, ήτοι Μάντεφέ την, γρούλε! [= «Καθένας μπορεί να το μαντέψει», «Μαντέφε το κι εσύ!»], που, μέσω στίχων διαμοιρασμένων αριθμητικά, δίνονται απαντήσεις σε πολλές περίεργες ερωτήσεις. Εφεύρεση, η οποία χρησιμεύει για να διασκεδάξει με παιχνίδια και να περνάει τον καιρό κάθε αξιότιμη συντροφιά κυριών και κυριών...), σύμφωνα με τη σελίδα τί-

τλου της προσιτής και στο διαδίκτυο επανεκδόσης του 1669, Venezia-Bassano, G. A. Remondini (βλ. εδώ, Εικ. 2).

Από μια πρώτη σύγκριση επιβεβαιώνεται η διαπίστωση πως το πολύ μεταγενέστερο ελληνόγλωσσο έντυπο είναι μια διασκευή: στηρίζεται σε / «αξιοποιεί» μικρό τμήμα των περιεχομένων του ογκωδέστερου ιταλικού προτύπου.⁷ Περαιτέρω έρευνα θα δείξει ως ποιο βαθμό ο (ανώνυμος) έλληνας διασκευαστής πρωτοτυπεί και σε ποιους τομείς (π.χ. σίγουρα και στη δημιουργία ομοιοκατάληκτων διστίχων στη θέση των «μονόστιχων» του ιταλικού προτύπου).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

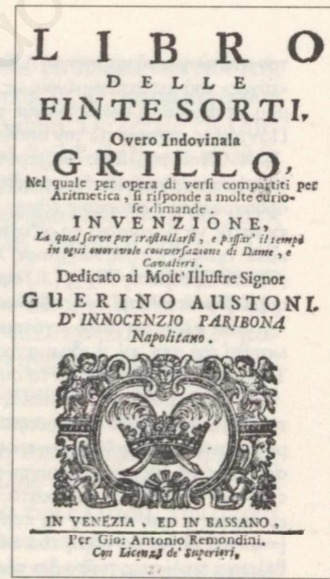
1. Πράγματα που τα ξέρουμε από γραπτές μαρτυρίες και κείμενα (ξένων μετοίκων, περιηγητών ή συλλογών, ντόπιων λογοτεχνών, απομνημονευματογράφων, συγγραφέων ταξιδιωτικών ή προσωπικών ημερολογίων, ιεροφαλτών-τραγουδιστών, ανθολόγων κτλ.) του β' μισού του 18ου και των αρχών του 19ου αι. έως και ύστερα από την Επανάσταση π.χ. από τη Βοσπορομαχία και τις αναφορές στο «σαλόνι» της Μαριέτας Ρίζου-Τυανίτου - βλ., πρόχειρα, Α. Αγγέλου, «Η μοντάμ Τυανίτη», Ελληνικά 44 (1994) 363-398, και Των Φώτων Β'. Όφεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1999, σσ. 101-142, 475-477 - ως τις πεζογραφικές, θεατρικές και έμμετρες μεταφράσεις και τα πρωτότυπα ερωτικά πεζογραφήματα και «ειδύλλια» του «κύκλου του Ρήγα» και των μιμητών του, και τις συλλογές «ελληνικών τραγουδιών» των Fauriel, Kind, Firmenich, Tommaseo, Ευλαμπίου, Μανούσου, κόμη de Marcellus - βλ., πρόχειρα, τη μετάφρ. αποσπάσματος από τον Λ. Πολίτη, «Απριλη απριλοφόρητε», Λαογραφία 33 (1982-84) 7-19, ιδίως σσ. 16-19 -, Passow, Σπ. Ζαμπέλιου κ.ά. Βλ. τώρα και Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), Γεώργιος Λαπάτης (Σταθός), Ιστορία ερωτική, ήτοι έρωτας σφοδρός ενός νέου, Κωνσταντινοπολίτου, Θεσσαλονίκη, Ι.Ν.Σ (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2020, «Εισαγωγή».

2. Δεν ξέρω από ποια γραπτή ή άλλη πηγή ο Φ. Η. Ηλιού, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα..., τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 101, αρ. *1804.28, συνάγει το συμπέρασμα πως: «Πρέπει να υπάρχουν προγενέστερες και μεταγενέστερες [του 1786] εκτυπώσεις που λανθάνουν».

3. Βλ. É. Legrand - (L. Petit - H. Pernot), *Bibliographie Hellénique ... dix-huitième siècle*, τ. 2, Paris 1928, σ. 464, αρ. 1183, με βάση το αντίτυπο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, αρ. Miscell. 475. Op. 3, και την εξής σημείωση για το τυπογρ. σήμα και την «προμετωπίδα»: «Marque de l'imprimeur sur le titre, en regard duquel il y a un petit cadran avec, au centre, la Fortune et une aiguille de tôle [= σιδερένιος/λαμαρινένιος ωροδείκτης, βελόνα] qu'on peut faire tourner à volonté».

Το αντίτυπο της Βενετίας είναι και το μόνο που αναφέρεται από τον Θ. Ι. Παπαδόπουλο, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800), τ. 1, Αθήνα 1984, σ. 439, αρ. 5852. Αντίθετα, ο Γ. Βελουδής, στη μεταφρασμένη μονογραφία του Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854)..., Αθήνα 1987, σ. 231, αρ. 554, παραπέμπει μόνο σε αντίτυπο της Biblioteca Universitaria di Padova, χωρίς ταξινομικό αριθμό και με διαφορετικό, «συνοπτικό» και λανθασμένο τίτλο (Τύχης εφεύρεσις...) στην αρχική, γερμανόγλωσση έκδοσή του, *Das griechische Druck- und Verlagshaus "Glikis" in Venedig (1670-1854)*, Wiesbaden, σ. 1974, σ. 107, ο τίτλος γράφεται ως Τύχης ... εφεύρεσις...: οι αναφορές παραπέμπουν στο έντυπο αρ. 3 b 177 [ακριβέστερα: B.3.b.177] της καταγραφής του Γ. Πλουμίδη, «Τα εν Παδοῦη παλαιά ελληνικά βιβλία (Biblioteca Universitaria - Biblioteca Civica)...», *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 211, ενώ για τις επανεκδόσεις του 1804 και του 1818 το γερμανόγλωσσο βιβλίο του Βελουδή, σσ. 114, 122, δίνει τον μετασχηματισμένο τίτλο Εφεύρεσις τύχης... Γενικά, στην πρόδρομη παρουσίασή μου δεν με ενδιαφέρουν οι σωζόμενες ή λανθάνουσες βενετσιάνικες (επαν)εκδόσεις του 19ου αι. (Γλυκής 1804, 1812, 1818, Ελληνική Τυπογραφία του Φοίνικος 1839, 1862, 1872, 1873, Ελληνική Τυπογραφία του Αγίου Γεωργίου 1858), βλ., πρόχειρα, http://oldwww.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp και παρακάτω, σημ. 4.

Για την παραγγελία ψηφιακών φωτογραφιών του εντύπου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης ευχαριστώ το Ι.Ν.Σ. (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), καθώς και την ερευνήτριά του Α. Λούδη για τη γρήγορη διεκπεραίωση, ενώ, για μια πρώτη μεταγραφή του κειμένου, τη γυναίκα μου Α. Παρίση. Ευχαριστώ και

Eik. 2

τον αναπληρωτή καθηγητή Λ. Βαρελά για την πολύτιμη υπόμνησή του σχετικά με τις πλούσιες εκδοτικές «τύχες» του (μεταποιημένου, ως προς τον τίτλο του τουλάχιστον) εντύπου στον 19ο αι. Για τον εφοδιασμό μου με ψηφιακή φωτογραφία της σελίδας τίτλου του εντύπου της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Πάντοβας ευχαριστώ τον υποψήφιο διδάκτορα Τραϊανό Μάνο.

4. Έτσι, τουλάχιστον, πρέπει να ερμηνεύσαν τον τίτλο οι επανεκδόσεις του βιβλίου στον 19ο αι. (ό.π.), καταργώντας το υποτιθέμενο «υπερβατό» και κάμνοντας τον τίτλο λογότερο (εκσυγχρονίζω την ορθογραφία): Εφεύρεσις Τύχης, διά της οποίας, εις στίχους, διηρημένους με αριθμητικόν τρόπον, δύναται έκαστος να δοκιμάσει το ριζικόν του, με το μέσον της σφαίρας. Βιβλιάριον πάνυ περιέργον, με το οποίον κάθε τιμημένη συναναστροφή και φαιμλία δύναται, παίζοντας και γελώντας, να απεράσει τον καιρόν. (Η και: Εφεύρεσις Τύχης [...] σφαίρας. Αποκρίνεται δε καταλεπτώς ες το ζήτημά του, μαντεύουσα πολλά συμβεβηκότα (της) ζωής. Βιβλιάριον [...] καιρόν. Η και, απλώς: Εφεύρεσις Τύχης.

Μια άλλη, μα πολύ λιγότερο πιθανή, ερμηνεία του τύπου ΤΥΧΗΣ στην έκδ. του 1786 θα ήταν να θεωρηθεί όχι γεν. εν. ή ιδιωματική ονομα. εν. ΤΥΧΗ(Σ), αλλά «τουρκότροπη» εκφορά ενός ΤΥΧΗ Σ' (= Η Τύχη σου), αντίστοιχη με τα συχνά φαναριώτικα «καρδιάμι», «ψυχίμι» (= καρδιά μου, ψυχή μου), κ.ο.κ.

5. Πράγματα για τα οποία, πάντως, ήδη το προλογικό κείμενο του ίδιου του βιβλίου (σ. 4) διευκρινίζει πως: «Η γνώμη μου εις την εφεύρεσην ετούτου του παιγνιδίου δεν είναι άλλη, παρά να δώσω τρόπον εις μίαν συναναστροφήν [= συντροφιά, παρέα] να απεράσει γελώντας ολίγον καιρόν, προσπαθώντας αναμυσόν τους να εύρουν την τύχην τους. Όποιος είναι γνωστικός, ημπορεί να καταλάβει πως οι απόκρισεις ετούτου του βιβλίου είναι κατά τύχην, διά τούτο ουδείς έχει να [= πρέπει να] βάλει θεμέλιον [= στηριχτεί] εις αυτές», «μα το πως να περιέχει την αλήθειαν, ή πως σφάλλει, αυτό δεν είναι βέβαιον, επειδή, ως [= όπως] είπα, η γνώμη τού κάθε στίχου είναι κατά το νόημα οπου εγώ ηθέλησα να του δώσω. Οπου θέλω να ειπώ πως τούτο δεν είναι άλλο, παρά ένα παιγνίδι, και εις τες απόφασές του να μην βάνεται θεμέλιον».

6. Βλ., π.χ., τις μονολεκτικές δηλώσεις των σχετικών λημμάτων του «Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού»», ό.π. (σημ. 3): «I. Paribona.» Δυστυχώς, παρά την προθυμία μέσα σε μια περίοδο που, λόγω της πανδημίας, δεν επιτρέπει την πρόσβαση σε βιβλιοθήκες και αρχεία, δεν έχω ακόμα απάντηση από την ιστορικό και βιβλιογράφο Πόπη Πολέμη για το από πού ο Φ. Η. Ηλιού άντλησε τη σχετική πληροφορία.

7. Π.χ. οι 24 «υποθέσεις» του ελληνόγλωσσου εντύπου αποτελούν μικρή και μόνον επιλογή από τις 70 ή και 71 «finte sorti» του ιταλόγλωσσου προτύπου, ενώ και ο δωδεκάτοξος «τροχός» της Τύχης διαφέρει από τον «τροχόν» των 18 ή και 22 τόξων των εκδόσεων του ιταλικού προτύπου (βλ. shorturl.at/jnsDO αλλά και shorturl.at/ehv16).

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Ένας πρώιμος «Ελληνικός Ύμνος» στην Ελευθερία (Ιούνιος 1821)

“Up Greeks, while the spirit of Freedom’s abroad”

Όταν, λίγο μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, σχεδόν κανείς στην Ευρώπη δεν πίστευε ότι το εγχείρημα θα έχει επιτυχία για τους Έλληνες έκβαση, στην καθημερινή εφημερίδα του Δουβλίνου *Freeman’s Journal*¹ δημοσιεύεται στις 28.6.1821 ένα φιλελληνικό ποίημα που έχει τον τίτλο “Greek Hymn of Liberty”.² Αποτελείται από έξι στροφές των οκτώ στίχων. Φαίνεται ότι γράφτηκε αμέσως μετά τις πρώτες πληροφορίες που έφτασαν στη δυτική Ευρώπη για την κήρυξη της επανάστασης από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.³ Λαμβάνοντας υπόψη και το χρονικό διάστημα που πιθανώς μεσολάβησε από τη σύνθεση του ποιήματος μέχρι τη δημοσίευσή του, ο ύμνος αυτός θα πρέπει να θεωρείται ένα από τα πρώτα ποιήματα που γράφτηκαν για την επανάσταση του 1821.

Στη δημοσίευση της εφ. *Freeman’s Journal* δεν αναφέρεται το όνομα του ποιητή, αλλά μόνο τα κεφαλαία γράμματα “A GIB - T.C.D.”. Τα αρχικά T.C.D. παραπέμπουν πιθανότατα στο ιρλανδικό πανεπιστήμιο Trinity College Dublin. Οι λέξεις “A GIB” αφορούν είτε συντομογραφία ονόματος είτε το ουσιαστικό “gib” (λέξη με πολλές σημασίες, που για όσους φοιτούσαν στο T.C.D. σήμαινε “freshman”, δηλαδή πρωτοετής φοιτητής).⁴ Αργότερα το ποίημα δημοσιεύτηκε, με ασημαντες αλλαγές, στη βρετανική εφ. *Morning Post* (Λονδίνο, 27.8.1823), στη στήλη “Original poetry”. Συνοδευόταν από το παρακάτω εισαγωγικό σχόλιο: “Written to a Greek Melody brought from Athens by Sir WILLIAM GELL, and by him given to Mr THOMAS MOORE, who introduced it in his *Melologue on National Music*.” Σε παλαιότερη (1812) παρουσίαση του βιβλίου *A Melologue upon National Music* επιβεβαιώνονται τα προηγούμενα στοιχεία: “In the music, we find a Greek melody, brought by Mr Gell from Athens;”⁵ Από το σχόλιο της εφ. *Morning Post* δεν προκύπτει εάν οι Gell και Moore συνδέονται με κάποιον πιο άμεσο τρόπο με τη δημοσίευση του ποιήματος ή με τη σύνθεσή του. Ο αρχαιολόγος William Gell (1777-1836), φίλος του Walter Scott και του Byron, υπήρξε συγγραφέας πολύ σημαντικών έργων για την Ελλάδα, την οποία επισκέφτηκε αρκετές φορές. Έζησε για ένα διάστημα και στα Επτάνησα.⁶ Ο ιρλανδός φιλέλληνας Thomas Moore (1779-1852), φίλος και αυτός του Byron, είχε σπουδάσει στο Trinity College του Δουβλίνου και έγραφε ποιήματα με αναφορές στην Ελλάδα. Η ιρλανδική καταγωγή του και η σχέση του με το T.C.D. (αν και εκείνη την περίοδο ζούσε στο Παρίσι) ίσως τον συνδέουν και με την πρώτη δημοσίευση του ποιήματος. Δεν γνωρίζουμε εάν είναι τυχαία η απουσία παραπομπής στο βιβλίο του στη δημοσίευση του 1821 ή εάν υπάρχει σκοπιμότητα στην ύπαρξη της παραπομπής στη δημοσίευση του Αυγούστου του 1823, όταν πλέον ο Moore είναι μέλος της Φιλελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου, που συστάθηκε τον Μάρτιο του 1823.

Εντύπωση προκαλεί στον σημερινό αναγνώστη του “Greek Hymn of Liberty” η ομοιότητα του τίτλου με τον λίγο μεταγενέστερο (1823) Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού. Η ομοιότητα δεν σταματά στον τίτλο, αφού η ομοιοκαταληξία «του σπαθιού την τρομερή»-«γη», την οποία χρησιμοποιεί ο Σολωμός στην πρώτη στροφή του ύμνου του, αντιστοιχεί σχεδόν επακριβώς με τις λέξεις “land” (γη) και “bright sword” (λαμπερό σπαθί), με τις οποίες τελειώνουν ο πρώτος και ο δεύτερος στίχος του ποιήματος του 1821. Υπάρχουν και άλλες ομοιότητες, που αφορούν όχι μόνο το περιεχόμενο και τη γενικότερη οπτική των δύο δημιουργών, αλλά και συγκεκριμένες αναφορές ή διατυπώσεις: η μορφή της Ελευθερίας που «με βία μετράει τη γη» (“The war-cry’s gone forth o’er the classical land,” “the spirit of Freedom’s abroad”), η μελαγχολική και λυπημένη μορφή – ή πνεύμα – της Ελευθερίας («Εκεί μέσα εκατοικούσες / πικραμένη, εντροπαλή», «ένα εκτύπαε τ’ άλλο χέρι / από την απελπισιά», «και τα πλάκωνε η σκλαβιά», “spirit of Freedom [...] sat brooding o’er slav’ry’s abyss”⁷), η αναφορά στον ναό της Αγίας Σοφίας, η χρήση των λέξεων “crescent” και «μισοφέγγαρο», οι πολεμιστές που «Λεονταρόψυχα εκτυπιούνται» (“With the fury of lions pervading each breast”) και παρομοιάζονται με λύκους («ωσάν λύκον», “like wild wolves”), οι εκφράσεις “on the wings of the wind” και «σαν το σκόρπισμα του ανέμου», που υποδηλώνουν την ορμή της μάχης, τα ιερά κόκαλα των μακρινών προγόνων (“our fathers of old”), οι αναφορές στα κομμένα κεφάλια, η στροφή 78 του σολωμικού Ύμνου (“And Thermopylae’s scene shall be acted again”), οι στίχοι «σας ορκίζω, αγχαλιασθείτε / σαν αδέλφια γκαρδιακά» (“Brothers of Free-

dom”), οι εκφράσεις «φιλελεύθερα τραγούδια» και “liberty’s song”, κλπ. Η κύρια αναφορά στους αρχαίους Έλληνες βρίσκεται στην αρχή των δύο ποιημάτων, ενώ στη συνέχεια δίνεται έμφαση σε πολεμικές σκηνές και στη διαφορετική θρησκεία των αντιμαχομένων. Στη δημοσίευση του 1823 το φιλελληνικό ποίημα κλείνει με αναφορά στον σταυρό, όπως και ο Ύμνος του Σολωμού, αλλά με εντελώς διαφορετικά συμπραζόμενα.⁸ Οι Τούρκοι και στα δύο ποιήματα μοιάζουν να μην εκπροσωπούν ένα άλλο έθνος, αλλά μόνο μία άλλη θρησκεία. (Βεβαίως με τον τρόπο αυτόν διαφοροποιούνται από τους αλλόθρησκους τυράννους οι ανά την γη χριστιανοί τύραννοι.) Δεν μπορούμε ωστόσο, με δεδομένη την ύπαρξη ομοιοτήτων και με προεπαναστατικά έργα, όπως με τον «Ύμνον εις την περίφημον Γαλλίαν, τον αρχιστράτηγον Βοναπάρτην και τον στρατηγόν Γεντίλλην» του Αντωνίου Μαρτελάου, να γνωρίζουμε εάν πρόκειται απλώς για κοινούς τόπους ή εάν ο Σολωμός είχε διαβάσει τον δουβλινέζικο ύμνο του 1821. Παρά τις πολλές και συγκεκριμένες ομοιότητες, πρόκειται για διαφορετικά ποιήματα, που όμως χαρακτηρίζονται από την ίδια φιλελεύθερη πνοή και φαίνεται ότι ανήκουν στην ίδια «θεματική τάση» της ευρωπαϊκής ποίησης εκείνης της περιόδου.

Στο φιλελληνικό αυτό ποίημα συνοψίζεται ο τρόπος με τον οποίο πολλοί ευρωπαίοι πολίτες έβλεπαν τον ελληνικό αγώνα για ανεξαρτησία. Δηλαδή ως απευθείας συνέχεια της ηρωικής παράδοσης των αρχαίων Ελλήνων και ως ευκαιρία για μία εκβάθρων αναγέννηση του κλασικού πνεύματος. Η αναλογία μεταξύ Περσών-αρχαίων Ελλήνων και Οθωμανών-σύγχρονων Ελλήνων είναι σαφής και προκύπτει από τις αναφορές στις Θερμοπύλες και τον Μαραθώνα. Αυτό που διαφοροποιεί τους νέους τυράννους είναι κυρίως η μουσουλμανική θρησκεία.⁹ Πιθανότατα ο δημιουργός του ύμνου είχε διαβάσει σε εφημερίδα την επαναστατική προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη («Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», 24.2.1821), που αναφερόταν στους «προπάτορες», στην «κλασικήν γην», στον Μαραθώνα και τις Θερμοπύλες, στο γκρέμισμα της ημισελήνου και στη δύναμη του σταυρού. Το όνομα του Υψηλάντη αποτελεί στο ποίημα τη μόνη άμεση σύνδεση με το ιστορικό γεγονός της έναρξης της επανάστασης.

Πολλά μεταγενέστερα φιλελληνικά ποιήματα (κάποια με τίτλους όπως “Greek song of Liberty”¹⁰), που γράφτηκαν με αφορμή την Ελληνική Επανάσταση, χαρακτηρίζονται από την ίδια στερεότυπη προσέγγιση του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων. Αυτό δεν φαίνεται να έχει σχέση τόσο με τις επιδράσεις που ίσως δέχτηκαν ορισμένοι ποιητές από άλλους όσο με το κυρίαρχο τότε στην Ευρώπη (και σε μικρότερο βαθμό στις ΗΠΑ) πλαίσιο ιδεών, όπως είχε διαμορφωθεί σταδιακά από τον 18ο αιώνα, με την επανανακάλυψη των μνημείων της αρχαιότητας και την εκ νέου «ανάγνωση» της αρχαίας ελληνικής πνευματικής κληρονομιάς.

Σε αντίθεση με τον κύριο όγκο των εκατοντάδων φιλελληνικών ποιημάτων που αφορούν την επανάσταση του 1821 (τα περισσότερα με δημιουργούς ελάσσονες ποιητές), ο «Ελληνικός Ύμνος της Ελευθερίας» (ή «Ελληνικός Ύμνος στην Ελευθερία») γράφτηκε πολύ νωρίς, πριν παγιωθούν τα σχετικά στερεότυπα του είδους. Χαρακτηρίζεται από ειλικρινή ενθουσιασμό και από μεγάλη αγάπη για τους σκλαβωμένους Έλληνες. Αυτή η αγάπη ωστόσο εκφράζεται κυρίως μέσα από ιδεολογήματα της εποχής. Η έμμεση σύνδεση του συγκεκριμένου ποιήματος με δύο σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο William Gell και ο Thomas Moore, καθιστά την περίπτωση του ύμνου αυτού ακόμη περισσότερο ενδιαφέρουσα. Αν και δεν μπορεί να

τεκμηριωθεί – ή έστω να προταθεί – απευθείας σχέση με τον μεταγενέστερο Ύμνο του Σολωμού, οι σχετικές ενδείξεις θα πρέπει να μας προβληματίσουν.¹¹

GREEK HYMN OF LIBERTY.

1.

The war-cry's gone forth o'er the classical land,
Another Harmodius unsheaths his bright sword;
In troops throng around him each patriot band,
And Greece, Ypsilanti and Freedom's the word.
Remember the glories of Marathon's plain.
And the spirit that glow'd in our fathers of old,
And Thermopylae's scene shall be acted again
Till the Infidels' heads shall be turbanless roll'd.

2.

Up Greeks, while the spirit of Freedom's abroad,
Which long “dove-like” sat brooding o'er slav'ry's abyss;
Each chain-worn captive disdains his vile load:
Thralldrom's life is a burden, Freedom's death is a bliss;
The minaret tow'rs send th'alarm o'er the plain;
Each Moslem his prophet invokes to his aid,
Whilst like a proud Arab steed champing the rein,
The Christian comes forth in fresh vigour array'd.

3.

With the fury of lions pervading each breast,
Down on them we'll rush like wild wolves on the fold;
And the red hands of slaughter shall never know rest
'Till the edge of our blades shall their turbans unfold.
The Mussulman's cheeks now begin to wax pale,
From sophia's high dome their proud standards display'd;
But th' impostor's bright banner to shield them shall fail,
And in splinters shall fly every scimitar blade.

4.

Down with them, down with them, who is there would save
The crescented tyrants that ruled us so long?
No, it nerves ev'ry freeman to trample each slave,
And drown their death cries in wild liberty's song.
In vain on their Prophet's high name they rely,
In vain in his banner of might put their trust;
Behold o'er the field how their Janiss'ries fly,
And their Pacha's proud horse-tails are trail'd in the dust.

5.

Then down with the Crescent and up with the Cross;
But remember brave Greeks that by suff'rings you've known
That religion's pure ore to be freed from its dross;
Should be pass'd thro' that fire that can try it alone:
Let the rules that shall guide ye be tolerant then,
Nor wave over freemen cold bigotry's rod,

Nor strive like the Moslem to teach them again
At the point of the spear how to worship your God.

6.

Then Brothers of Freedom, on, forward each band,
And the Soldan's proud Mosques shall fall to the ground;
But those that resist not should ne'er feel the brand:
Let mercy and brav'ry united be found,
And we'll build up the glories of Athens again;
And Sparta we'll free from the tyrant's strong rule,
On the wings of the wind we'll scour o'er the plain,
To its deep-most foundations to raze Istamboul.

A GIB - T. C. D.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εφ. *Freeman's Journal* ιδρύθηκε το 1763 και κυκλοφορούσε ως το 1924.
2. Το ποίημα δεν περιλαμβάνεται στην εργασία του Marius Byron Raizis *English Byronic and Philhellenic Poetry of the Greek Revolution*, The University of Athens, 1987.
3. Οι ευρωπαίοι πολίτες πληροφορούνταν τα γεγονότα της επανάστασης με κάποια χρονική καθυστέρηση, και όχι πάντα με τον πιο έγκυρο τρόπο.
4. Dixon, W. Macneile (William Macneile), *Trinity College, Dublin*, London, F. E. Robinson & Co., 1902, σ. 187.
5. *The Monthly Magazine*, Λονδίνο, τχ. 223 (1.2.1812) 53.
6. Στις συλλογές του Βρετανικού Μουσείου βρίσκονται έργα του William Gell που απεικονίζουν τοπία της Ζακύνθου, της Κέρκυρας και άλλων ελληνικών περιοχών.
7. Ο δεύτερος στίχος της δεύτερης στροφής ("Which long 'dove-like' sat brooding o'er slav'ry's abyss") αποτελεί παραλλαγή γνωστού στίχου του Μίλτον από το έργο του *Paradise Lost* (1667): "Dove-like sat'st brooding on the vast Abyss".
8. "And plant our red-cross on the walls of Stamboul."
9. Τα σχετικά στερεότυπα καταγράφει με συνοπτικό τρόπο ο Γιώργος Βελουδής σε κείμενό του με τίτλο «Η καλή πλευρά των Γερμανών» (εφ. *Το Βήμα*, 18.5.1997). Επίσης αναφέρεται στην αμφισβήτηση και τη διακωμώδηση αυτών των στερεοτύπων από σημαντικούς λογοτέχνες της εποχής, όπως ο Ε.Τ.Α. Χόφμαν και ο Κ. Ίμερμαν.
10. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *The Minerva*, Νέα Υόρκη, τχ. 8 (1.6.1822) 64. Αναδημοσίευση στον τόμο: Marius Byron Raizis and Alexander Papas, *Greek Revolution and the American Muse. A Collection of Philhellenic Poetry 1821-1828*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1972, σσ. 87-88.
11. Η αισθητική υπεροχή του Ύμνου σε σύγκριση με άλλα έργα της ίδιας ευρωπαϊκής ποιητικής τάσης δεν τον καθιστά αυτομάτως έργο ανεξάρτητο από αυτήν την παράδοση. Η αντιμετώπιση του σωλωμικού Ύμνου ως αυτοφούου ποιήματος (αναφέρω ενδεικτικά τις παλαιότερες προσεγγίσεις του Γιάννη Αποστολάκη και του Γιώργου Θέμελη), που αποτελεί αποκλειστικά προϊόν πηγαίας έμπνευσης, μπορεί να οδηγήσει τον σημερινό αναγνώστη και μελετητή σε επισφαλή συμπεράσματα για το έργο και τον ποιητή.

Διονύσης Στεργιούλας

Το Πανόραμα Αφροδίτης (1877) του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου

Στην Αθηνά - ερωτοπαίγιο και τούτο

Ο Κλεάνθη Τριαντάφυλλος (1850-1889)¹ ταύτισε το όνομά του με τον *Ραμπαγά*, ένα πολιτικοσατιρικό έντυπο σθεναρής κριτικής παρέμβασης στον δημόσιο λόγο,

που λειτούργησε ως ανάχωμα στις αυθαιρέσεις του Παλατιού.² Πολλές φορές ο Τριαντάφυλλος καταδικάστηκε και σταμάτησε η κυκλοφορία της εφημερίδας, κατόπιν εισαγγελικής παρέμβασης περί εξυβρίσεως του βασιλέως - η πρώτη μάλιστα με την κυκλοφορία του πρώτου φύλλου.³ Ως γνωστόν, ο Τριαντάφυλλος αυτοκτόνησε μετά την ηθική εξόντωση και την πολιτική του δολοφονία, καταλείποντας ένα πνεύμα κατ' ουσίαν ριζοσπαστικά δημοκρατικό.⁴

Ο Τριαντάφυλλος, έχοντας ήδη διατελέσει συνεργάτης του *Μάμου*, της *Φλογός*, του *Νεολόγου* κ.ά. και διωκόμενος από το καθεστώς της Υψηλής Πύλης, κατέφθασε στην Αθήνα από την Κωνσταντινούπολη το 1877,⁵ φυγάζ μαζι με τον Βλ. Γαβριηλίδη, συνεργάτη του αρχικά στον *Ραμπαγά*. Παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για τον βίο του από την έκδοση του *Ραμπαγά* και εντεύθεν όσο και για κάποιες δραστηριότητές του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,⁶ υπάρχει ένα ενδιάμεσο κενό, κάπως αφώτιστο, το οποίο φαινομενικά αφορά την περίοδο από την έλευσή του στην Αθήνα ως την έκδοση της μαχητικής εφημερίδας του το 1878.

Θερμόαιμος πολιτικά, ο Τριαντάφυλλος προκαλεί τα χρηστά ήθη, όταν αποφασίζει να εκδώσει την πρώτη πρωτότυπη ποιητική του συλλογή - είχαν προηγηθεί εκδόσεις μεταφράσεών του, τις οποίες πρέπει να εκλάβουμε ως βιοποριστικά πάρεργα, ανταποκρινόμενα φυσικά στις τρέχουσες (λαϊκές) αναγνωστικές ζήτησεις.⁷ Το *Πανόραμα Αφροδίτης*, η πρώτη και μοναδική συλλογή του, εκδίδεται το 1877 ανώνυμα και κατά πάσα πιθανότητα ψευδότοπα, μιας και δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη αξιόπιστα τεκμήρια που να πιστοποιούν τον τόπο έκδοσης. Η κατοπινή μαρτυρία του πολύ Μανουήλ Γεδεών, εκδότη στα 1877 της βραχύβιας κωνσταντινούπολιτικής *Ανατολής*, είναι ίσως από τα πολυτιμότερα τεκμήρια του αναβρασμού, εφόσον χαρακτηρίζει τον Τριαντάφυλλο «στιχουργ[ό] βωμολόχ[ο] και ευφύεστατ[ο]», «ού το κακοηθέστατον φυλλάδιον "Πανόραμα Αφροδίτης" (εν Αθήναις 1877) δυνατόν να κηρυχθή "ακατάλληλον διά δεσποινίδας" - αλλά, μά την Αφροδίτην, και διά γέροντας εννενηκοντούτους».⁸ Από τον μετέπειτα εκδότη μέρους του ποιητικού έργου του Τριαντάφυλλου,⁹ τον Δ. Π. Ταγκόπουλο, μαθαίνουμε για την προϊστορία της συλλογής, αν και είναι εμφανές ότι σφάλει ως προς την ακολουθία των γεγονότων, αφού η συνεργασία με τον *Νεολόγο* λήγει το 1877:

Κατά καιρούς ο Κλεάνθη είχε συνθέσει, χάριν παιδιάς, μερικά ποιημάτια, τα οποία παρά την επιμελημένη γλώσσαν, την λεπτότητα της εκφράσεως και τον καλλιτεχνικόν πλούτον του ρυθμού, διεκρίνοντο ακόμη και διά την όλως παράτολμον, αληθώς Πριάπειον, έμπνευσίν των. Τα ποιημάτια αυτά, παρακινήθεισ υπό του νεωτέρου αδελφού του, εργαζομένου τότε παρά τινι τυπογραφείω, επέστη να τα εκδώση ανωνύμως, η δε μέχρι τελευταίου τεύχους εξαντληθείσα έκδοσίς των συνετάραξε τους φιλολογικούς κύκλους της Κωνσταντινουπόλεως, ζήτησαντες διά παντός μέσου ν' ανακαλύψωσι τον καλλιτέχνην ή μάλλον τον μάγον εκείνον, τον κατορθώσαντα να περιβάλη διά τόσω λεπτού και αραχνούφους πέπλου την γυμνότητα της Αφροδίτης: ο ανώνυμος ποιητής εγνώσθη και προσεκλήθη υπό του διευθυντού του *Νεολόγου* κ. Βουτυρά να λάβη μέρος εις την σύνταξιν του φύλλου.¹⁰

Το *Πανόραμα Αφροδίτης*, εκδιδόμενο ανώνυμα και ψευδότοπα στην Κωνσταντινούπολη, όπως μας πληροφορεί ο Ταγκόπουλος, μπορούσε να κυκλοφορήσει, αποφεύγοντας τη λογοκρισία, εφόσον η αναγραφή τής εκεί έκδοσης θα επέσυρε την ποινική ίσως δίωξη περί προσβολής των ηθών. Η παραπλάνηση των οθωμανικών αρχών σχετικά με τον τόπο έκδοσης, βέβαια, συνιστά και παραπλάνηση των ανα-

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος
Ευλογηφία Ν. Λύτρα

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος
Ευλογηφία Ν. Λύτρα

Το μοναδικό σωζόμενο αντίτυπο της συλλογής, αποκείμενο στη βιβλιοθήκη του Μ. Χαριτάτου και βιβλιογραφημένο από την Π. Πολέμη,¹² είναι όντως ανώνυμο, φέρει τόπο έκδοσης την Αθήνα, χωρίς ένδειξη τυπογραφείου, και κάτω από τους κρυπτικούς αστερίσκους της συγγραφικής υπευθυνότητας έχει προστεθεί χειρόγραφο, μάλλον από χέρι του 19ου αι., το όνομα του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου.

Το Πανόραμα Αφροδίτης, οριζόμενο ειδολογικά ως «ποίημα», αποτελείται από έξι ενότητες, έξι δηλαδή εκφάνσεις του έρωτα, οι οποίες στοιχειοθετούν όλες μαζί το «πανόραμα», δηλαδή ποικίλες σεξουαλικές πρακτικές, με το βάρος να δίνεται στην αποπλάνηση και τον αυτοερωτισμό. Τα ποιήματα ήταν αρκετά ελευθερόστομα για τα ήθη τής τότε εποχής, ωστόσο ενδιαφέρει να προσεχθεί το γεγονός ότι κεντρικό υποκείμενο αποτελεί η νέα γυναίκα, η οποία βέβαια περιγράφεται από έναν άνδρα ποιητή. Είναι άραγε το Πανόραμα Αφροδίτης ένας λόγος απελευθερωτικός της γυναικείας επιθυμίας, εκφωνούμενος από έναν άνδρα, ή μήπως ένα καταδυναστευτικό ηδονοθηρικό βλέμμα, το οποίο εντάσσεται σε μία σειρά κοινωνικών λόγων σχετικά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα; Η διερεύνηση τέτοιου είδους ζητημάτων μένει ανοικτή και ξεφεύγει, πάντως, από τους σκοπούς αυτού του σύντομου σημειώματος.

*

ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ | ΠΟΙΗΜΑ | Εκδιδόμενον υπό *** | [χφ.: (Κλεάνθης Ν. Τριανταφύλλου)] | [κόσμημα] | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, | 1877 | εξώφ. + σ. [3]-16, 8ο σχ.¹³

[(3)] ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

[α'] Ο μέγας της φύσεως σκοπός

Όλη καίω και όλη ριγώ,
ως να με ήγγιζε πάγος και πυρ·
είμαι ως ηφαιστείου κρατήρ·
αχ! εμάνην εγώ!

Δρόσον θέλω!... ω! μη με φιλής!
νέαν δόσιν προσθέτεις πυρός·
μη! ανέλυσσα ως ο κηρός·
δρόσον θέλω και συ πυρπολείς;

Ταύτα έλεγε κόρη σφριγώσα
υπό πλήθους θερμών σπασμών,
με μελών ταραχώδη σπασμόν
και γοργά πνευστώσα.

Εραστού η αγκάλη την θλίβει,
οργασμός φοβερός την κρατεί·
είναι ωχρά η νεάνις ως Ήβη
κ' είν' η κόμη της κάτω χυτή.

Αίφνης όλως ο νέος πυρούται
και της νέας ζητεί τους μαστούς·
τους ανοίγει, εκείνη απλούται
και τους πόδας υψοί ως ιστούς...

(4) Ήτο σύνθημα τούτο πολέμου
και ο νέος ευθύς αφαιρεί
της αιδούς τον φραγμόν που φορεί,
λέγων: «Αχ! άγγελέ μου!».

Σιωπά και ο εις και ο άλλος,
η πνοή των ωσει στεναγμός
και της κλίνης ο μόνος τριγμός
ηδονής είναι σάλος.

Αστραπή αστραπήν αντικρούει
εις το βλέμμα αυτών το γοργόν·
γλυκύ δάκρυ τα όμματα λούει,
το δε στόμα λαλεί και σιγών!

Τί μυστήριον τώρα τελείται!
ο της φύσεως μέγας σκοπός
μυστικώς κ' ευλαβικώς εκτελείται,
ο της Εύας μασσάται καρπός.

Εις τ' αβρά και αφρώδη της μέλι
νέον αίμα και νέα ζωή
ως γλυκίτατον ρέουσι μέλι
και ασθμαίνουσα είν' η πνοή!

Την σιγήν διακόπτουσα πρώτον
η νεάνις εκβάλλει κραυγήν·
ερυθράν την νομίζεις αυγήν
(5) εν τω μέσω των φώτων.

Αχ! διπλούν απ' του στήθους τα βάθη
πόνου κράμα ομού κ' ηδονής
μεθ' ηδείας εξήλθε φωνής
κ' η φωνή της εχάθη.

Τότε έσφιγξ' εκείνη τον νέον,
την αντέσφιγξ' εκείνος γοργά
και των δύο το σώμα ριγά,
ενώ καίει ως ζέον.

Ασπασμούς ανταλλάσσουν φλογώδεις
και ενούνται αυτήν την στιγμήν
ψυχή σώμα εις μίαν ορμήν
με παλμούς πυρετώδεις.

Συγκεντρούται το παν εις έν μέρος,
είν' ο κόσμος μηδέν δι' αυτούς
και οικτρίζει τους άλλους θνητούς
ο ευδαίμων των έρως.

Αίφνης όλως ο νέος ασθμαίνει
και γλυκύς τον ταράττει σπασμός,
την δε κλίνην κατέχει σεισμός·
εννοείς τί συμβαίνει...

Η νεάνις σχιφτά, αλλοιούται·
(6) ηδονής την κυκλοί ποταμός
και ο δύνων αυτής οφθαλμός
προς τα άνω υψούται!

Προς τα άνω... μυστήριον ποίον!
μετ' αυτήν την θερμήν ηδονήν
με έν βλέμμα ή μίαν φωνήν
ανυμνείται το Θείον!

Τί στιγμή ηδονής κ' ευτυχίας!
μη κατάχρησιν όμως, ω! μη!
κρύπτει τότε η μία στιγμή
ημερών μετανοίας.

[β'] Φθάνει πλέον

Εραστής: - Ω! ελθέ να σε φιλήσω
την καρδιάν μου να δροσίσω.

Ερωμένη: - Φιλήσέ με... αλλά... φθάνει...
φθάνει... μη... μη... φθάνει πλέον·
γιά ιδέ τον τί με κάνει!
αυτό είναι τελευταίον.

Εραστής: - Μοι εφάνη το φιλί σου
ως η δρόσος Παραδείσου·
άφησέ με χωρίς κάκια
να ιδώ τα βουναλάκια·
σε υπόσχομαι πως ότι
δεν τα πιάνω.

(7) Ερωμένη: - Δις... προδότη!
μη... μη... φθάνει, φθάνει πλέον·
ω! χαράς τονε τον νέον!
αυτό είναι τελευταίον.

Εραστής: - Δος την μέσην σου να σφιξω
και σε τάζω να μη 'γγίξω
εις τον μόσχον τον αφράτο.

Ερωμένη: - Σφιξε με... αχ! πάλι νάτο
το προδοτικό σου χέρι...

τί ζητεί... σε τέτοια μέρη;...
αχ! λιγοθυμιά με πιάνει...
τί το χέρι σου με κάνει;...
ω!... αυτό πάλι τί είναι;...
τί... μου έβ... α... α... λες;...
ω!... στά... α... σου!...

Εραστής: - Μπρε την έφαγες, βουβάσου.

Ερωμένη: - Φθάνει... μη... μη... φθάνει πλέον
αυτό είναι τελευταίον!

[γ'] Παρθένου πόθος

Είμαι δροσάτη ωσάν αυγή,
κάθε μου 'μμάτι δίδει πληγή·
ζητώ να κρύψω και δεν 'μπορώ
το διπλολέμονο θησαυρό,
το στηθοπάνι δεν το κρατά
και θυμωμένα το ξεπετά.

Αχ! στον καιρό μου έφθασα πλιο,
(8) να 'μαι κορίτσι δεν το βασιτώ.

Τα προβατάκια εις τη δροσιά
και τα πουλάκια μες στα κλαδιά
γλυκοφιλιούνται, γλυκομιλούν,
βλέπουν τον πόνο μου και γελούν,
συχνοκουνιούνται κ' εκεί μεμιάς
πέφτουν εις είδος λιγοθυμιάς.
Αχ! στον καιρό μου έφθασα πλιο,
να 'μαι κορίτσι δεν το βασιτώ.

Μέσα στον ύπνο μου τον γλυκό
έναν με πρόσωπο αγγελικό
απόψε σκύφτει και με φιλεί
και λόγι' αμίλητα με 'μιλεί,
με γλυκοσφίγγει στην αγκαλιά...
ξυπνώ και βλέπω... την ερημιά.
Αχ! στον καιρό μου έφθασα πλιο,
να 'μαι κορίτσι δεν το βασιτώ.

[δ'] Η σφριγώσα και οργώσα νεάνις

Εις έν δωμάτιον ευώδες,
επί συνδόνης ως χιών,
σώμα νεάζον, χιονώδες,
θάλλον και πάλλον, φρικιών.

(9) Σώμα νεάνιδος υπνώττον,
μ' αναπνοήν ως στεναγμόν,
γυμνά τα μήλα των ερώτων,
και με πυρέσσοντα σφιγμόν.

Εις φως μεστόν ηδυπαθείας,
φαίνεται φρίσσον εις το φως,
το τρεμοσβήνον της λυχιάς,
το στήθος σεεί ο κρυφός

Σεισμός ονειρων ερωτύλων,
και ψιθυρίζει, μειδιά,
και κοκκινίζει, ως το μήλον,
το πρόσωπόν της κι' ωχριά.

Τα κάτω μέλη της σπαράζουν,
υπτία πίπτει και γοργά,
κάτω οι πόδες της οκλάζουν,
φαίνεται όλη πως οργά.

Αίφνης εγείρεται, ανοίγει
υγρούς μεγάλους οφθαλμούς
και κράζει: «πώς αυτός να φύγη!
ω! τί γλυκείς έχω παλμούς!

Τον είδα, έσκυφεν εμπρός μου
και με τα χείλη φλογερά
φλόγα μετέδωκεν εντός μου,
(10) που παραλύει τα νεφρά!

Μ' έσφιγγε πάλλον απ' την μέση
και με τας χείρας τολμηράς
μ' έβαλ' εκείνο που αρέσει
εις νέας κόρας φλογεράς.

Ω! ουρανό! οποίον ρίγος
γλυκύ ησθάνθη και βαθύ!
αλλ' ο καιρός πόσον ολίγος!
αν ήθελ' έτι να σταθή!

Γλυκύ μ' εφάινετο να ρέη
από τα σκέλη μου υγρόν,
ως την σποράν αυτού εκχέει
άνθος σφριγών εις τον αγρόν».

Ταύτα ειπούσα πάλιν πίπτει,
υπτία πίπτει ή πρηγής,
δάκνει την κλίνη της και ρίπτει
τα νυκτικά της εμμανής.

Και τότε φαίνονται... ω! θεά!
ως από ρόδα και αφρόν,
μέλη γυμνά, μέλη ωραία,
δίδοντα φρίκην των νεφρών!

(11) Το φως η νέα πλησιάζει,
το φως εμπρός της ωχριά·
του αλαβάστρου ομοιάζει
να την εδόθη η χροιά.

Φέρει το φως εμπρός ακόμη
εις την πηγγή της ηδονής,
αφ' όπου στάζει ως το κόμμι
ουσία τις διαφανής.

Και με την χείρα, καθημένη
με σκέλη όλως ανοικτά,
όλη αφρός, ως λυσσασμένη,
τρίβουσα ταύτην ξενυκτά.

Και πότε εγείρετ' εξαφθείσα
και τον αέρα συγκρατεί,
και πότε πίπτει χαυνωθείσα,
το τρέμον στήθος της κρατεί.

Και η πνοή της ηφαιστείου
κρατήρος έχει τον φλογμόν
κ' επί του φρίσσοντος αιδοίου
νομίζεις βλέπεις στεναγμόν.

Ανοιγοκλείει, φρίσσει, πάλλει,
πυρούται, χαίνει κ' εν οργή
εξογκωμένον πυρ εκβάλλει,
(12) ως υπονόμου εν τη γη.

Ω! τους λοφίσκους του εκείνους,
με χλόην μαύρην και στυλπνήν,
με πεδιάδας ως τους κρίνους,
με την κοιλάδα την τερπνήν.

Εις ποίον άρα οδοιπόρον,
ως άλλα δάση χλοερά,
η Αφροδίτη θείον δώρον
θέλει τα δώσει να περά;

Ας φυλαχθή ο τολμητίας,
όστις ορμήσει επ' αυτών,
πλήρης γλυκείας γοητείας,
θα λησμονήση εαυτόν.

[ε'] Το άνθος της Αφροδίτης

Έν άνθος είναι ποθητόν
εις όλους τους ανθρώπους,
έχει τον κάλυκα κλειστόν
και θέλει πολλούς κόπους.

Και το θερμόν της ηδονής
ν' ανοίξη να μυρίση
στον κόσμον δεν είναι κανείς
(13) που να μην το θελήση.

Η Αφροδίτη το γεννά,
ανθίζει και μυρίζει,
όταν ο Έρωσ σιγανά
το γλυκονανουρίζει.

Το δρέπεις, αν επιθυμής,
χειμώνα καλοκαίρι,
τούτο είν' έργον της στιγμής,
οπόταν σε συμφέρη.

Εξαίφνης χάνει την πνοήν
και δεν αναλαμβάνει,
έρως τού δίδει την ζωήν
και έρωσ την λαμβάνει.

Η Αθηνά το συμπαθεί
και δεκαπέντε χρόνους
να το φυλάττη προσπαθεί
μακράν από τους πόνους.

Να το φυλάττη τολμηρώς
από τας πανουργίας,
μήπως ο έρωσ ο σκληρός
το δρέψη διά βίας.

Κ' εις τον υμέναιον κλειστόν
(14) τον κάλυκα προσφέρει,
όστις ως άνθος θαυμαστόν
τ' οσφραίνεται και χαίρει.

Ο έρωσ όμως και κρυφά
κτυπά τον κάλυκα του,
τ' οσφραίνεται και εντρυφά
εις τα αρώματά του.

Και ο υμέναιος πικρώς
λυπείται και στενάζει,
βλέπει πως έπεσε μικρός,
όταν το δοκιμάξη.

Βλέπει πως άλλος θεριστής
πριν ήλθε να θερίση
κι αυτός ως κούφος εραστής
θα σταχυολογήση.

[στ'] Ο υλικός έρωσ

Έρωσ τις υπάρχει φεύγων
της ψυχής τα ευγενή
τα γενναία και τα θεία,
κ' εις εκείνο καταφεύγων
που το σώμα συγκινεί

κ' ερεθίζει τα αιδούα.
(15) Να τσιμπήση, να φιλήση
κ' επί τέλους να... ορμήση
ιδού τ' είν' αυτός ο έρωσ
εις καθέν του κόσμου μέρος.

Είναι έρωσ μ' απιστίαν,
κυνηγά το θηλυκόν
κ' ελευθέρως αποβλέπει
και εις δούλην κ' εις κυρίαν,
φθάνει σώμα μαλακόν
και καλό βυζι να βλέπη.
Να τσιμπήση, να φιλήση
κ' επί τέλους να... ορμήση
ιδού τ' είν' αυτός ο έρωσ
εις καθέν του κόσμου μέρος.

Κατ' αρχάς γλυκοματίζει,
τότε είναι ζωηρός
και το πυρ αυτού τους νέους
από φλόγα χρωματίζει
εις τους οφθαλμούς λαμπρώς
και παλμούς φέρει βιαίους.
Να τσιμπήση, να φιλήση

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ τον Λάμπρο Βαρελά που για άλλη μία φορά διάβασε την πρώτη εκδοχή του κειμένου και προσέφερε γενναϊόδωρα τη βοήθειά του· επίσης την κ. Μαρία Αρβανιτάκη από το Ε.Λ.Ι.Α. για τη συνδρομή της στην εκεί έρευνά μου.

2. Βλ. Λάμπρος Βαρελάς, «Ραμπαγάς», Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 1909· Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η εφημερίδα Ραμπαγάς και η συμβολή της στην ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας», Παρνασσός 21.2 (Απρ.-Ιούν. 1979) 235-257.

3. Βλ. κυρίως Αριστείδης Πρόκος, «Η δίκη του Ραμπαγά», Νέα Εστία 185 (1.9.1934) 786-790· Γιώργος Βαλέτας, «Κλεάνθης Τριαντάφυλλος-Ραμπαγάς. Ο αληθινός Ραμπαγάς. Δοκίμιο ιστορικοκριτικής αποκατάστασης», Νέα Εστία 879 (15.2.1964) 218-234.

4. Βλ. Παναγιώτης Ελ Γκεντί, «Η αυτοκτονία ενός "δημοκρατικού μαχητή": Σημειώσεις γύρω από τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο (1850-1889)», υπό έκδοση στον συλλογικό τόμο Απονενομημένο Σύνταγμα [2021].

5. Πρβλ. και [Ανωνύμως], «Έργα και ημέρα», Στοά, 3.12.1877, σ. 2, όπου διαβάζουμε: «Αφίκετο εκ Κωνσταντινουπόλεως ο λόγιος νέος κ. Κλεάνθης Τριαντάφυλλου, ο τελευταίον καταδιωχθείς υπό των τουρκικών αρχών. Διέφυγεν επιβάς αγγλικού εμπορικού ατμοπλοίου κατευθυνομένου εις Λονδίον όπερ απεβίβασεν αυτόν εις Λαύριον, όθεν αφίκετο χθες ενταύθα».

6. Βλ. κυρίως Ιωάννης Αρσένης, [Κλεάνθης Τριαντάφυλλος], Ποικίλη Στοά 9 (1891) 189-192· Δημ. Π. Ταγκόπουλος, «Ο Ραμπαγάς», ό.π., σ. 194-215· Αριστείδης Πρόκος, Η ζωή, η δράση και το έργο του Κλ. Τριαντάφυλλου. Μαζί με μιαν εκλογή απ' τα τραγούδια του Ραμπαγά, Αθήνα, Σύνδεσμος Σιφνίων, 1933.

7. Αυτοτελώς κυκλοφόρησαν τα εξής: Αλέξανδρος Δουμάς, Τα εγκλήματα του διαβόλου, μτφρ. Κλ. Τριαντάφυλλος, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Τζαμί-Χαν, 1873· Αλέξανδρος Δουμάς, Ακτή, μτφρ. Κλ. Τριαντάφυλλος, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βουτυρά και Σίας, 1874· Γουίλιαμ Σαίξπηρ, Ριχάρδος ο Γ', μτφρ. Κλ. Τριαντάφυλλος, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βουτυρά και Σίας, 1874.

8. Μανουήλ Ι. Γεδεών, Αποσημειώματα χρονογράφου (1780-1800-1863-1913), Εν Αθήναις, Τύποις Φοίνικος, 1932, σ. 23.

9. Βλ. Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, Τα τραγούδια του Ραμπαγά, επιμ. Δημ. Π. Ταγκόπουλος, Αθήνα, Τύπος, [χ.χ.]. Νωρίτερα είχαν κυκλοφορήσει Τα τραγούδια του Ραμπαγά. Μετά σκιαγραφίας του ποι-

κ' επί τέλους να... ορμήση·
ιδού τ' είν' αυτός ο έρωσ
εις καθέν του κόσμου μέρος.

Ύστερον, όταν αρχίση
(16) να τσιμπά εις τα κρυφά
και τα πόδια να χαϊδεύη
και τολμήση να φιλήση,
τα βυζιά καλά καλά,
τα κουδούνια γαργαλεύει.
Να τσιμπήση, να φιλήση
κ' επί τέλους να... ορμήση·
ιδού τ' είν' αυτός ο έρωσ
εις καθέν του κόσμου μέρος.

Τέλος, όταν έγια λέσα,
έγια μόλα, βρε παιδιά,
η κυρία Μηντηλέμη
στο σαλόνι έμβα μέσα,
ετελείωσ' η δουλειά,
φύγε, έρωτ' άφησέ με.
Να τσιμπήση, να φιλήση
κ' επί τέλους να... ορμήση·
ιδού τ' είν' αυτός ο έρωσ
εις καθέν του κόσμου μέρος.

ητού, [επιμ. Δ. Π. Ταγκόπουλος], Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Γ. Σταυριανού, 1898, τα οποία ως εξώφυλλο έφεραν: Τεύχος Δεύτερον Ηλ. Ι. Οικονομοπούλου Εγκυκλοπαιδική Βιβλιοθήκη· ο Βαλέτας (ό.π., σ. 230) αναφέρει ότι κυκλοφόρησαν παράνομα.

10. Ταγκόπουλος, «Ο Ραμπαγάς», ό.π., σ. 199.

11. Βαλέτας, ό.π., σ. 221.

12. Βλ. τώρα Φίλιππος Ηλιού - Πόπη Πολέμη, Ελληνική βιβλιογραφία (1864-1900). Συνοπτική αναγραφή, τ. Α', Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 2006, σ. 1061, αρ. λ. 1877.538.

13. Το κείμενο μονοτονίστηκε, διατηρώντας την ορθογραφία και όλα τα σημεία στίξης, πλην των ομοιοματικών. Για τυπογραφικούς λόγους, η στοίχιση είναι στα αριστερά και όχι στο κέντρο. Για τους ίδιους λόγους τα ομιλούντα πρόσωπα (Εραστής-Ερωμένη) της ενότητας [β'] από κεφαλαία και ορθά τράπηκαν σε μικρά και πλαγιάστηκαν. Εντός παρενθέσεως στην αρχή δηλώνεται η εναλλαγή των σελίδων, ενώ οι ενότητες αριθμήθηκαν στα ελληνικά εντός αγκύλης. Τέλος, διορθώθηκε το τυπογραφικό σφάλμα της ενότητας [δ'], στ. 16 από «τι πρόσωπόν της κι ωχριά» σε «το πρόσωπόν της κι ωχριά», ενώ προστέθηκε το ατύπωτο τελικό -ν στην ενότητα [ε'], στ. 3 («έχει το[ν] κάλυκα κλειστόν»).

Παναγιώτης Ελ Γκεντί

Τα μαρτύρια του μαρμάρινου Βύρωνα και ο «βυρωνομάρτυς» Χριστόφορος Σαμαρτσίδης

Στη μνήμη του Σάββα Παύλου,
για όσες κουβέντες έμειναν στη μέση

Τα κύρια γεγονότα που συνδέονται με τη φιλοτέχνηση του ανδριάντα του Βύρωνα και την τοποθέτησή του στον χώρο του Ζαπτείου, όπου βρίσκεται έως και σήμερα, είναι λίγο-πολύ γνωστά. Όλα ξεκίνησαν χάρη στην πρωτοβουλία και τη γενναϊόδωρη χορηγία των ζάπλουτων ομογενών και εθνικών ευεργετών, Δημήτριου και Παύλου, γιων του Χιώτη τραπεζίτη και μεγαλεμπόρου Ζαννή Στεφάνοβιχ Σκυλίτση. Ο Δημήτριος, ο οποίος διέθετε και θαλαμηγό με το όνομα «Λόρδος Βύρων»,¹ είχε την ιδέα για την κατασκευή του ανδριάντα και διέθεσε το σχετικό κονδύλι, όμως τον πρόλαβε ο θάνατος (25.11.1893) πριν τον δει στημένο στην Αθήνα: την υλοποίηση του οράματός του συνέχισε ο Παύλος, ο οποίος ανέλαβε και τα έξοδα για το βάθρο του αγάλματος.² Η φιλοτέχνηση του έργου αποδείχτηκε περιπετειώδης. Προκηρύχτηκε ειδικός διαγωνισμός για την κατασκευή του ανδριάντα, που εντάχθηκε στην Δ' Ολυμπιάδα, του 1888,³ από τον οποίο ξεχώρισε και βραβεύτηκε το πρόπλασμα του τήνιου γλύπτη Λάζαρου Σώχου. Ο Δημήτριος, ωστόσο, προτίμησε να αναθέσει την κατασκευή του γλυπτού στον διάσημο Γάλλο Charu. Ο πρόωρος θάνατος του Charu τον ανάγκασε να τροποποιήσει τα σχέδιά του και να δεχτεί εντέλει την ολοκλήρωση του έργου από τους μαθητές του, υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί θα εποπτεύονται από έναν άλλο διάσημο γλύπτη της εποχής, τον Falguière. Η εποπτεία δεν ήταν η δέουσα, με αποτέλεσμα να γίνουν διάφορα λάθη στην κατασκευή, την αισθητική και τον συμβολισμό του αγάλματος, σχολίασε με φαρμακερή γλώσσα ο αθηναϊκός τύπος της εποχής.⁴ Μετά την τοποθέτησή του στο βάθρο του, χρειάστηκε να περάσει περίπου ένας χρόνος μέχρι να έρθει η ώρα για τα αποκαλυπτήριά του, κι όταν φάνηκε ότι έφτασε επιτέλους η λαμπρή στιγμή, ήρθαν να

προσθεθούν στις περιπέτειες του αγάλματος οι περιπέτειες που πέρασε ο Χριστόφορος Σαμαρτσίδης για χάρη του. Κάπου εδώ ξεκινά η δική μας ιστορία.⁵

Καθώς η οικογένεια Στεφάνοβιτς Σκυλίτση ζούσε και δρούσε στο εξωτερικό (οι μεγαλύτεροι γιοι, Δημήτριος και Ιωάννης, κυρίως στην Καλκούτα, το Λονδίνο και το Παρίσι, και ο μικρότερος, ο Παύλος, στην Κωνσταντινούπολη), είχε ορίσει δύο διαπιστευμένους για την προώθηση της υπόθεσης του ανδριάντα στην Αθήνα. Ο πρώτος ήταν ο Ανδρέας Νομικός, τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης, που είχε αναλάβει να εποπτεύσει την κατασκευή του βάρου που θα υποδεχόταν τον μαρμάρينو Βύρωνα. Ο δεύτερος ήταν ο Σαμαρτσίδης, στον οποίο ο Δημήτριος είχε προθανάτια αναθέσει το καθήκον να συνθέσει ένα ποίημα για τον μεγάλο φιλέλληνα και να το παρουσιάσει κατά τη διάρκεια των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του. Ο Σαμαρτσίδης είχε αναπτύξει σχέσεις με την οικογένεια Στεφάνοβιτς Σκυλίτση, και ιδιαίτερα με τον Παύλο (1842-1901), συντοπίτη και συνομήλικό του, τουλάχιστον 30 χρόνια πριν την εποχή των αποκαλυπτηρίων, καθώς το 1866 ο Παύλος (Παυλής, για τους γνωστούς του) χρηματοδότησε την έκδοση και την (εντυπωσιακή για την εποχή της) εικονογράφηση του αφηγηματικού του ποιήματος *Γκιουλνάρ*. Πάλι ο Παύλος, το 1893, από κοινού, τη μια φορά με τον κωνσταντινούπολίτη έμπορο Δημήτριο Ταμβάκο και τη δεύτερη με τον έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Νικόλαο Μαυροκορδάτο, προσέφερε στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινούπολεως 300 αντίτυπα από δύο φρεσκοτυπωμένα εκπαιδευτικά συγγράμματα του Σαμαρτσίδη, προκειμένου να διατεθούν στα ελληνικά σχολεία της ομογένειας.⁶ Δύο χρόνια νωρίτερα, ακριβώς ο ίδιος κύκλος ανθρώπων είχε καλέσει τον Σαμαρτσίδη να συνεισφέρει με την ποιητική του μαεστρία στη θερμή υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον Στέφανο Ράλλη, συμπατριώτη, φίλο και εμπορικό συνέταιρο της οικογένειας Στεφάνοβιτς Σκυλίτση, που κατέφθασε στην Κωνσταντινούπολη μετά από πανηγυρική επίσκεψή του στα πάτρια εδάφη της Χίου.⁷ Στενές σχέσεις από το παρελθόν είχε ο Σαμαρτσίδης και με τον άλλο συντοπίτη του, τον Ανδρέα Νομικό, όπως φαίνεται από ποίημα που συνέθεσε για τον γάμο του Νομικού με τη Σμαράγδα Παπαλλά.⁸

Στις αρχές του 1896 ο αθηναϊκός τύπος αρχίζει πια να αναμένει με ανυπομονησία την ημέρα των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα. Η Ακρόπολις της 9^{ης} Ιανουαρίου την τοποθετεί μεταξύ 15 και 25.1.1896, αλλά η *Εστία* της 10^{ης} Ιανουαρίου, σε πρωτοσέλιδο ρεπορτάζ της, εκτιμά πως έως τις 15 Ιανουαρίου θα έχει πραγματοποιηθεί, με βασιλική απόφαση, καθώς αυτό είχε μεταφέρει στον Ανδρέα Νομικό ο υπουργός των Εσωτερικών Κυριακούλης Μαυρομιχάλης· ο Νομικός, ακολουθώντας, είχε τηλεγραφήσει τα νέα στον Παύλο Στεφάνοβιτς Σκυλίτση, και αυτός, με τη σειρά του, είχε αναθέσει στον Σαμαρτσίδη να τον εκπροσωπήσει στην τελετή με την απαγγελία του ποιήματός του. Κάπως έτσι, λοιπόν, ο Σαμαρτσίδης βρέθηκε στην Αθήνα γύρω στις 4 Ιανουαρίου του 1896, με ειδική άδεια από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, όπου δίδασκε εκείνο το διάστημα, και με το ποίημα για τον Βύρωνα στο χέρι, το οποίο και υπέβαλε στον βασιλιά για έγκριση, κατά τα ειωθότα της εποχής.⁹ Στο ίδιο φύλλο της *Εστίας* προειδοποιούσε ότι τα χρονικά περιθώρια για την πραγματοποίηση των αποκαλυπτηρίων ήταν πολύ στενά (δεδομένου μάλιστα ότι ο Σαμαρτσίδης θα μπορούσε να παραμείνει στην Αθήνα το πολύ μέχρι τις 22 Ιανουαρίου), εξέφραζε τη δυσαρέσκειά της για τον δεκάμηνο εγκλεισμό του ανδριάντα σε ξύλινα και «αρκετά αστεία δεσμά» (που δεν επέτρεπαν στον μαρμάρينو Βύρωνα να

ατενίσει ελεύθερα την Αθήνα),¹⁰ θύμιζε στους αναγνώστες τι απεικόνιζε ο ανδριάντας και πόσο κόστισε, και έδινε τις πρώτες πληροφορίες για το ποίημα του Σαμαρτσίδη: απαρτιζόταν από 150 στίχους σε «άκρατον καθαρεύουσαν», αναφερόταν στα δύο ταξίδια του Βύρωνα στην Ελλάδα, εξυμνούσε τον απελευθερωτικό αγώνα και προέτρεπε τον βασιλιά και τους λοιπούς «όπως αποκαλυπτόμενοι χαιρετίσωσι τον μέγαν άνδρα τον θυσιάσαντα το παν χάριν της Ελλάδος και των Ελλήνων».

Οι μέρες περνούν, οι εφημερίδες, εν αναμονή του μεγάλου γεγονότος, γεμίζουν τις σελίδες τους με αφιερωματικά ποιήματα και εκτενή άρθρα για τη ζωή, το έργο και τον φιλελληνισμό του μεγάλου άγγλου ποιητή,¹¹ όμως η ημερομηνία των αποκαλυπτηρίων εξακολουθεί να παραμένει σε εκκρεμότητα και η κρατική κωλυσιεργία δίνει αφορμή για ποικίλα σχόλια. Σύμφωνα με την *Εστία* (πρωτοσέλιδο της 31.1.1896), ο ανδριάντας του πέφτει θύμα της διεθνούς διπλωματίας, όπως συνέβη νωρίτερα με τον ανδριάντα του Γλάδστωνα, με την κυβέρνηση να φοβάται μήπως δείξει, άκαιρα, φιλοαγγλικό προφίλ· κακώς, κατά την άποψή της, γιατί στη μία περίπτωση πρόκειται για μια ιδιωτική δωρεά και τη δόξα ενός κορυφαίου φιλέλληνα ποιητή, ενώ στην άλλη για έναν άγγλο πολιτικό.¹² Στην εγωιστική μικρότητα του πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηλιγιάννη αποδίδει την καθυστέρηση η Ακρόπολις του Βλάση Γαβριηλίδη: ο Δηλιγιάννης θίχτηκε που ο Νομικός, ως εκπρόσωπος του Σκυλίτση, δεν απευθύνθηκε σ' αυτόν, αλλά στον βασιλιά για την οριστικοποίηση της ημερομηνίας των αποκαλυπτηρίων, και δεν εννοούσε να διοργανώσει την τελετή πριν του τηλεγραφήσει προσωπικά ο Σκυλίτσης από το Παρίσι· μέχρι να συνέβαινε αυτό, υποστήριζε πως δεν γνώριζε για ποιον Βύρωνα θα γινόταν η τελετή, σχολιάζει δηκτικά η Ακρόπολις (19.2.1896).

Εντωμεταξύ η αρθρογραφία περί τον και με αφορμή τον Βύρωνα καλά κρατεί. Κάποιος αναγνώστης προτείνει να εκμεταλλευτούν οι Έλληνες την καθυστέρηση της τελετής των αποκαλυπτηρίων για να προλάβουν να προσκαλέσουν σ' αυτήν τα παιδιά της Άδας, της κόρης του μεγάλου ποιητή (*Εστία*, 2.2.1896), ενώ ο Χαράλαμπος Άννινος εμπνέεται το «Μαρμάρινον μαρτυρολόγιον», όπου με μικρό χιούμορ περιγράφει τους βανδαλισμούς που δέχονται διαχρονικά τα αγάλματα της Αθήνας από κάθε είδους αδαή και ιερόσυλο, καθώς και την κρατική αδιαφορία για την τύχη τους (πρωτοσέλιδο της *Εστίας*, 11.2.1896). Εντέλει, τα αποκαλυπτήρια αναγγέλλονται για τις 19.2.1896, ώρα 14.30 το μεσημέρι (*Εστία*, 19.2.1896). Φαίνεται πως μια επιστολή του Σκυλίτση προς τον Δηλιγιάννη (ή το κατά την Ακρόπολη τηλεγράφημα που ο τελευταίος περίμενε μικρόψυχα από τον Σκυλίτση) έκανε το θαύμα της, ο πρωθυπουργός οριστικοποίησε την ημερομηνία της τελετής και ο απηυδυσμένος Σαμαρτσίδης παρέτεινε αναγκαστικά τη διαμονή του, παρότι είχε ήδη αποφασίσει να αναχωρήσει στις 12.2.1896 για την Κωνσταντινούπολη με τις αυστριακές ατμοπλοϊκές γραμμές (*Εστία*, 9.2.1896).

Στα μέσα Φεβρουαρίου στήνεται απέναντι από τον καλυμμένο ανδριάντα μια επιμήκης εξέδρα για 50 επισήμους, στολισμένη με ελληνικές σημαίες και φύλλα μυρτιάς, και η ξύλινη κουκούλα του αντικαθίσταται από λευκό πανί.¹³ Στην τελετή παρίσταται η βασιλική οικογένεια, υπουργοί, βουλευτές και αρκετός κόσμος, ωστόσο ο αρχικός σχεδιασμός της εκτελείται μόνο κατά τα τρία τέταρτα: «ο Βασιλεύς έσυρε το κυανόλευκον ύφασμα το καλύπτον το άγαλμα, ο κ. υπουργός των Εσωτερικών απήντησεν εκ μέρους του έθνους», ο Νομικός εκφώνησε τον σύντομο πανηγυρικό του υπέρ του Βύρωνα, ο Σαμαρτσίδης όμως, ως ο έτερος εκπρόσωπος

της οικογένειας Σκυλίτση, δεν απήγγειλε εντέλει τους δοξαστικούς του στίχους. «Ούτε παράταξις, ούτε μουσική, ούτε ποίημα. Ο παραμένων ενταύθα διά να εκφωνήση αυτό τη ρητή επιθυμία του δωρητού κ. Σαμαρτσίδης παρηγγέλθη την τελευταίαν στιγμήν, άγνωστον διά τίνα λόγον, να μη το απαγγείλη», γράφει το περιοδικό *Τα Ολύμπια*, μάλλον διά χειρός του διευθυντή του, Χαραλάμπη Άννινου: «πάντες ανέμενον το προαγγελθέν ποίημα του κ. Σαμαρτζίδου, από δύο και πλέον μηνών παραμένοντος προς τούτο εν Αθήναις κατ' εντολήν του κ. Στεφάνοβιχ, αλλ' έκπληκτοι έμαθον, ότι ο Βασιλεύς, κατά την τελευταίαν ώραν, δεν επέτρεψε την απαγγελίαν του ποιήματος διά λόγον άγνωστον», σημειώνουν οι *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη, συνδέοντας τον «άγνωστο» λόγο με το βασιλικό περιβάλλον.¹⁴ Οι πρώτες πληροφορίες της *Εστίας* λένε ότι ο Σαμαρτσίδης «παρεκλήθη περί την μεσημβρίαν να αφήση» το ποίημά του, «του Βασιλέως αδυνατούντος ένεκα αδιαθεσίας να παραμείνη επί πολύ εις το ύπαιθρον» (19.2.1896), όταν επανέρχεται όμως στο θέμα καταγγέλλει όλα τα μέσα και τις προφάσεις που επινόησε η κρατική μηχανή, της βασιλικής αδιαθεσίας συμπεριλαμβανομένης, για τη σκόπιμη απαξίωση της τελετής, από φόβο μήπως οι ανδριάντες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας «γεννήσωσιν επιζημίους φιλελληνικάς αντιζηλίαις» (20.2.1896). Ο δε Σουρής-Φασουλής, από τη μεριά του, σε μια ποιητική αποστροφή του προς τον Βύρωνα, που καταλαμβάνει σχεδόν όλο το φυλλάδιο του *Ρωμηού* (24.2.1896), προχωρά ακόμη περισσότερο στην πολιτική ερμηνεία των γεγονότων και καταδεικνύει τον άκρατο φιλογαλλισμό του Δηλιγιάννη ως υπαίτιο και για την ασέβεια που έδειξε η Ελλάδα απέναντι στο ιερό πρόσωπο του Βύρωνα και για τα άδικα μαρτύρια που υπέστη εξαιτίας αυτής ο Σαμαρτσίδης:

Είδες πως απηγόρευσαν κι αυτόν τον Σαμαρτσίδα,
πούκανε για χατήρι σου μαρτυρικό ταξίδι,
και τόσαις 'μέραις 'πρόσμενε, καθώς το ξέρουν κι άλλοι,
κατ' εντολήν του δωρητού γενναίως να σε ψάλλη.

Και τούκαναν πολύ καλά
γιατ' είναι φρόνιμα μυαλά,
κι αν στίχους εις τον Βύρωνα τον άφιναν να 'πή
ίσως οι Γάλλοι νάλεγαν «ακούς εκεί 'ντροπή,
'στους Άγγλους μόνον οι Ρωμηοί να στήνουν ανδριάντας
και να τους προσφωνούν,
κι εμάς τους Γάλλους, τους πολλούς αγώνας υποστάντας,
να παραλησημονούν.

Τοιαύτη σκέψις έλαμψε 'στον νου του Δεληγιάννη
κι είπε 'στον Βασιλέα μας τον άρρωστο να κάνη,
κι εκείνος την βαρύτητα των στίχων υπελόγισε
κι ευθύς εκρουλόγησε,
κι είπε πως μήτε τέταρτον εκείνην την ημέραν
'μπορεί να μείνη 'στην ψυχράν των Στύλων ατμοσφαίραν.

Ωστόσο, σύμφωνα με άλλες πηγές, ο αποκλεισμός του Σαμαρτσίδα δεν προέκυψε ως έμπνευση ή πρόφαση της τελευταίας στιγμής, αλλά είχε προαποφασιστεί. Η *Παλιγγενεσία* που κυκλοφορεί το πρωί της 19.2.1896, πριν δηλαδή από την τελετή, γνωρίζει πως το ποίημά του «θα παραλειφθή», και το *Άστυ* δίνει μεθεόρτια (20.2.1896) μια δραματοποιημένη εκδοχή της ίδιας πληροφορίας: «μετά την προ-

σφώνησιν του κ. Νομικού η Α. Μ. ο Βασιλεύς ηρώτησε τον υπουργόν των Εσωτερικών: - Πού είναι ο ποιητής; (εννοών τον κ. Σαμαρτζίδα). Αλλ' ο κ. Μαυρομιχάλης τῷ απήτησεν, ότι κατά τας τελευταίας αποφάσεις, αι οποῖαι ελήφθησαν, το ποῖημα δεν θα το εκφωνήσῃ ο κ. Σαμαρτζίδης» (και κατόπιν ανέβηκε στο βήμα για να εκφωνήσῃ το δικό του «ωραῖον λογύδριον»). Αν πράγματι ο Σαμαρτσίδης είχε ενημερωθεῖ εκ των προτέρων για τον αποκλεισμό του, τότε φαίνεται λογική η πληροφορία που τον θέλει να μην παρίσταται εντέλει στα αποκαλυπτήρια και να αναχωρεῖ την αμέσως επόμενη μέρα (*Το Άστυ*, 20.2.1896). Σε κάθε περίπτωση, η σύντομη προσφώνηση του Ανδρέα Νομικού εκ μέρους της οικογένειας Σκυλίτση και το ποῖημα του Σαμαρτσίδα, τυπωμένα εκ των προτέρων σε ειδικό φυλλάδιο,¹⁵ μοιράστηκαν στο πλήθος,¹⁶ με αποτέλεσμα κάποιες εφημερίδες, όπως η *Ακρόπολις* και το *Σκριπ*, να το συμπεριλάβουν στην ὕλη της επόμενης ημέρας. Η *Εστία*, ωστόσο, κατάφερε να το δημοσιεύσει ολόκληρο ανήμερα της τελετής, είτε γιατί μέχρι την απογευματινή κυκλοφορία του φύλλου της πρόλαβε να το στοιχειοθετήσει εγκαίρως είτε γιατί είχε στήσει μια ιδιαίτερη γέφυρα επικοινωνίας με τον Σαμαρτσίδα (ίσως μέσω του Χαραλάμπη Άννινου, σποραδικού συνεργάτη της εκείνη την εποχή, με τον οποίο ο Σαμαρτσίδης μοιραζόταν τη διεύθυνση του *Παρνασσού* για τα έτη 1892-1895). Προς τη δεύτερη εκδοχή δείχνει η παρατεταμένη υποστήριξη που του προσέφερε, επιμένοντας να υπογραμμίζει πόσο άδικα ταλαιπωρήθηκε με τις απανωτές παρατάσεις της διαμονής του στην Αθήνα και της αντίστοιχης άδειας από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, και μάλιστα ενόσω είχε τον γιο του άρρωστο στην Κωνσταντινούπολη· κι αφού, λοιπόν, είχε δεινοπαθήσει για την τιμή του Βύρωνα, ήταν ένας «βυρωνομάρτυς», που καλά θα έκανε να εκδώσει τα «απομνημονεύματα των βασάνων του», όπως φημολογούνταν ότι σχεδίαζε.¹⁷

Παραλείπω, χάριν συντομίας, την αθηναϊκή αρθρογραφία των επόμενων ημερών, όπου σχολιάζεται από απολύτως θετικά έως απολύτως αρνητικά η κουτσουρεμένη τελετή των αποκαλυπτηρίων και προβάλλονται, ως επί το πλείστον χιουμοριστικά, τα αρνητικά σχόλια της κοινής γνώμης για τον ίδιο τον ανδριάντα (για την ακρίβεια, για το μαρμάρινο σύμπλεγμα που αναπαριστά την Ελλάδα να κρατά στην αγκαλιά της τον Βύρωνα),¹⁸ σημειώνοντας μόνο ότι τον πιο εύγλωττο (και λογοτεχνίζοντα) απολογισμό για τα πολύχρονα δεινοπαθήματά του μάς τον δίνει ο Νικόλαος Επισκοπόπουλος στο *Άστυ* (21.2.1896). Η ποιητική έμπνευση του Σαμαρτσίδα, βέβαια, κατά τα δέοντα, είχε λάβει υπ' όψιν της την ιδανική εκδοχή των πραγμάτων, και την είχε κατανείμει σε 4 μέρη, με το εξής περιεχόμενο: Α' Μέρος (στ. 1-12): αθανασία των αγαθών ανδρών + θετική αποτίμηση του αγάλματος· Β' Μέρος (στ. 13-73): πρώτο ταξίδι και έργο του Βύρωνα στην (προεπαναστατική) Ελλάδα + βυρωνικοί θρήνοι για την ερειπωμένη χώρα + αναχώρηση και περιπλάνηση στην Ευρώπη της Παλιννόρθωσης· Γ' Μέρος (στ. 74-95): ο ρωμαλέος επαναστατικός αγώνας των Ελλήνων· Δ' Μέρος (στ. 96-127): δεύτερο ταξίδι και έργο του Βύρωνα στην (επαναστατημένη) Ελλάδα + θάνατός του + ένδοξη αθανασία του + χαιρετισμοί του ποιητή, του βασιλιά και των Ελλήνων προς τον Βύρωνα (ας σημειωθεί ότι από το ποῖημα δεν παραλείπεται η αναφορά στον άλλο μεγάλο ελληνικό στύλο/σύμβολο των απελευθερωτικών αγώνων, τον Ναπολέοντα).

Οι 127 (κι όχι 150) στίχοι του Σαμαρτσίδα εμπεριέκλειαν όσα χρειάζονταν και όσα αναμένονταν να ακουστούν σε μια επίσημη εκδήλωση για τον ανδριάντα ενός

επιφανούς, και η απαγγελία τους, όσο θεατρικά κι αν γινόταν, δεν θα έπαιρνε πάνω από ένα δεκάλεπτο· υπό αυτή την έννοια, είναι εντελώς αστείες οι δικαιολογίες που προβλήθηκαν περί υπερβολικού μάκρους της τελετής και βασιλικής αδιαθεσίας. Οι συνεχείς αναβολές, ο (μη) σχεδιασμός, το (ανεπαρκές) στήσιμο της διοργάνωσης και η αφαίρεση του Σαμαρτσίδα από το πρόγραμμα, δείχνουν μια κυβέρνηση που εξωθείται με το ζόρι να προσφέρει, άρα επιθυμεί σφοδρά να υποβαθμίσει, μια εθνική γιορτή που αυτή την εποχή δεν βολεύει καθόλου στο διπλωματικό προφίλ της. Κατά τα λοιπά, βέβαια, η συγκυρία είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή για φιέστες, καθώς επικρατεί ένας πυρετός προετοιμασιών για τους επικείμενους, πρώτους Ολυμπιακούς αγώνες της νεότερης εποχής. Και είναι εκκωφαντικές οι διαφορές που προκύπτουν, αν συγκριθεί η απροθυμία για τη βυρωνική τελετή με τη ζέση που δείχνει η κυβέρνηση τις ίδιες μέρες για να προετοιμάσει τα αποκαλυπτήρια ενός άλλου ανδριάντα, προς τιμήν τού (εν ζωή ακόμη) Γεωργίου Αβέρωφ, που είχε αναλάβει την ανακατασκευή του Παναθηναϊκού σταδίου.¹⁹ ή, αν συγκριθεί η αποσιώπηση του σαμαρτσίδειου ποιήματος με τη θερμή υποδοχή που επιφυλάχτηκε στο συμφωνικό «Πένταθλον» του Ιωάννη Πολέμη (γραμμένο ειδικά για την επικείμενη τελετή έναρξης των Ολυμπιακών αγώνων) και την πανηγυρική δοκιμή του (από τη Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του Διονυσίου Λαυράγκα), ακριβώς μία μέρα πριν τα αποκαλυπτήρια του βυρωνικού ανδριάντα (Εστία, 19.2.1896). Οι προτεραιότητες είχαν αλλάξει και τα βυρωνικά ιδεολογήματα είχαν αρκούτως ξεθεωράσει για τους πολιτικούς ταγούς· τις νέες δόξες θα τις έφερναν οι Ολυμπιακοί αγώνες και οι νέοι ευεργέτες της χώρας, που θα τους χρηματοδοτούσαν.

Σε προσωπικό επίπεδο, ο θυμός και η πίκρα που θα ένωσε ο Σαμαρτσίδης θα πρέπει να ήταν απερίγραπτα. Έκανε ένα μάταιο ταξίδι, υποχρεώθηκε να περιμένει το τίποτε επί ενάμιση μήνα, δεν εκπλήρωσε το χρέος του προς τον εκλιπόντα Δημήτριο Σκυλίτση, απώλεσε την ευκαιρία να τιμήσει δημόσια τον ποιητή Βύρωνα, αλλά και την ελευθερία να βροντοφωνάξει τον έπαινο στον φιλέλληνα Βύρωνα, χωρίς τον φόβο ότι θα βρει τον μπελά του (όπως κατά πάσα πιθανότητα θα συνέβαινε αν προσπαθούσε να τον τιμήσει στην Κωνσταντινούπολη, υπό το καθεστώς της άτεγκτης χαμιτικής λογοκρισίας)· ίσως, ακόμα, να ένωσε σαν τον «φτωχό» συγγενή εξ Ανατολών που δεν μπορεί να διεκδικήσει, έστω και στιγμιαία, σημαίνουσα παρουσία στο κυρίαρχο αθηναϊκό κέντρο, και, ίσως, τέλος, να πληγώθηκε η ποιητική του ματαιοδοξία, που δεν κατάφερε να γευτεί και ο ίδιος τον δημόσιο έπαινο, και μάλιστα περιβεβλημένο από τη βυρωνική ακτινοβολία. Ο σημερινός αναγνώστης των σαμαρτσίδειων παθημάτων έχει, βέβαια, κάθε δικαίωμα να μείνει ασυγκίνητος ή να χαμογελάσει συγκαταβατικά για όλα αυτά τα μικρά και τα ασήμαντα που τα σβήνει γοργά και αλύπητα ο περίφημος πανδαμάτωρ χρόνος. Ίσως όμως και να κοντοσταθεί λιγάκι μπροστά στο πλέον παράδοξο της υπόθεσης, να γιορτάζεται δηλαδή επισήμως ένας περιφανέστατος ποιητής και να λείπει από τη γιορτή του η ποίηση· έστω η σαμαρτσίδεια, η παλαική, μια και την καινούρια, την παλαμική, την είχαν τάξει οι Έλληνες του λήγοντος αιώνας στις νέες αναπτρώσεις των ιδανικών, που υπόσχονταν (προσωρινά) οι Ολυμπιακοί αγώνες. Και ίσως ύστερα να κουνήσει συγκαταβατικά το κεφάλι του και να μουρμουρίσει πως αυτή είναι πάντα η φυσική ακολουθία των πραγμάτων, ειδικά στους λήγοντες αιώνες. Τί κι αν ο Βύρωνας είχε θρηνησει γοερά πάνω από τα ερείπια της αρχαίας Ολυμπίας κι είχε εμπνεύσει τό-

σους άλλους να θρηνησουν μαζί του; Η εποχή των ρομαντικών θρήνων είχε παρέλθει προ πολλού, οι Έλληνες είχαν προσφάτως συνομολογήσει τη νέα Ολυμπία, και οι βυρωνικές «ιδανικές φωνές» ακούγονταν τώρα κάπως ξέθωρα, στο βάθος του ορίζοντα, «σα μουσική, τη νύχτα, μακρινή, που σβήνει». Είχε έρθει πια ο καιρός ο Βύρωνας να κρεμαστεί στο κάδρο. Κι ο ταπεινός «βυρωνομάρτυς» Σαμαρτσίδης επί-

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η οποία μετά τον θάνατό του (στην Αθήνα) χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά της σωρού του στην Κωνσταντινούπολη (Το Άστυ, 26.11.1893), προκειμένου να ταφεί στο Φερικιοί (Εφημερίς, 28.11.1893).
2. Κατά την Εστία (10.1.1896) το κόστος του ανδριάντα ανήλθε σε 10.000 στερλίνες, ήτοι 450.000 δραχμές, και το βάθρο σε 30.000 δραχμές.
3. Βλ. Δ' Ολυμπιάς 1888. Κατάλογοι εκθετών εγκρίσει της Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής, Βιβλιοπωλείον «Εστίας» Γ. Κασδόνη, Αθήνα 1888, σ. 137.
4. Για την περιπετειώδη ιστορία του ανδριάντα, κατά τον αθηναϊκό τύπο της εποχής, βλ. Χ. Γ. Σακελλαριάδης, «Οι περιπέτειες τού κατά το Ζάππειο ανδριάντα του Βύρωνος», Νέα Εστία 1127 (15.6.1974) 967-970. Για τη βράβευση του Σώχου, την οποία δεν αναφέρει ο Σακελλαριάδης, καθώς βασίζεται κυρίως στις πληροφορίες σχετικά με τους γλύπτες του αγάλματος που καταθέτει ο κρυπτόνομος Χ. στην Εφημερίδα του Κορομηλά (14.8.1895), βλ. περ. Εβδομάς 20 (20.5.1889) 12, και 26 (1.7.1889) 11· επίσης Κ.Φ.Σ., «Ο εν Παρισίοις Έλληνας καλλιτέχνης Λάζαρος Σώχος», Ημερολόγιον Σκόκου 8 (1893) 307 και «Λάζαρος Σώχος. Οι εκφωνηθέντες λόγοι», Πινακοθήκη 122 (Απρ. 1911) 47.
5. Μερική εξιστόρηση των σχετικών με την τελετή των αποκαλυπτηρίων και τη συμμετοχή του Σαμαρτσίδα σ' αυτήν συμπεριλαμβάνεται στο προαναφερθέν δημοσίευμα του Χ. Γ. Σακελλαριάδη. Σύντομη αναφορά στη συμμετοχή του Σαμαρτσίδα κάνει και ο Μ. Byron Raizis, στο «The Greek Poets Praise 'The Britannic Muse'», *Balkan Studies*, 20.2 (1979) 291, με ένα μικρό λαθάκι ως προς το φύλλο της εφ. Εστίας που χρησιμοποιεί ως πηγή (δεν πρόκειται για το φύλλο της 20.2.1896, όπως αναφέρει, αλλά για το φύλλο της 19.2.1896· ακριβώς το ίδιο λάθος εντοπίζεται και στο δημοσίευμα του Χ. Γ. Σακελλαριάδη, στον οποίο όμως δεν παραπέμπει ο Ραϊζής).
6. 100 αντίτυπα από το Παιδαγωγικών Εγκόλπιον, προς χρήση των διδασκάλων και των γονέων και 200 αντίτυπα από το Ο εν τοις «Ηθικοίς» Πλουτάρχου του Χαϊρωνέως θησαυρός παιδαγωγικών γνώσεων (βλ. Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Σύγγραμμα Περιοδικόν, τ. ΚΕ': 1893-94 (1895) 72-73 και Εκκλησιαστική Αλήθεια 17 (25.6.1893) 135).
7. Ο Στέφανος Αυγ. Ράλλης εν Χίω και εν Κωνσταντινουπόλει. Αναδημοσίευσις εκ του Νεολόγου, Κωνσταντινούπολη 1891, σ. 51-52.
8. Χρ. Σαμαρτσίδης, «Σμαράγδα Πασπαλλή και Α. Νομική, επί τοις γάμοις» [αναδημ. από την εφ. Θράκη της Κωνσταντινούπολης], Γραφικός Κόσμος 8 (15.6.1880) 240.
9. Ο βασιλιάς δεν απάντησε στο αίτημα έγκρισης, γεγονός που ερμηνεύτηκε θετικά από τον Σαμαρτσίδα, σύμφωνα με την εφ. Εστία (20.2.1896).
10. Σε παρόμοιο πνεύμα κινείται λίγες μέρες αργότερα και ανώνυμο στιχογράφημα της Ακροπόλεως («Στον Βύρωνα», 1.2.1896), ενώ ήδη από τις παραμονές του 1896 ο Σουρής έχει ευχηθεί ειρωνικά στου μαρμαρινού Βύρωνος τον πλήμον' ανδριάντα / να μένη με τα ξύλα του κουκουλωμένους πάντα («Μποναιμάδες μας κι' ευχαίς, οπού πέφτουν σαν βροχαίς», Ο Ρωμής, 30.12.1895, σ. 4).
11. Βλ. ενδεικτικά: Είς φιλιαναγνώστης, «Σημειώσεις εξ επιστολών του Βύρωνος», Εστία, 19.2.1896, και το δισέλιδο αφιέρωμα της εφ. Σκριπ, της ίδιας ημερομηνίας.
12. Η Εστία θα επιμείνει στην άποψή της και αργότερα, τη μια φορά μέσω της ομόγνωμης αρθρογραφίας του Σπ. Λάμπρου (19.2.1896), και την άλλη όταν θα ερμηνεύσει την προχειρότητα με την οποία εντέλει εκτελέστηκαν τα βυρωνικά αποκαλυπτήρια ως σκόπιμη, προκειμένου να μην ανακύψουν ζητήματα περί φιλοαγγλικών προθέσεων της κυβέρνησης (20.2.1896). Για τον ανδριάντα του Γιάδστωνος βλ. πρόχειρα «Ανδριάς του Γιάδστωνος», Δελτίον της Εστίας 472 (12.1.1886) 2, και για μια σατιρική εκδοχή των πολιτικών και διπλωματικών συνειρημών που προκαλούσε, βλ. Αββακούμ [= Χ. Άννινος], «Ο ανδριάς του Γιάδστωνος (όραμα)», Το Άστυ 3 (20.10.1885) 4.
13. Βλ. Εστία, 15.2.1896 και Ακρόπολις, 15-17.2.1896. Την ημέρα των αποκαλυπτηρίων το λευκό πανί αντικαταστάθηκε από την κυανόλευκη σημαία.

14. Βλ. αντίστοιχα περ. *Τα Ολύμπια* 16 (24.2.1896) 122 και εφ. *Καιροί*, 20.2.1896.

15. Η κατά την τελετή των αποκαλυπτηρίων του Ανδριάντος του Βύρωνος προσφώνησης του αντιπροσώπου της οικογενείας Στεφάνοβικ Σκυλίτση κ. Ανδρέου Νομικού [σ. 1-2 του φυλλαδίου] – Το επί της αποκαλυπτηρίους τού εν τω Ζαππεϊώ χώρῳ Ανδριάντος του Βύρωνος απαγγελθέν ποίημα υπό Χριστοφ. Σαμαρτσίδου [σ. 4-8 του φυλλαδίου]. Το φυλλάδιο διατίθεται στον ψηφιακό ιστότοπο της Ανέμης, χωρίς λοιπές εκδοτικές πληροφορίες. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία Ηλιού-Πολέμη, τυπώθηκε στο τυπογραφείο Αλέξ. Παπαγεωργίου, προφανώς πριν ο Σαμαρτσίδης πληροφορηθεί τον αποκλεισμό του από την τελετή, καθώς το ποίημά του σημειώνεται εδώ ως «απαγγελθέν».

16. Βλ. *Εφημερίς*, 20.2.1896 και *Πρωία*, 20.2.1896.

17. *Εστία*, 19.2.1896 και 20.2.1896.

18. Βλ., για παράδειγμα, στις 20.2.1896 τα φύλλα των εφημερίδων *Ακρόπολις*, *Επιθεώρησις*, *Το Άστυ*, *Καιροί*, *Νέα Εφημερίς*, *Πρωία* και *Εστία*, και στις 24.2.1896 νέα σχόλια της *Εστίας* και του περ. *Τα Ολύμπια*. Βλ. επίσης Χ. Γ. Σακελλαριάδης, ό.π., σσ. 969-970.

19. Η σχετική αρθρογραφία στις αθηναϊκές εφημερίδες του 1896 είναι ιδιαίτερα πυκνή. Για μια γρήγορη επισκόπηση του θέματος βλ. «Ο Ανδριάς του Αβέρωφ», *Ποικίλη Στοά*, 12 (1896) 23-27.

Αναστασία Τσαπανίδου

Το γράμμα Τ.

Ένα ακόμη καβαφικό μυστήριο χωρίς απάντηση

Ένα από τα ζητούμενα των καβαφικών σπουδών, σαν ιερό δισκοπότηρο, είναι να βρεθούν και να ταυτιστούν πρόσωπα με τα οποία ο Καβάφης είχε ερωτική σχέση μαζί τους. Στο σημείωμα της 25ης Νοεμβρίου 1903, το οποίο ο Περίδης τιτλοφορεί «[Ars Poetica, Ποιητική]», ο Καβάφης σημείωσε τα αρχικά Ale. Man.¹ Στη συνέχεια ο Γ. Π. Σαββίδης ταύτισε τα αρχικά αυτά με τον Αλέξανδρο Μαυρουδῆ, παραλήπτη του τεύχους 1904 (B1 στην αρίθμηση Γ. Π. Σαββίδη).² Κανείς δεν έφερε αντίρρηση στην ταύτιση αυτή. Ο Αλέξανδρος (Αλέκος) Μαυρουδῆς γνωρίστηκε με τον Καβάφη στο δεύτερο ταξίδι του Αλεξανδρινού στην Αθήνα. Ας αναφερθεί ότι ο Καβάφης στο ίδιο σημείωμα αναφέρει και τα αρχικά Sul. και Bra., που ανήκουν σε αταύτιστα πρόσωπα με τα οποία ήταν ερωτευμένος. Όμως έναν σχεδόν χρόνο νωρίτερα, στις 9.11.1902, ο Καβάφης έγραφε στο σημείωμα Ε': «Μ' επέρασα από τον νου απόψε να γράψω διά τον έρωτά μου. Και όμως δεν θα το κάμω. Τί δύναμι έχει η πρόληψις. [...] Τί μικροφυχία. Ας σημειώσω όμως ένα γράμμα –Τ– ως σύμβολο [...] αυτής της στιγμής».³

Ο Γ. Π. Σαββίδης ταυτίζει το Τ με τον αποδέκτη Τ. του 59ου αντιτύπου του τεύχους 1910 (B2 στην αρίθμηση Γ. Π. Σαββίδη) και εξηγεί ότι τα πρώτα τεύχη που κυκλοφόρησε ο Καβάφης είχαν κατεξοχήν «οικογενειακό χαρακτήρα», όπως φαίνεται και από τους παραλήπτες τους, αφού προορίζονταν για τον στενό οικογενειακό κύκλο του ποιητή και το αλεξανδρινό περιβάλλον.⁴ Σε αυτούς τους πρώτους καταλόγους υπάρχουν και ελάχιστα ονόματα γνωστών ελλαδικών λογίων ένα παράδειγμα είναι Δ. Παπαρρηγόπουλος, με τον οποίο ο Καβάφης γνωρίστηκε στο πρώτο ταξίδι που έκανε στην Αθήνα (Ιούνιος-Αύγουστος 1901) και τον οποίο δεν πρέπει να συγχέουμε με τον ποιητή Δημήτρη Παπαρρηγόπουλο (1843-1873), γιο του ιστορικού Κωνσταντίνου.

Ωστόσο, όσον αφορά το γράμμα Τ δεν υπήρξε γενική αποδοχή ότι αναφερόταν σε πρόσωπο, όπως συνέβη για τα αρχικά Ale. Man. Δημιουργήθηκαν δύο σχολές για το τί σημαίνει το Τ. Στην πρώτη ανήκουν οι Γ. Α. Παπουτσάκης και Γ. Π. Σαββίδης, που πιστεύουν ότι το Τ αντιπροσωπεύει το αρχικό ενός προσώπου. Η δεύτερη σχολή (Γ. Μαλάνος κ.ά.) διαβάζει το Τ μεταφορικά. Το παραπάνω σημείωμα παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στη γαλλική μετάφραση που έγινε από τον Παπουτσάκη (C. P. Cavafy, *Œuvres*, Traduits par Georges Papoutsakis, Préface de André Mirambel. Paris, Société d'Édition "Les Belles Lettres", 1958), σε σχόλιο στο ποίημα «Επήγα». Η έκδοση αυτή έγινε ευνοϊκά δεκτή από τον Τύπο (ειδικά από έντυπα της Αιγύπτου), με 13 βιβλιοκριτικές, σε αντίθεση με τη μετάφραση της Marguerite Yourcenar και του Κ. Θ. Δημαρά, που εκδόθηκε λίγες εβδομάδες αργότερα τον ίδιο χρόνο από τις εκδόσεις NRF, Gallimard, για την οποία οι περισσότερες βιβλιοκριτικές ήταν αρνητικές. Άρα, το σημείωμα στη μετάφραση του Παπουτσάκη ήταν γνωστό και στον Τίμο Μαλάνο, ο οποίος, όμως, συνέχισε να υποστηρίζει ότι το αρχικό γράμμα δεν αντιπροσωπεύει ένα πραγματικό πρόσωπο και ότι δείχνει τον αποκλεισμό του Καβάφη από την κοινωνία, με τα τείχη που έχτισε γύρω του. Όλη αυτή η θεωρία αναπτύσσεται στο βιβλίο του Μανώλη Γιαλουράκη *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*. Συνομιλίες με τον Τίμο Μαλάνο (1959)· ας μου επιτραπεί να παραφράσω εδώ μια ρήση από τη Βίβλο (Γένεσις 27, 22-23): η μεν φωνή, φωνή Τίμου Μαλάνου, η δε πένα, Μανώλη Γιαλουράκη. Οι Μαλάνος και Γιαλουράκης πιστεύουν ότι το αρχικό γράμμα σχετίζεται με τη λέξη τείχη, εξ ου και το ποίημα «Τείχη». Ο Μαλάνος αμφισβητεί και τη θεωρία του Στρατή Τσίρκα ότι το γράμμα Τ αναφέρεται στη λέξη Τέχνη.

Σε επιστολή του στην εφ. *Τα Νέα* (25.5.1960) ο Παπουτσάκης αναφέρθηκε σε παρερμηνείες του καβαφικού έργου, χωρίς να αναφέρει όνομα, αλλά φωτογράφιζε τον Μαλάνο: σημείωσε ότι οι ερμηνείες «τείχη, τέχνη κλπ. που δόθηκαν [για το Τ] δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματικότητα» και επιφυλασσόταν να παρουσιάσει στη μελέτη που ετοίμαζε με στοιχεία από το αρχείο του ποιητή «έναν νέο και άλλο Καβάφη που άλλοι καλή ή κακή τη πίστιν οικτρά παραμορφώνουν». Η αλεξανδρινή εφ. *Ταχυδρόμος* (29.5.1960) αναπαρήγαγε το περιεχόμενο της επιστολής του Παπουτσάκη και πρόσθεσε ότι ο ίδιος σε προσεχή μελέτη του «θα αποκαλύψει τη σημασία του “Τ” του Καβάφη [και ότι το “Τ”] είναι το αρχικό ανδρικού ονόματος». Το σημείωμα του *Ταχυδρόμου* πάντως υπονοούσε ότι το πρόσωπο ήταν γνωστό στους αλεξανδρινούς κύκλους.

Τελικά, το 1963 ο Παπουτσάκης στο βιβλίο *Πεζά* δημοσιεύει το σημείωμα του Καβάφη της 9ης Νοεμβρίου 1902, με τον πεποιημένο τίτλο «[Απόπειρα εξομολόγησης]» και σε μια μακρά σημείωσή του θα ανακεφαλαιώσει τα λανθασμένα, κατ' αυτόν, επιχειρήματα του Μαλάνου.⁵ Δέκα χρόνια αργότερα, ο Robert Liddell θα αφιερώσει στο βιβλίο του *Cavafy: A Critical Biography* (1974) ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο γράμμα Τ, υποστηρίζοντας ότι αυτό αντιπροσωπεύει ένα πρόσωπο. Το ζήτημα αυτό προσπάθησε να ερμηνεύσει και ο Βενέδικτος Εγγλεζάκης στο άρθρο του «Το κεφαλαίο Τ του Καβάφη», με όρους τις ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.⁶

Εκτός από το υλικό που παρέθεσε στην έκδοση των *Πεζών*, ο Παπουτσάκης δεν παρουσίασε ποτέ άλλη μελέτη για το ζήτημα αυτό, ούτε σώθηκε κάτι σχετικό στα κατάλοιπα του αρχείου του, τα οποία σώζονται στο ΕΛΙΑ/MIET, ταξινομημένα με ακρίβεια από την κ. Σοφία Μπόρα. Τελικά, μένουμε με την απορία για το ποιος κρύβεται πίσω από γράμμα Τ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Π. Καβάφης, *Ανέκδοτα πεζά κείμενα*, επιμ. Μ. Περίδης, Αθήνα, Φέξης 1963, σσ. 54-57.
2. Γ. Π. Σαββίδης *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο. Βιβλιογραφική μελέτη*, Αθήνα, Ταχυδρόμος, 1964, σ. 155.
3. Κ. Π. Καβάφης, *Ανέκδοτα σημειώματα ποιητικής και ηθικής*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ερμής, 1983, σ. 27.
4. *Οι Καβαφικές Εκδόσεις*, ό.π., σσ. 155 και 220.
5. Καβάφης, *Πεζά*, επιμ. Γ. Α. Παπουτσάκης, Αθήνα, Φέξης, 1963, σσ. 303-305.
6. Στασίνος, *Λευκωσία*, 7 (1979-1980 [=1981]) 177-193. Ευχαριστώ τον κ. Στέφανο Σταυρίδη για την καλοσύνη του να μου στείλει το άρθρο.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Η *ars poetica* του Τάκη Μπαρλά μέσα από δύο αντικαβαφικές κριτικές του

Πρόθεσή μου με το μικρό αυτό μελέτημα είναι να εστιάσω σε μια όχι και τόσο γνωστή μορφή της νεοελληνικής κριτικής. Αν και έγραφε δεκάδες άρθρα σε όλα τα γνωστά έντυπα της εποχής του, και επιπλέον υπήρξε ποιητής και συστηματικός μεταφραστής, νομίζω ότι οι περισσότεροι μόνο εξ'ακοής γνωρίζουν ποιος ήταν ο Τάκης Μπαρλάς (1893-1975). Στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Λίνου Πολίτη και του Mario Vitti δεν λημματογραφείται καν, ενώ σε αυτές του Άριστου Καμπάνη, του Κ. Θ. Δημαρά και του Γιάννη Κορδάτου το όνομά του αναφέρεται επί τροχάδην, και μονάχα με την ιδιότητα του ποιητή, δίπλα σε ονόματα θρησκευτικών ποιητών όπως του Τάκη Παπατσώνη και του Γεωργίου Δούρα. Την υπόθεση της εργοβιογραφικής του ανασύστασης την αφήνω προς το παρόν εκκρεμή.

Το 1924 ο Μπαρλάς συμμετέχει στο εμβληματικό, για την ιστορία της μεσοπολεμικής δεξίωσης του καβαφικού έργου στην Αθήνα, αφιέρωμα της *Νέας Τέχνης*, του εντύπου που εξέδιδε ο Μάριος Βαϊάνος. Ανάμεσα στους πλειοψηφικά εκθειαστικούς τόνους των σαράντα δύο διανοουμένων της εποχής για το καβαφικό έργο, η αμφιθυμία του Μπαρλά κατεβάζει την ένταση της δοξολογίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο δισταγμός χαρακτηρίζει μονάχα το δικό του κείμενο.¹ Αφού επικρίνει την ποίηση του Αλεξανδρινού ως επιφανειακή, «εγωιστική», απομακρυσμένη από τις «προσδοκί[ες] και τ[α] συναισθήματ[α] του έθνους», αντίγραφο της στωικής φιλοσοφίας, αφού η «γαλήνη» που προάγει εντάσσει τον δημιουργό της στους «οπαδ[ούς] της καθαρής διανοήσεως που κυττάζουνε απαθώς τη ζωή», θα προσθέσει την αντίρρησή του στη μορφική και γλωσσική ακαταστασία. Ωστόσο, θα αναγνωρίσει λίγες αρετές στα ποιήματα του Καβάφη – στοχαστική εκλέπτυνση, υφολογική λιτότητα, πρωτοτυπία –, αποδεχόμενος μόνο ένα μέρος από το έργο του, χωρίς να διευκρινίσει ποιο. Παραδόξως, θα αρνηθεί να συμπεριλάβει τον εαυτό του στους «εμπαθ[είς] υβριστ[ές]», θεωρώντας πως ο κριτικός θόρυβος γύρω από την περίπτωση του Καβάφη αποδεικνύει την «αδιαφιλονίκητη [sic] σημασία που αποδίδεται στην ποιητική εργασία του. Γιατί “ή άρμονία παλίντονός έστι, και διὰ τῶν ἐναντίων τοξεύει”».²

Οι αντιρρήσεις του Μπαρλά, παρά την ευθυκρισία τους, δεν προσθέτουν κάτι καινούριο στον χώρο της καβαφικής βιβλιογραφίας. Αν κάτι, όμως, έχει ενδιαφέρον είναι το βασικό σημείο διαμάχης του κριτικού με την καβαφική ποίηση. Το αρχαιόθεμο παράθεμα με το οποίο κλείνει το κείμενό του ανήκει στον Πορφύριο τον Τύριο, μαθητή και πρώτο εκδότη των *Εννεάδων* του νεοπλατωνιστή φιλοσόφου Πλωτίνου. Αντλημένο από τη μυστηριακή πραγματεία του με τίτλο *Περί του εν Οδυσσεΐα των Νυμφών Αντρου*, το απόσπασμα συνοψίζει την αρμονία μέσα από τη συνύπαρξη των αντιθέτων. Μέσα στην κυριολεξία του, το χωρίο δικαιολογεί τη στάση του γράφοντος και τις επικριτικές βολές του. Η αρμονία του σύμπαντος στηρίζεται στη δυαδικότητα, κάθε δράση απαιτεί την αντίδραση, και, κατ' επέκταση, στο καβαφικό αφιέρωμα η συμφωνία έχει ανάγκη τη διαφωνία.

Θα διακινδυνεύσω μια υπόθεση η οποία, έστω και κατά σύμπτωση και όχι ως συνειδητή απόφαση, αποκαλύπτει την αμηχανία που προξένησε η ιστορική αίσθηση του Καβάφη στο εύρος της πρόσληψής του από τον Μπαρλά αλλά και γενικότερα. Υποθέτω, λοιπόν, πως για έναν άνθρωπο όπως ο Μπαρλάς, με συστηματική μεταφραστική ενασχόληση γύρω από τους αρχαίους συγγραφείς, η επίκληση του λόγου του Πορφύριου ίσως να μην είναι τυχαία. Ο σχολιασμός του ομηρικού Σπηλαίου των Νυμφών από τον φιλόσοφο της Δεύτερης σοφιστικής συνιστά κάτι παραπάνω από λογοτεχνική κριτική. Η αξιοποίηση της περί τον Όμηρο γραμματείας από τον Πορφύριο και ο τρόπος με τον οποίο διαβάζει τις ιστορικές πηγές του δεν συντονίζονται με τη διάθεση εξακρίβωσης των ιστορικών λεπτομερειών. Σκοπός του, μέσα από μια αλληγορική ανάγνωση των ομηρικών στίχων και της κριτικής τους παράδοσης είναι ο εντοπισμός της αλήθειας που κρύβεται πίσω από τον ποιητικό λόγο, μιας αλήθειας που σχετίζεται με την ανθρώπινη κατάσταση³ και φωτίζει γενικότερες, συλλογικότερες καταστάσεις. Με έναν παρόμοιο τρόπο ο Μπαρλάς διατεινόταν πως στην περίπτωση του Καβάφη «η τέχνη [...] αντιστρατεύεται [...] τη ζωή», αφού «στα ιστορικά του ποιήματα, δε μεταχειρίζεται την ιστορική ύλη για να αθανατίσει τα χαρακτηριστικά μιας παλαιάς εποχής, αλλά για να μας παρουσιάσει τον εαυτό του» (σ. 102). Με άλλα λόγια, το ιστορικό πρόπλασμα δεν υποτασσόταν στην υπηρέσια διατράνωσης απρόσωπων, καθολικών εμπειριών, όπως προσδοκούσε ο Μπαρλάς από την τέχνη. Η ιστορική αφήγηση της ποίησης του Καβάφη έμενε εγκλωβισμένη στην υποκειμενική, ατομική αίσθηση της ιστορίας, αποκομμένη από τον δημόσιο βίο. Άραγε, η «εντυπωσιακά ανθεκτική γραμματολογική πλάνη [...] ότι η ποιητική χρήση της ιστορίας [από τον Καβάφη] είναι και κατ' ανάγκην ένα από τα δύο: παρνασσική ή ελιωτική», δηλαδή είτε χρησιμεύει στην αναγέννηση του παρελθόντος εξαιτίας μιας αισθητιστικής έλξης για το ίδιο το παρελθόν είτε ενισχύει την κατανόηση του παρόντος μέσα από τους μηχανισμούς του παρελθόντος, αίνιγμα μέσα στο οποίο ταλαντεύτηκε αργότερα ο Γ. Σεφέρης με τη γνωστή του ομιλία για τον μοντερνιστικό παραλληλισμό T. S. Eliot και Καβάφη, όπως έχει τονίσει ο Τάκης Καγιαλής, δεν είναι ένα ζήτημα που μπορεί να τεθεί αναφορικά και με τον Μπαρλά; Η απάντηση στο ερώτημα δεν είναι αναχρονιστική, αφού σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, πριν από τον μοντερνισμό βικτωριανοί συγγραφείς ανέδειξαν μια ιστοριογραφική ποιητική με ηθικοδιδασκτική χρήση του παρελθόντος για το παρόν.⁴ Η εμπλοκή, επομένως, της τέχνης με την ιστορία δεν είναι (μόνο) θέμα που εξαντλείται στα όρια της συζήτησης περί μοντερνισμού. Ηθικές αντιλήψεις για τον παιδευτικό προορισμό της ιστορίας μέσα στην ποίηση συνιστούσαν έναν ενεργό ορίζοντα προσ-

δοκιών όχι μόνο για τον Μπαρλά το 1924 αλλά και πολύ πριν από αυτόν. Επιπρόσθετα, δεν μπορεί να λησμονήσει κανείς το γεγονός ότι ο Μπαρλάς ανήκε στον «σικελιανικό κύκλο» της εποχής, έναν χώρο που σίγουρα τον επηρέαζε όσον αφορά τον οραματισμό μιας περισσότερο ιδεαλιστικής χρήσης της ιστορίας.

Ο Μπαρλάς θα επιστρέψει στο καβαφικό έργο μία δεκαετία αργότερα, το 1935. Η χρονική συγκυρία δεν προκαλεί εντύπωση. Το ενδιαφέρον της νεοελληνικής κριτικής γύρω από τον ποιητή έχει πυκνώσει στο διάστημα που έχει μεσολαβήσει, ειδικά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930: τον Νοέμβριο του 1932 από τις σελίδες του περιοδικού *Ο Κύκλος* (χρ. Α', τ. Β', τχ. 3-4) παρουσιάζεται ένα σημαντικό καβαφικό αφιέρωμα· το 1933 άλλο ένα, επιθανάτιο πλέον, αφιέρωμα οργανώνεται από τη *Νέα Εστία* (τ. 14, τχ. 158, 15 Ιουλίου 1933)· την ίδια χρονιά ο Τίμος Μαλάνος δημοσιεύει την πρώτη μορφή της μελέτης-λιβέλου του για τον Αλεξανδρινό [*Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης (ο άνθρωπος και το έργο του)*, Αθήνα 1933]· την επόμενη χρονιά ο Γλαύκος Αλιθέρης συνεχίζει τις επιθέσεις με το δικό του επικριτικό πόνημα (*Το πρόβλημα του Καβάφη*, Αλεξάνδρεια 1934)· το 1935 ο Αντώνης Κόμης εμπλουτίζει την καβαφική βιβλιογραφία με ένα μελέτημα που ξεκινά από τον φειδωλό έπαινο αλλά καταλήγει στην κατάκριση, ενώ το ίδιο έτος το ελληνικό κοινό για πρώτη φορά κρατά στα χέρια του συγκεντρωμένη την ποίηση του Καβάφη με την έκδοση των 154 «αναγνωρισμένων» ποιημάτων σε επιμέλεια της Ρίκας Αγαλλιανού-Σεγκοπούλου και σχέδια του Τάκη Καλμούχου. Το άρθρο του Μπαρλά τη συγκεκριμένη στιγμή, στο πρωτοσέλιδο μάλιστα των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, φανερώνει τις διορθωτικές προθέσεις του γράφοντος όσον αφορά το ζήτημα του Καβάφη στο εύρος της νεοελληνικής κριτικής. Με ύφος αναμορφωτή της τέχνης και της αισθητικής θα διακηρύξει:

[...] περισσότερο από την ποίηση του Καβάφη, μ' ενδιαφέρει η «περίπτωσης» του Καβάφη. Κι ακόμη περισσότερο η ποιότης των κριτηρίων, με τα οποία οι σύγχρονοί του – είτε θαυμασταί, είτε μη – είχαν κρίνει κι είχαν τοποθετήσει το έργο του. Γιατί η κριτική αυτή είναι ο καθρέφτης όπου αντικατοπτρίζεται όλος ο χρωτικός κυκεών, όλη η αναρχία και η αβεβαιότητα, η έλλειψις ασφαλών κριτηρίων κι αποκρυσταλλωμένων καλλιτεχνικών αξιών, η σύγχυσις μεταξύ ψευδούς και αληθινού, μεταξύ θεού και ειδώλου, μεταξύ των ορίων τεχνολογίας και τέχνης, που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη διανοούμενη γενεά.⁵

Ο κριτικός αισθάνεται πως η «περίπτωση» Καβάφη κλονίζει τους ενδεδειγμένους αισθητικούς και ποιητολογικούς όρους. Δεν είναι απλώς η ποίησή του που ξεθεμελιώνει μια συγκεκριμένη αντίληψη περί τέχνης αλλά και όλοι όσοι έχουν επηρεαστεί από αυτήν. Δεν είναι άστοχο η ορολογία που εμφατικά προβάλλει και ο ίδιος ο Μπαρλάς στον τίτλο του κειμένου του («Η ποίησις και η “περίπτωσης” Καβάφη») να θεωρηθεί απότοκη της αντιμετώπισης της καβαφικής ποίησης σαν μιας κλινικής περίπτωσης, αφού την εποχή εκείνη η ψυχαναλυτική σκευή έχει επιστρατευθεί από μέρος της λογοτεχνικής κριτικής για να αναλύσει επιστημονικά τον (νοσηρό) ηδονισμό της ποίησης αλλά και του ίδιου του Καβάφη.⁶ Οι «εκλεπτυσμένες διαστροφές» και οι «απροσδιόριστες νοσηρότητες» των στίχων του εκλαμβάνονται ως μολυσματικές για «μια γενιά ανωρίμων μπλαζέδων και υπερωρίμων νέων, που είχαν ανακαλύψει από την κούνια το μυστικό του ...πρόωρου γήρατος, και που αναζητούσαν, για να κεντρίσουν τις στομωμένες αισθήσεις των, το λεπτό αφιόνι των εξεζητημένων αποχρώσεων και των ανώδυνων εγκεφαλικών ερεθισμών» (σ. 1). Στη συνέχεια, ανα-

τρέχοντας στο ιδρυτικό κείμενο της αθηναϊκής καβαφικής κριτικής, εκείνο του Γρ. Ξενόπουλου στα *Παναθήναια* το 1903, θα παρωδήσει την «ερωτική εξομολόγησιν»,⁷ όπως ο ίδιος πεζογράφος είχε χαρακτηρίσει την έκφραση θαυμασμού του προς τον ποιητή στην πρώτη τους συνάντηση, θεωρώντας πως πρόκειται για «ερωτοπαθείς εξάρσεις της ...Αγίας Τερέζας για το θείο Νυμφίο!» (σ. 1). Το άρθρο του Ξενόπουλου αντιμετωπίζεται ως ο «“ιερός μύθος” των μαθητών» του Καβάφη, ανάγοντας έτσι τον τελευταίο στη μορφή του Χριστού. Ωστόσο, ο Μπαρλάς θέλει να αποκαθηλώσει τη μεσσιανικότητα που έχει λάβει ο Καβάφης από τους ομοτέχνους του και γι' αυτό επιχειρεί να διαλύσει «την ομίχλη καμωμένη από ημίφωτα μυστηρίου και πνιγηρούς αχνούς λιβανωτού» που τον περιβάλλει (σ. 1). Στόχος του είναι η απόδειξη ότι το έργο αυτό συνιστά αίρεση. Έτσι ξεκινά μια κατά μέτωπο επίθεση στα “ιερά” κείμενα της καβαφικής μυθολογίας.

Ο γενικευτικός τρόπος με τον οποίο εξαπολύεται η σταυροφορία του έγκειται στην υπεροπτική θέση την οποία *a priori* καταλαμβάνει ο κριτικός με το να μην κατονομάζει τους κατηγορούμενους, ανασκευάζοντας ερήμην τους τα επιχειρήματά τους. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να αναγνωρίσουμε στην επίθεση αυτή τη λανθάνουσα δυναμικότητά της. Ο Μπαρλάς έχει διαλέξει προσεκτικά τους εχθρούς του, αφού στον λόγο του εντίθενται, αυτολεξεί τις περισσότερες φορές, οι θέσεις εγνωσμένου κύρους κριτικών οι οποίοι είχαν ασχοληθεί αρκετά εκτεταμένα με την ποίηση του Καβάφη. Έτσι:

α) Ο συσχετισμός του φιλοσοφικού αποστάγματος της καβαφικής ποίησης με τη νιτσεική κοσμοθεωρία ήταν θέμα που είχε αναπτύξει το 1921 ο Τέλλος Άγρας σε ομιλία του. Ο Μπαρλάς, ωστόσο, δεν διάβασε καλά τη διάλεξη αυτή, γιατί ο ομότεχνός του είχε τονίσει την απόσταση που χωρίζει τον φιλόσοφο από τον ποιητή. Μπορεί η «διονυσιακή μέθη» και η «απολλώνια ομορφιά» του γερμανού διανοητή να επηρέασαν τον Καβάφη, αλλά ήταν η εγκεφαλικότητά του εκείνη που τον οδήγησε, σύμφωνα με τον Άγρα, να αποκοιτεί αισθητικά και πνευματικά από τον δημόσιο χώρο, διαφοροποιώντας τον από τη μηδενιστική και κυνική νιτσεική άβυσσο.⁸ Μάλιστα, την απέχθειά του προς τον νιτσεισμό ο ίδιος ο Καβάφης την έχει καταγράψει σε ένα από τα ανέκδοτα σημειώματά του.⁹

β) Το ζήτημα της γλωσσικής ακαταστασίας, με στίχους που πλησιάζουν την έκφραση του αστυνομικού δελτίου (*faits-divers*) αλλά ο «ψυχοχημισμός» του ποιητή τους προσδίδει ύφος, μετατρέποντας τη «δημοσιογραφική γλώσσα» σε «ποιητικό κλονισμό»,¹⁰ ήταν η άποψη του Παύλου Νιρβάνα στο καβαφικό αφιέρωμα της *Νέας Τέχνης* το 1924. Ο Μπαρλάς αντιμετωπίζει με ιδιαίτερα σαρκαστικό αλλά όχι πλήρως υποτιμητικό τρόπο τον Νιρβάνα. Δεν μπορεί να κατανοήσει πώς ένας διανοούμενος «φωτισμένο[ς] από ενδόμυχη λάμψιν» κατέληξε να είναι ένας «εκ προθέσεως θαυμαστής» μιας ποίησης κατάφορτης από «αντιποιητικά μέσα της εκφράσεως» (σ. 1).

γ) Η αντιμετώπιση της «απεγνωσμένης καθολικής απαισιοδοξίας» της καβαφικής ποίησης ως μιας στάσης ζωής που προϋποθέτει το πέρασμα από τον «ηρωισμό», μετά στην αποτυχία, αλλά εν τέλει στη «γαλήνη», ήταν ένα επιχείρημα που είχε αναπτύξει εκτενώς στη δική της διάλεξη η Άλκη Θρούλος την προηγούμενη δεκαετία προκειμένου να υπερασπιστεί το θεματικό διακύβευμα της «ανίατης κούρασης»,¹¹ αλλά ο Μπαρλάς και ως προς το ζήτημα αυτό είναι κάθετα αντίθετος. Στο

μόνο που συμφωνεί εκ του αντιστρόφου με την κριτική είναι σε ό,τι αφορά τη σάτιρα. Η ρητορική ερώτηση της Θρύλου για το κατά πόσο ο Καβάφης ήταν ένας φαρσέρ που ήθελε να εμπαίξει τους αναγνώστες του¹² αντιστρέφεται σε κατάφαση από τον Μπαρλά, θεωρώντας πως μια «έμφυτη ειρωνική διάθεση είναι πάντα συνυφασμένη με το καταστάλαγμα της πίκρας και της ανίας, που αφήνουν οι ανικανοποίητοι πόθοι στη στεγνωμένη καρδιά του ηδονιστού, όπως είναι [...] ο Καβάφης» (σ. 2). Είναι εμφανές, βέβαια, ότι ο γράφων αδυνατούσε να κατανοήσει τη διάκριση μεταξύ ειρωνείας και κοροϊδίας ή τις ταύτιζε ηθελημένα, ώστε να αποδομήσει το δυνατό υφολογικό χαρτί της καβαφικής ποίησης.

Ο αρνητικός επίλογος γράφεται για μια ακόμη φορά με υλικά της ιστορίας, αφού το ζήτημα είναι κομβικό. Μέσα από το φάσμα της ιστορίας η εμπειρία του παρελθόντος και του παρόντος συγχωνεύονται, με τον Καβάφη «να ανασύρει ένα υπόστρωμα και [να] προκαλεί μια ανακατάταξη των τεκτονικών μελών της προγενέστερης χρονογεωγραφίας του»,¹³ εμποδώνοντας έτσι την κριτική ματιά απέναντι στην Ιστορία, έγραφε ο Γιάννης Δάλλας. Για τον Μπαρλά, βέβαια, ο Καβάφης παρέμενε ένας αντιγραφείας κειμένων της ελληνιστικής περιόδου. Πάντως, ούτε το οπλοστάσιο του ίδιου του Μπαρλά ήταν καινοφανές. Την ίδια περίοδο είχε δημοσιευτεί η μελέτη του Κόμη, στην οποία η πρωτοτυπία της καβαφικής ποίησης ακυρωνόταν μέσα από τη συγκριτική της εξέταση με τους στίχους των Αλεξανδρινών και τη δική τους λαγνεία για τον αισθητισμό και τις λόγιες πηγές, με κορυφαίο παράδειγμα τον Καλλίμαχο.¹⁴ Ο Μπαρλάς, προς επίρρωση της αποστροφής των ελληνιστικών προτύπων του Καβάφη για τα «μεγάλα, τα γενικά, τα αρχέγονα συναισθήματα της ανθρώπινης ψυχής» και αντίθετα της λατρείας για «τα ραφιναρισμένα, τα φιλτραρισμένα, του *distingué*» που καλλιεργεί «το συνθηματικό και ψευδές» (σ. 2), παραθέτει το επίγραμμα του Καλλίμαχου: «*ἐχθαίρω τὸ ποίημα τὸ κυκλικόν, οὐδὲ κελεύθω / χαίρω, τίς πολλοὺς ὠδε καὶ ὠδε φέρει / μισῶ καὶ περιφροῖτον ἐρώμενον, οὐδ' ἀπὸ κρήνης / πίνω· σικχαίνω πάντα τὰ δημόσια*» (Παλατινή Ανθολογία, 12, 43).¹⁵ Για μια ακόμη φορά επανέρχεται το ζήτημα της διαπλοκής λογοτεχνίας και ιστορίας και της λειτουργίας της σχέσης αυτής. Αν ο Καλλίμαχος υπήρξε η εμβληματική μορφή του *poeta doctus* που μέσω των λόγιων κειμένων επιχείρησε να «μεταπλά[σει] και να “ανοικειώ[σει]” τους τρόπους» της Ιστορίας και όχι να δεσμευτεί σε μια μμητική επανεγγραφή της στο καλούπι της λογοτεχνίας,¹⁶ ο Μπαρλάς σίγουρα δεν συνυπέγραφε σε κάτι τέτοιο. Για τον ίδιο, τόσο ο Καλλίμαχος όσο και ο Καβάφης ως μμητής του αποτελούσαν δύο ποιητικά σημεία προς αποφυγή, διότι απέρριπταν την έντεχνη πραγμάτευση των πανανθρώπινων θεμάτων. Έτσι ο Καβάφης «αποξενωμένος τελείως από την ζωή, αποτραβηγμένος νοερά σ' ένα άσυλο άχραντο και βαθύ», επικεντρωμένος στα διδάγματα του Καλλίμαχου και των ομοτέχνων του της ελληνιστικής περιόδου – «νοσταλγικήν ωραιοπάθειαν», ποιητική ανάπλαση των «ασήμαντ[ων] και μηδαμιν[ών] επεισοδι[ων]» (σ. 2) – ακύρωνε το όραμα του Μπαρλά για την ποιητική επεξεργασία της ιστορίας σε ένα πλαίσιο άμεσα συνδεδεμένο όχι μόνο με τη δημόσια ζωή, με την πορεία του έθνους, όπως έλεγε το 1924, αλλά και με μια περισσότερο αισιόδοξη προοπτική (γι' αυτό, εξάλλου, αντέχρουε και τα σχετικά επιχειρήματα της Θρύλου). Αναμφίβολα, η αντίληψή του αυτή δείχνει τη συστράτευσή του με το ρομαντικό ιδεώδες και τον ποιητή-προφήτη, τον ποιητή-ταγό της ιδέας της πατρίδας.

Εντέλει, στη σύγκρουσή του με τον καβαφικό κόσμο αντανακλάται η διάσταση δύο αισθητικών και κοσμοθεωρητικών αντιλήψεων. Τα συντηρητικά ένστικτα του Μπαρλά ίσως είναι λίγο γνωστά από τη θύελλα που προκάλεσε η συνέντευξη του Λαπαθιώτη το 1938 στα *Νεοελληνικά Γράμματα* με τον αισθητιστή ποιητή να αποτείνεται στον Μπαρλά, μέλος της επιτροπής λογοκρισίας τότε, για να αυτο-παρωδήσει το ομοφυλοφιλικό μήνυμα των στίχων του που είχαν ενοχλήσει τη μεταξική δικτατορία.¹⁷ Ας προσθέσω, βέβαια, στους αναβαθμούς της συντηρητικοποίησής του, τον εκθιασμό, ήδη από το 1924, της «κίνησης της νεολαίας»¹⁸ στη μεσοπολεμική Γερμανία, μιας οργάνωσης μαθητών και φοιτητών,¹⁹ με έντονο το ιδεολογικό φορτίο του γερμανικού εθνικισμού (δεν είναι τυχαίο ότι αργότερα η εθνικοσοσιαλιστική νεολαία του Χίτλερ, που εκτόπισε όλα τα προηγούμενα κινήματα, υιοθέτησε πολλά από τα στοιχεία του κινήματος αυτού).²⁰ Επιπλέον, σε επίπεδο ποιητικής, η συνεισφορά του μάλλον κρίθηκε ατελέσφορη. Όχι μόνο δέχτηκε περιπαικτικά σχόλια και μομφές μμητισμού από τους ομοτέχνους του για τη διαφανόμενη επίδραση του Άγγελου Σικελιανού,²¹ αλλά ακόμη και το 1967, όταν με τη συγκεντρωτική έκδοση του ποιητικού του έργου απέσπασε το Α΄ Κρατικό Βραβείο, ο Καραντώνης, στην αμφίθυμη κριτική του, δεν μπορούσε να προσπεράσει ούτε τη «δύναμη και την αντοχή να εκραγεί ο Μπαρλάς, σαν ποιητής, μέσα στην έκρηξη του Σικελιανού» ούτε και την αποτυχία του δημιουργού να ανανεώσει τον νεοελληνικό λυρισμό, αφού του «έλειψε ο εσωτερικός, ο ψυχικός μύθος».²² Τα θρησκευτικά θέματα και ο εθνικισμός του Μπαρλά, στοιχεία δουλεμένα στα χνάρια της παλαμικής ρητορείας και του υψήγορου σικελιανικού στίχου (κάτι που επίσης επισήμαινε ο Καραντώνης), αντικατοπτρίζουν τις αισθητικές και ιδεολογικές ροπές του ίδιου, συνακόλουθα, ως ένα βαθμό, και την αδυναμία του να συμβαδίσει με τον πολυδιάστατο μοντερνισμό του Καβάφη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια αναλυτική παρουσίαση των αρνητών και των επικριτών του Καβάφη εντός και εκτός αφιερώματος, βλ. Χ. Α. Καραόγλου, *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1985.
2. Βλ. Τάκης Μπαρλάς, [άτιτλο], *Νέα Τέχνη* 7-10 (Ιουλ.-Οκτ. 1924) 102-103.
3. Βλ. το εισαγωγικό δοκίμιο του Robert Lamberton στη μετάφραση του έργου από τον ίδιο, *Porphyrus on the Cave of the Nymphs*, New York, Station Hill Press, 1983, σ. 7.
4. Για τα αποσπάσματα και τις πληροφορίες που παραθέτω, βλ. Τάκης Καγιαλής, «“Εγώ είμαι ποιητής ιστορικός”: Ο Καβάφης και ο μοντερνισμός», *Ποίηση* 12 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1998) 102.
5. Τάκης Μπαρλάς, «Η ποίησης και η “περίπτωσης” Καβάφη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 8.9.1935, σ. 1.
6. Για μια λεπτομερή εξέταση του ζητήματος αυτού, βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η γνώση των ηδονών. Ο ιστορισμός του Καβάφη και η κριτική (1932-1946)», *Ποίηση* 24 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2004) 215-256· πρβλ. Χ. Α. Καραόγλου, «Ο ηδονισμός της καβαφικής ποίησης και η κριτική. Ψυχαναλυτικές δοκιμές και δοκιμασίες στον Μεσοπόλεμο», στον συλλογικό τόμο *Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2000, σσ. 309-329.
7. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Ένας ποιητής», *Παναθήναια* 7 (30.11.1903) [= Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη, επιμ. Μ. Πιερός, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2006, σ. 24].
8. Τέλλος Άγρας, «Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης», *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου* 10 (1922) 36.
9. Βλ. ΚΕ' [Τι απαίσιον πράγμα...], στο Γ. Π. Σαββίδης, «Ανέκδοτα σημειώματα ποιητικής και ηθικής», *Μικρά Καβαφικά*, τ. Β', Αθήνα, Ερμής, 1987, σ. 123.
10. Παύλος Νιφβάνας, [άτιτλο], *Νέα Τέχνη* 7-10 (Ιουλ.-Οκτ. 1924) 105.
11. Βλ. σχετικά Άλκης Θρύλος, [άτιτλο], *Νέα Τέχνη*, ό.π., σ. 95, και της ίδιας «Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης», *Νέα Τέχνη*, Β', αρ. 1-2 (Ιαν.-Φεβρ. 1925) 16.
12. Βλ. Θρύλος, [άτιτλο], ό.π., σ. 94.

13. Γιάννης Δάλλας, *Καβάφης και Ιστορία*, Αθήνα, Ερμής, 1974, σ. 205.

14. Βλ. Αντώνης Κόμης, Κ. Π. Καβάφης, Κέρκυρα 1935, σσ. 31-43.

15. «Αντιπαθώ τις επικές σειρές, και οι δρόμοι / όπου πλήθη πάνε κι έρχονται δεν μου αρέσουν. / Μισώ και τον ωραίο με τους χιλιάδες θαυμαστές· από δημόσια κρήνη / δεν πίνω. Σιχαίνομαι όλα τα κοινά και τα κοινόχρηστα», μτφρ. Θ. Δ. Παπαγγελής, στο Θ. Κ. Στεφανόπουλος, Στ. Τσιτσιρίδης, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη (επιμ.), *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 2000, διαθέσιμο στο shorturl.at/bqzHN, τελευταία ανάκτηση 18.12.2020.

16. Γεώργιος Γούλας, *Ιστορία και μεταϊστορία στο έργο του Καλλίμαχου*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2014, σ. 50, διαθέσιμη στο shorturl.at/drGJ1, τελευταία ανάκτηση 6.12.2020.

17. Βλ. Νίκος Σαραντάκος, «Ένα επεισόδιο του 1938 – εις μνήμην Ν. Λαπαθιώτη», shorturl.at/botRX, τελευταία ανάκτηση 10.12.2020.

18. Πρόκειται για το κίνημα «Αποδημητικά Πουλιά» (Wandervogelbewegung). Για περισσότερα γύρω από τα ριζοσπαστικά του εκπαιδευτικά αιτήματα, βλ. Γεώργιος Κοντομήτρος, *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 2006, σσ. 47-55, shorturl.at/mtPT7, τελευταία ανάκτηση 10.12.2020.

19. Τάκης Μπαράλας, «Ο οργανισμός της γερμανικής νεολαίας και ο ηθικός αντίκτυπος της καταστροφής», *Η Βραδυνή*, 14 και 15.2.1924.

20. Ας σημειωθεί, προς αποφυγή παρερμηνεύσεων, ότι ο Μπαράλας ουδέποτε έφτασε στο σημείο εκθρασυμίας του εθνικοσοσιαλισμού, παρά τη συμπόρευσή του με το μεταξικό καθεστώς. Αντίθετα, στη διάρκεια της Κατοχής συνελήφθη από την Γκεστάπο, καταδικάστηκε σε θάνατο και απελευθερώθηκε χάρη σε διαβήματα της Ένωσης Συντακτών.

21. Βλ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος. *Αλληλογραφία και άλλο αρχαιολογικό*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2018, σσ. 39-40.

22. Αντρέας Καραντώνης, «Τάκη Μπαράλα: Τα Ποιήματα», *Νέα Εστία* 84/985 (15.7.1968) 968.

Βασίλης Μακροδύμας

Ο Πτωχοπρόδρομος, ο Καβάφης και οι ...κομβολόγοι.

Ένα ακόμα αβιβλιογράφητο καβαφολογικό σατιρικό στιχούργημα

Στο προηγούμενο τεύχος των πάντα φιλόξενων *Μικροφιλολογικών* παρουσίασα ένα αβιβλιογράφητο σατιρικό στιχούργημα για το «Φεστιβάλ Καβάφης» του 1948, το οποίο δημοσιεύτηκε στο αλεξανδρινό περιοδικό έντυπο *Τρακατρούκα*.¹ Στην ίδια ετήσια σατιρική έκδοση, που κυκλοφορούσε κατά την περίοδο του Πάσχα, δημοσιεύτηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1959, ένα ακόμα αβιβλιογράφητο σατιρικό στιχούργημα σχετικό με τον Καβάφης και το έργο του.² Το μεταγράψω αμέσως παρακάτω, εκσυγχρονίζοντας την ορθογραφία και ρυθμίζοντας τη στίξη.

Καβαφολογία

Ω, Όλυμπε και Παρνασσέ! Ω, ουρανοί και θάλασσα!
Ούτος ο παλαιόκοσμος, ως φαίνεται, εχάλασε,
αφού μεγάλοι ποιητάι ετέθησαν στο ράφι
και ...κομβολόγοι τινες υμνούσι τον Καβάφη.
Ύμνους τω αναμέλπουσι κουτώσ και διατόρωσ
και αυτομνημονεύονται για να τους γίνει ντόρος.
Ως γράφουν, της ποιήσεως υπήρξε μέγας ήρωσ,
που έμπροσθέν του ωχριά – άκουσον! – κι ο Σεξπήρος.

Ούτω να μάθουν ερευνούν ούτοι οι ...σαχλέ ολέ
αν ο Καβάφης κάπνισε ποτέ του ναργιλέ,
αν πλάγιαζε με το δεξί ή το ζερβόν πλευρόν του,
ή με ποιο χέρι άραγε ποίει τον σταυρόν του;
Εάν κοστούμι εφόρεσε στον βίον του της μόδας,
εάν ποτέ του έπιε ούισκι άνευ σόδας,
κι αν επροτίμα του αμνού μπουτάκι ή παγιδία...
Ω, πώς κρατάς ξεκάρφωτα, Θεέ, τα κεραμίδια!
Ούτος διήλθε την ζωήν εν μέσω ευμαρείας
και δεν εγνώρισε, ως εγώ, δεινάς ασιγαρίας,
ούτε ποτέ δοκίμασε, οίμοι!, την ...αμασίαν
κι αφήκε θνήσκων σεβαστήν, όντως, περιουσίαν.
Τα ποιήματά του έγγραφε δίχως ρυθμούς και ρίμας
και διαρκώς σεργιάνιζεν εις αγυιάς και ρύμας,
τον βίον διερχόμενος, ώσαν πασάς, κοτσάνι...
Κι ενώ ευχερώς ηδύνατο έργα πολλά να κάνει,
ένα ή δύο ποιήματα έγγραφε κάθε χρόνον,
κι ανεκηρύχθη ποιητής ο μέγας των αιώνων!
Πλην έγωγε από ετών που υπηρετώ τας Μούσας
ουδέ ποτε δοκίμασα πατάτας αγνιζούσας,
ουδέ μπουτάκιον αμνού εις φούρνον βεβλημένον,
ή νόστιμον σπληνάντερον καλώς σεσουβλημένον.
Κι ενώ να πέσω ήλιπιζα στις Δόξης την αγκάλην,
τα ποιήματά μου έλαβον βραβείο απ' τον μπακάλην,
που έθετεν εντός αυτών με τάξην διπλωμένας,
φευ!, από το βαρέλιον σαρδέλας παστωμένας.
Δικαίως ουν αγανακτώ, αναφωνών εντέλει:
«Ανάθεμα την ποίησιν, Χριστέ, και 'πού την θέλει!...».

Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον, κυρίως θεματικά, αλλά και τεχνοτροπικά και ειδοιοιολογικά, έμμετρο ομοιοκατάληκτο κείμενο, το οποίο αποτελεί προφανή παρωδία των λεγόμενων «πτωχοπροδρομικών» ποιημάτων και έχει σαφείς σατιρικές προθέσεις. Ο δημιουργός του, που υπογράφει με το αταύτιστο ψευδώνυμο «Ο Πτωχοπρόδρομος», απορεί και εξίσταται με την αξία που κάποιοι «κομβολόγοι» επιμένουν να αποδίδουν στην ποίησή του, από εικοσιπενταετίας μακαρίτη τότε, Καβάφη, σχολιάζει τις λογής επισταμένες έρευνές τους περί των προτιμήσεων και των γούστων του, και συγκρίνει την πορεία του Αλεξανδρινού στην ποίηση με την κακή μοίρα που επιφύλαξαν οι Μούσες σε αυτόν τον ίδιο· μοίρα που δεν θα μπορούσε παρά να τον οδηγήσει τελικά στο ανάθεμα της ίδιας της ποίησης (όπως απαιτούσε, άλλωστε, και το παρωδούμενο πρότυπό του).

Δεν νομίζω, πάντως, ότι οι διάσπαρτες περιπαικτικές αναφορές στον βίο και το έργο του Καβάφη αρκούν για να δικαιολογήσουν τον χαρακτηρισμό του στιχουργήματος ως αντικαβαφικού. Αντίθετα, κι έχοντας κατά νου ότι τέτοιου είδους κείμενα συνήθως ξεφεύγουν από τις συχνά μονόμπαντες αναγνώσεις μας και αποδεικνύονται πολύ πιο σύνθετα, ενδιαφέροντα και ανοιχτά σε περισσότερες ερμηνείες από όσο μπορεί ένα υποφιαζόμεαστε αρχικά, φαίνεται ότι ο κύριος σατιρικός στόχος του κειμένου δεν ήταν ο Καβάφης αλλά οι «καβαφολόγοι», δηλαδή οι πολυάριθμοι μελετητές και σχολιαστές του και τα κάθε είδους δημοσιεύματά τους, με τα οποία κοινολογούσαν τις (αληθινές, πλαστές, ευφάνταστες, αξιόπιστες ή μη κτλ.) ανα-

μνήσεις τους ή/και μαρτυρίες από τη ζωή του και τη συναναστροφή τους μαζί του. Σε μια τέτοια ανάγνωση συνηγορεί, άλλωστε, και ο τίτλος του στιχουργήματος, που μπορεί να σημαίνει «λόγος περί Καβάφη», αλλά και αναφορά στους καβαφολόγους.

Όσο για το ποιοι ακριβώς ήταν αυτοί οι «κομβολόγιοι» και οι «σαχλέ ολέ», που, εκτός όλων των άλλων, τους καταλογίζεται και ότι πρόβαλλαν τον Καβάφη με απώτερο σκοπό να «τους γίνει ντόρος»,³ μόνον ο άγνωστός μας Πτωχοπρόδρομος θα μπορούσε να μας διαφωτίσει. Αρκεί, πάντως, να διατρέξει κανείς την καβαφική βιβλιογραφία για να διαπιστώσει ότι μόνο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, στα τέλη της οποίας δημοσιεύτηκε το παραπάνω στιχουργήμα, είδαν το φως της δημοσιότητας, εκτός από τη μυθιστορηματική βιογραφία του Περάνθη με τον εύγλωττο τίτλο *Ο αμαρτωλός* (1953), το αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* (1953) και τα «ιδρυτικά» για την καβαφική φιλολογία βιβλία των Μαλάνου (*Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης. Ο άνθρωπος και το έργο του*, 1957) και Τσίρκα (*Ο Καβάφης και η εποχή του*, 1958), και ποικίλα άλλα δημοσιεύματα, συχνά αμφίβολης αξιοπιστίας και συζητήσιμης ποιότητας, αφιερωμένα σε διάφορες πτυχές της προσωπικής ζωής του Αλεξάνδρινου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Τραϊανός Μάνος, «Ένα αβιβλιογράφητο σατιρικό στιχουργήμα για το “Φεστιβάλ Καβάφη” (1948)», *Μικροφιλολογικά* 48 (Φθινόπωρο 2020) 49-52.

2. Βλ. Ο Πτωχοπρόδρομος, «Οι καημοί του Πτωχοπρόδρομου: Καβαφολογία», *Τρακατρούκα. Ευθυμογραφικό και σατιρικό πασαλινό λεύκωμα*, Αλεξάνδρεια 1959, σσ. 135-136.

3. Αξίζει να θυμηθούμε εδώ και μια σχετική μαρτυρία του Γιωργή Κότσιρα, που ακόμα κι αν non è vera, è ben trovata, σύμφωνα με τον οποίο, «να γράφεις, έλεγε σε κάποιον [ο Καβάφης], να γράφεις για τον Καβάφη και ας μην είσαι κριτικός, ας λες πως δεν είσαι. Αν ο Καβάφης γίνει κάτι σπουδαίο, θα γίνεις σπουδαίος και συ που τον ανακάλυψες. Αν ο Καβάφης δεν γίνει τίποτε, θα ξεχαστεί. Τότε δεν έχεις να πάθεις και συ τίποτα! Ποιος θα θυμάται ότι έγραψες γι' αυτόν;» βλ. Γιωργής Κότσιρας, «Η γενεαλογία της κριτικής», *Η Εφημερίδα των Ποιητών* 4 (Οκτ. 1956) 1 και 6: 1 (Δασκαλόπουλος, Δ1230).

Τραϊανός Μάνος

Τα στερνά του Κίμωνα Μιχαηλίδη στην αποκλεισμένη Αθήνα του 1917

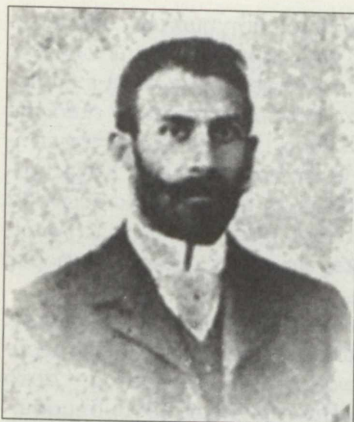
Στον λόγιο, εκδότη και συγγραφέα Κίμωνα Μιχαηλίδη (1864-1917), γεννημένο στη Σμύρνη από γονείς κυπριακής καταγωγής, αναφέρθηκαν αρκετές φορές, διοχετεύοντας κυρίως τις πληροφορίες που συγκέντρωσα, με σκοπό την επανεξέτασή του και την ενσωμάτωσή του στην κυπριακή γραμματεία,¹ στο εκτενές σχετικό άρθρο μου στη *Νέα Εστία* και μεταγενέστερα, στη βελτιωμένη μορφή του, δημοσιευμένη στο βιβλίο μου *Όψεις της κυπριακής πεζογραφίας*.² Εκτός από τη σπουδαιότατη συμβολή του Μιχαηλίδη στα ελληνικά γράμματα, που ασφαλώς είναι η έκδοση των *Παναθηναίων* (1900-1915), του πλησιέστερου περιοδικού, μαζί με τα σύγχρονα σ' αυτό *Το Περιοδικόν μας* (1900-1901) και *Ο Καλλιτέχνης* (1910-1912, 1914) του Γεράσιμου Βώκου (1868-1927), στο πνεύμα του ευρωπαϊκού αισθητισμού και εκλεκτικισμού,

υπάρχουν ως κατάλοιπά του ένας απροσδιόριστος αριθμός διηγημάτων, οδοιπορικών αναμνήσεων, μεταφράσεων, σχολίων αλλά και τεχνοκριτικών κειμένων του. Χωρίς να αποτελούν το σύνολο των όσων έγραψε, τα αναφερόμενα είναι εγκατεσπαρμένα στα *Παναθήναια*, στο βραχύβιο *Τέχνη και Θέατρον*, το οποίο εξέδωσε το 1916 μαζί με τον δημοσιογράφο και λόγιο Μιχαήλ Ροδά (1884-1948), στην εφημερίδα *Εστία*, ίσως σε ελληνόγλωσσα περιοδικά της Αιγύπτου και αλλού. Χωρίς αμφιβολία, η ενδεχόμενη συγκέντρωσή τους και η αναζήτηση άλλων, άγνωστων, θα φώτιζε περισσότερο τη μάλλον αφανή παρουσία του Μιχαηλίδη, καθώς ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτόν προέρχεται από πλάγιες, σποραδικές και ευκαιριακές αναφορές των συγχρόνων του.

Και οι δύο αναφορές στον Κίμωνα Μιχαηλίδη που ακολουθούν είναι ευκαιριακές. Πρόκειται για μια λιλιπούτεια στο μέγεθος επιμνημόσυνη αναφορά και ένα ευρύτερο, στην έκταση της επιφυλλίδας ή του καθημερινού χρονογραφήματος – αυτό το δεύτερο γραμμένο από τον παλιό συνεργάτη των *Παναθηναίων*, λόγιο δημοσιογράφο, ιστορικό αλλά και δοκιμιογράφο Ηλία Π. Βουτιεριδίδη (1874-1941). Κείμενα πάντως που γράφτηκαν με αφορμή τον αιφνίδιο θάνατο του Μιχαηλίδη στις 18 Οκτωβρίου 1917. Τέτοια σύντομα σχόλια ή και χρονογραφήματα είναι βέβαιο πως θα υπάρχουν και σε άλλες εφημερίδες της εποχής, συμπολιτευόμενες ή αντιπολιτευόμενες το βενιζελικό καθεστώς, καθώς οι περισσότεροι από τους κορυφαίους της δημοσιογραφίας των αρχών του 20ού αιώνα είχαν περάσει από τις σελίδες των *Παναθηναίων*, ίσως του μοναδικού περιοδικού που, όπως αναφέρει με έμφαση ο Βουτιεριδίδης, «επλήρωνε τους συνεργάτας του».

Ας έχουμε κατά νου ότι η επιμνημόσυνη αναφορά του Βουτιεριδίδη στον Μιχαηλίδη, στη ζωή και στην προσφορά του, δημοσιεύτηκε πρωτοσέλιδα στην έντονα αντιβενιζελική εφ. *Σκριπ* (22.10.1917), όπου ο πρώτος εργάστηκε επί χρόνια, όντας διευθυντής της στα πολιτικώς ανώμαλα χρόνια στα οποία ξεκίνησε και εδραιώθηκε ο εμφύλιος διχασμός. Η είδηση είναι μάλλον βέβαιο ότι δεν άφησε αδιάφορο τον Βουτιεριδίδη, αφού γράφει ρητά στην πρώτη πρώτη παράδα του άρθρου του ότι «Ήταν η πρώτη λυπηρά είδηση την οποία έμαθα μόλις απεφυλακίστην», αντιθέτοντας έτσι το γεγονός της απώλειας του ιδρυτή και διευθυντή των *Παναθηναίων* στο υποτίθεται χαρμόσυνο της αποφυλάκισής του! Το θέμα της αποφυλάκισής αυτής μου δίνει την ευκαιρία – πράγμα που νομίζω ότι δεν είναι άστοχο – να συμπληρώσω ένα μέρος της εικόνας της εποχής, και να σημειώσω ότι ο Βουτιεριδίδης (παλαιότερα φίλος του Ελ. Βενιζέλου) φυλακίστηκε στις στρατιωτικές εγκαταστάσεις των εμπέδων που βρίσκονταν κοντά στη λεωφόρο Συγγρού, λόγω της καταδίκης του από το Στρατοδικείο Αθηνών για την παράβαση του Στρατιωτικού Νόμου που είχε επιβάλει και εφαρμόσει απολυταρχικά το τότε βενιζελικό καθεστώς, ακολουθώντας στην ουσία τις εντολές των ξένων δυνάμεων κατά του αντιπολιτευόμενου τύπου.

Οι κατηγορίες, όπως λέει και το δημοσιευμένο δικαστικό σκεπτικό, «αφείρων κατά το πλείστον εις δημοσίευσιν τηλεγραφημάτων του Αθηναϊκού Πρακτορείου, το περιεχόμενον των οποίων εθεωρήθη ως αντιβαίνον εις τον Στρατιωτικόν Νόμον. Επίσης δε και εις άλλας ανακοινώσεις και πληροφορίας κριθείσας επιληψίμους κατά τον Στρατιωτικόν Νόμον».³ Οι καταδίκες αναγγέλθηκαν στη συνεδρίαση του Στρατοδικείου της 12^{ης} Αυγούστου 1917, όπου και συγχωνεύθηκαν για τον Βουτιεριδίδη σε 20 ημέρες φυλακής και χρηματική ποινή 500 δραχμών.⁴ Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί μια πληροφορία σχετική με τη δίκη: συνήγορος του Βουτιεριδίδη, κατά τα γρα-

Κίμων Μιχαηλίδης

φόμενα των εφημερίδων,⁵ ήταν ο Δημήτριος Φραγκόπουλος, ανώτερος δικαστικός που είχε παυθεί το 1917 από το βενιζελικό καθεστώς και ασκούσε ως ιδιώτης τη δικηγορία, αλλά και πατέρας του ποιητή, μεταφραστή και πεζογράφου Θεόφιλου Δ. Φραγκόπουλου (1923-1998). Τα οικογενειακά και γενεαλογικά του, όπου πρωταγωνιστεί ο πατέρας του, ο νεότερος Φραγκόπουλος τα εξιστορεί στο αφήγημά του «Το ρετινόλαδο», που συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή διηγημάτων του *Επίκαιρα διηγήματα* (Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1982).

Τέλος, ακολουθεί το δεύτερο δημοσίευμα για τον θάνατο του Κ. Μιχαηλίδη, που είχε γίνει μόλις γνωστός. Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εμπρός* (20.10.1917, σ. 2) και υπογράφεται μάλλον από κάποιον δημοσιογράφο, όμως τα αρχικά του, του-

λάχιστον σ' αυτό το φύλλο, είναι πολύ δυσδιάκριτα. Συμπληρώνοντας, να αναφέρουμε ότι στην ίδια σελίδα δημοσιεύτηκε και μια ανώνυμη επιμνημόσυνη αναγγελία για τον θάνατο του πολύ αγαπητού στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων, λαϊκού μυθιστοριογράφου της σχολής των Αποκρυφών αλλά και θεατρικού συγγραφέα, Αριστείδη Ν. Κυριακού (1864-1917), καθώς και του πεζογράφου και μεταφραστή Γεωργίου Α. Βαλαβάνη, ανεψιού του ποιητή Δημοσθένη Βαλαβάνη.⁶

Ι. ΑΠΟ ΗΜΕΡΑΣ ΕΙΣ ΗΜΕΡΑΝ: Ο ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Ήταν η πρώτη λυπηρά είδησις που έμαθα μόλις απεφυλακίστην.

«Επέθανεν ο καϊμένος ο Κίμων και σήμερα έγινε η κηδεία του», μου είπε κάποιος φίλος.

Η είδησις όμως ήτο δι' εμέ πραγματικώς θλιβερά. Είχα γνωρίσει καλά τον Κίμωνα Μιχαηλίδην, τον άλλοτε διευθυντήν του περιοδικού *Παναθηναία* που έπαυσε να εκδίδεται προ τριών ετών, μετά από δεκαπενταετή βίον, και είχα συνεργασθεί στενώς μαζί του τρία χρόνια. Τώρα ενθυμούμαι με λύπην αληθινήν τον ευγενή διανοητικόν άνθρωπον και τον αγαθόν φίλον. Διότι δεν είνε εύκολον να συναντά κανείς εις την ζωήν του συχνά ανθρώπους ως τον Κίμωνα Μιχαηλίδην. Γεμάτους ευγένειαν αισθημάτων, χαρακτήρος και τρόπων και αφοσιωμένους με τόσην πίστιν εις μιαν ιδέαν· την ιδέαν της τέχνης. Η ιστορία της ιδρύσεως και της ζωής των *Παναθηναίων* είνε και ιστορία της ζωής του Μιχαηλίδη, της κοινωνικής και διανοητικής. Μέσα εις τας σελίδας των χονδρών τόμων του περιοδικού αυτού, που εξεδόθησαν επί μιαν δεκαπενταετίαν, από του 1900, υπάρχει και ολόκληρος ο διευθυντής των, ο άνθρωπος και αι ιδέαι του, αι φιλολογικαί και καλλιτεχνικαί προτιμήσεις του, η αφοσίωσις του εις τα γράμματα και την τέχνην.

Δεν θα κάμω κριτικήν του έργου του, το οποίον αποτέλεσε το κύριον γνώρισμα της ζωής του. Αν προσέφερε τίποτε ή όχι εις την ελληνικήν διανοητικήν ζωήν το περιοδικόν αυτό, θα κριθί αργότερον με περισσότεραν δικαιοσύνην από σήμερα. Εκείνο όμως που πρέπει να λεχθή τώρα διά να γίνη τελειότερος ο χαρακτηρισμός του Μιχαηλίδη, είνε ότι τα *Παναθηναία* υπήρξαν το μόνον περιοδικόν που επλήρωνε τους συνεργάτας του. Ο διευθυντής του είχε ως αρχήν να αμοιβή με πολύ ή ολίγον, αδιάφορον, όλους όσους του έδιδαν την συνεργασίαν των. Η λεπτομέρεια αυτή εμπορεί να χρησιμεύση και ως εξήγησις του γεγονότος, πώς διά την ζωήν των *Παναθηναίων* ο διευθυντής των μέσα εις δεκαπέντε χρόνια εξημιώθη περί τας εκατόν χιλιάδας δραχμών. Η ζημία όμως αυτή δεν ελύπει τον Μιχαηλίδην· τον έθλιβεν μόνον

το ότι δεν είχαν ακόμη χρήματα διά να εξοδεύη. Και έπρεπε να τον ίδη κανείς την στιγμήν που απεφάσισεν να εκχωρήση εις άλλον το περιοδικόν του, διά να αντικρύση την άφωτον θλίψιν από το καυάγιον ονείρων, πόθων και πίστεως προς μιαν ιδέαν. Δεν εσκέφθη καθόλου την ζημίαν που έπαθεν· ανελογίζετο μόνον ότι θα ορφανευθή η ζωή του από το έργον του, που το είχαν αγαπήσει περισσότερο από τον εαυτόν του.

Και δεν ημπορούσε να συμβή άλλως, διότι ο Μιχαηλίδης δεν είχε κάμη επιχείρησιν. Η εκλεκτή αυτή ύπαρξις ήτο ανίκανος διά τιαυτά πράγματα. Ήξερε να εκδίδη όσον τον δυνατόν τελειότερον το περιοδικόν του, να κάμνη εις τα γραφεία του φιλολογικας διαλέξεις και συγκεντρώσεις, εκδόσεις καθαρώς φιλολογικών έργων, να πληρώνη και να ζημιώνεται. Όχι και να κερδίξη. Και κοντά εις αυτά να γράφη αρκετά καλλιτεχνικώς. Ένα βιβλίον του, *Σαν ζωή και σαν παραμύθι*, μερικαί εντυπώσεις του από την Αίγυπτον, κάποιαι μεταφράσεις του ξένων πεζογραφημάτων και ποιημάτων, μεταξύ των οποίων και η *Νεκρή πολιτεία* του Ντανούντσιο, και αρκεταί τεχνοκριτικαί του, δείχνουν ικανώς πώς ειργάζετο φιλολογικώς. Υπήρχαν ως βλέπετε πολλοί λόγοι διά να προξενήση αληθινήν λύπην ο θάνατος του Κίμωνος Μιχαηλίδη, του ευγενικού ανθρώπου και αγαθού φίλου.

ΗΛ. Π. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ

II. ΚΙΜΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Απέθανε προχθές όλως αιφνιδίως εκ συγκοπής της καρδιάς ο Κίμων Μιχαηλίδης, λόγιος και ιδρυτής των *Παναθηναίων*, τα οποία εξέδιδεν επί έτη, και τα οποία υπήρξαν εκ των ολίγων σοβαρών φιλολογικών περιοδικών.

Ευθύς, απέριτος, ο Μιχαηλίδης έχαιρεν εξαιρετικής εκτιμήσεως εις τον κόσμον των γραμμάτων και εν γένει εις την κοινωνίαν. Έγραφε πολλάς κριτικάς, τας οποίας διέκρινε τόσον η λεπτότης της παρατηρήσεως όσον και η προσπάθεια τού μάλλον φιλοδικαίου πνεύματος. Έγραφεν επίσης πολλά διηγήματα και εντυπώσεις. Διά την προκοπήν του περιοδικού του κατηνάλωσε διηνεκείς κόπους ολοκλήρου δεκαετίας και περιουσίαν όχι μικράν. Εις την βαθέως τρωθείσαν οικογένειάν του το *Εμπρός* απευθύνει θερμά συλλυπητήρια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. και Αριστείδης Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία ©2010, σ. 170, με την επισημείωση του Α. Κ. ότι «η αξιόλογος μελέτη αυτού [του Ζήρα στη *Νέα Εστία*] έδωσε νέαν κατεύθυνσιν εις την προσέγγισιν της ζωής και του έργου του Κ. Μ.».

2. «Ένας πρωτοπόρος στην αυγή του 20ού αιώνα. Ο Κίμων Μιχαηλίδης και τα *Παναθηναία*», *Νέα Εστία* 1670 (1.2.1997) 170-180. Όψεις της κυπριακής πεζογραφίας 1900-2000, Αθήνα, Αίπεια, 2010, σσ. 63-83.

3. Βλ. εφ. *Σκριπ*, 23.8.1917, σ. 2. Πρόκειται για τον περίφημο νόμο ΔΞΘ περί καταστάσεως πολιουρκίας.

4. Βλ. εφ. *Σκριπ*, 17.8.1917, σ. 2.

5. Βλ. εφ. *Σκριπ*, 23.8.1917, σ. 2. Επίσης στις εφημερίδες *Εσπερινόν Νέον Αστυ*, *Νέα Ημέρα*, *Λαός*, *Τελευταία Ώρα*, *Χρόνος*, που οι υπεύθυνοί τους δικάστηκαν παρομοίως από το Στρατοδικείο Αθηνών την ίδια ημέρα με τον Βουτιεριδη, είχαν όμως μικρότερες ποινές από εκείνον.

6. Από σφάλμα επαναλαμβάνεται στις περισσότερες σχετικές αναρτήσεις ως χρονολογία θανάτου του Αρ. Κυριακού το 1919 αντί του σωστού 1917. Για τον Κυριακό, που είναι κεντρική φυσιογνωμία για τη διαμόρφωση της ελληνικής λαϊκής λογοτεχνίας, η πιο επαρκής πηγή είναι η μονογραφία του από τον Απόστολο Δούρβαρη, *Ο Αριστείδης Ν. Κυριακός και το λαϊκό ανάγνωσμα*, Αθήνα, Στιγμή, 1992.

Αλέξης Ζήρας

Τρία κείμενα του Γρηγορίου Ξενόπουλου για την κοσμοπολίτικη προοπτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας¹

Στις 20.10.1924 η γαλλική εφημερίδα *Comœdia* δημοσιεύει μια εκτενή συνέντευξη του Léon Macas στον Léopold Lacour με τίτλο “La Vie Dramatique à l'Étranger - Le Théâtre en Grèce”, όπου παρουσιάζονται κυρίως τα στάδια από τα οποία πέρασε το ελληνικό θέατρο. Ο Macas αφού σημειώσει ότι οι σύγχρονοι του συγγραφείς χρησιμοποιούν τη δημοτική (*langue populaire*), αναφέρει τα ονόματα των σπουδαιότερων από αυτούς, όπως, μεταξύ άλλων, του Σπύρου Μελά, Παντελή Χορν, Παύλου Νιρβάνα και Γρηγορίου Ξενόπουλου, συγχρόνως τονίζει την επιρροή που ασκεί η γαλλική δραματουργία στο νεοελληνικό θέατρο, καθώς οι διευθυντές των αθηναϊκών θεάτρων αναμένουν την *Illustration Théâtrale*, για να μεταφράσουν τα έργα γάλλων συγγραφέων και να τα παρουσιάσουν στο κοινό, ενώ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι έχει επιτελεστεί μεγάλη πρόοδος στο νεοελληνικό θέατρο εν συγκρίσει με την εικόνα που εμφάνιζε στο τέλος του 19ου αιώνα. Λίγες ημέρες αργότερα (28.10.1924), η εφημερίδα *Comœdia* δημοσιεύει ένα πρωτοσέλιδο κείμενο του ειδικού απεσταλμένου της Jules Rateau με τίτλο “La Vie Étrangère - Le Théâtre et la Littérature en Grèce”, στο οποίο παρουσιάζονται αναλυτικά τόσο τα μεγαλύτερα θέατρα της Αθήνας και τα έργα που επιλέγονται, όσο και οι θεατρικές επιτυχίες της Κυβέλης Ανδριανού και της Μαρίκας Κοτοπούλη. Με πρόθεση το εκτενές κείμενο να λειτουργήσει ως μια συνοπτική, άλλα συνάμα εμπνευσταυμένη παρουσίαση της θεατρικής ζωής στην Ελλάδα, ο Jules Rateau προβάλλει τους σύγχρονους Έλληνες θεατρικούς συγγραφείς και στη συνέχεια, στρέφεται στη νεοελληνική λογοτεχνία, για την οποία υπογραμμίζει ότι εξελίσσεται ραγδαία, ενώ συμπεραίνει ότι πρόκειται για μια ελληνική αναγέννηση που εκδηλώνεται σε όλες της μορφές τέχνης (“nous assistons en Grèce à une véritable renaissance qui se manifeste dans toutes les branches de l'art”). Με το δεύτερο κείμενό του “La Vie Étrangère - La Renaissance Grecque”, δημοσιευμένο λίγους μήνες αργότερα (18.1.1925) πάλι στην εφημερίδα *Comœdia*, ο Jules Rateau επανέρχεται στο ίδιο θέμα και επισημείνει την πνευματική συγγένεια που παρατηρείται ανάμεσα στη Γαλλία και την Ελλάδα, ενώ συγχρόνως προβάλλει το αξιοσημείωτο έργο αρκετών Ελληνίδων, όπως, λ.χ., της Καλλιόπης Παρρέν και της Ιωάννας Στεφανόπουλη, διευθύντριας της εφημερίδας *Le Messager d'Athènes*.

Στις 21.11.1924 η γαλλική εφημερίδα *Le Figaro*, αφιερώνει ένα δισέλιδο για να δημοσιεύσει μια σειρά κειμένων με γενικό τίτλο “Le Figaro en Grèce”, όπου παρουσιάζονται διάφοροι τομείς της ελληνικής πραγματικότητας. Πέρα από τα κείμενα με οικονομικό, πολιτικό ή κοινωνικό περιεχόμενο, σημαντική θέση κατέχουν αυτά που αφορούν στην ελληνική λογοτεχνική και θεατρική ζωή. Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο του Charles Picard,² διευθυντή του École Française d'Archéologie, με τίτλο “La Vie Littéraire en Grèce. C'est à la France que la Littérature Moderne Emprunte le plus” εστιάζει κυρίως στις ευρωπαϊκές επιδράσεις που εμφανίζονται στη νεοελληνική λογοτεχνία, σημειώνοντας τους πνευματικούς δεσμούς που ενώνουν την Ελλάδα με τη Γαλλία, ενώ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην πρόσφατη έκδοση της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Η. Βουτιεριδίου, στην *Ανθολογία των νέων ποιητών μας (1900-1920)* του Φ. Γιοφύλλη, όπως και στις μεταφράσεις ποιημάτων του Κ. Παλαμά στη γαλλική γλώσσα, ποιητή τον οποίο χαρακτηρίζει ως *maître européen*. Στον Παλαμά αναφέρεται εκτενώς και το κείμενο με τίτλο “La Résurrection Intel-

lectuelle», όπου περιγράφεται αδρομερώς η πνευματική αναγέννηση στην Ελλάδα. Ο Philéas Lebesgue³ που το υπογράφει, αφού παρουσιάσει τα πιο σημαντικά έργα του ποιητή, τον εντάσσει στους πιο αξιολογούς ποιητές της Ευρώπης, ενώ ξεχωρίζει και τον Γρηγόριο Ξενόπουλο για το σύνολο του λογοτεχνικού και δραματουργικού του έργου (“M. Grégoire Xénopoulos qu'il est devenu non seulement le plus brillant romancier de sa génération, mais aussi le plus applaudi de dramaturges contemporains”).

Ως άμεση απάντηση στα εκτενή γαλλικά κείμενα, τα οποία παρουσιάζουν τη σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή και τονίζουν το ανανεωτικό της πνεύμα, ο Γρ. Ξενόπουλος δημοσιεύει τρία εν πολλοίς άγνωστα έως σήμερα κείμενα στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Θεατής* τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1925. Στο πρώτο με τίτλο «Η Νεοελληνική Λογοτεχνία εις τὸ Ἐξωτερικόν» (24.1.1925), ο συγγραφέας ξεκινά με τη διαπίστωση της ύπαρξης μιας αξιολογής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, αν, μάλιστα, συγκριθεί με την έκταση, τον πληθυσμό και το διάστημα του ελεύθερου βίου της. Μεγάλο όφελος για τη νεοελληνική λογοτεχνία είναι η ευρύτερη διάδοσή της πέραν των ελληνικών συνόρων, ώστε να αναδειχθεί ανάμεσα σε άλλες, καθώς η αξία της είναι σημαντική όπως, άλλωστε, ομολογούν οι ξένοι νεοελληνιστές. Εξάλλου, ο συγγραφέας επισημείνει ότι κάποιος από αυτούς μεταφράζουν ελληνικά έργα στη γλώσσα τους, γράφουν σε εφημερίδες και περιοδικά της Ευρώπης για την ελληνική λογοτεχνία και το θέατρο, έχουν εκδώσει την *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* πριν τον Η. Βουτιεριδίου, όπως ο Karl Dieterich (*Geschichte der Byzantinischen und Neugriechischen Literatur*, 1902) και ο D. C. Hesseling (*Histoire de la Littérature Grecque Moderne*, γαλλική μετάφραση: N. Pernot, 1924), ενώ άλλοι τη διδάσκουν σε ξένα πανεπιστήμια. Αποτέλεσμα αυτής της συντονισμένης και συστηματικής προσπάθειας είναι η ανάδειξη ορισμένων ελλήνων συγγραφέων στο εξωτερικό, με γνωστότερο από αυτούς τον Παλαμά. Πιο συγκεκριμένα, ο Ξενόπουλος σημειώνει ότι:

“Όλοι οί λεττρε έκει πέρα γνωρίζουν πλέον ότι με αυτό τὸ όνομα ύπάρχει εις τήν Ἑλλάδα ένας μέγανος ποιητής, τὸν όποϊόν οί κριτικοί του θεωροῦν ως ένα τῶν μεγαλυτέρων τῆς σημερινῆς Εὐρώπης. Καί διὰ τοῦ ποιητοῦ τῆς, [...] καί διὰ τῶν άλλων τῆς λογοτεχνῶν, [...] εἰσέρχεται καί ἡ Ἑλλάς εις τήν εὐρωπαϊκὴν οἰκογένειαν καί ἀναγνωρίζεται ως χώρα πολιτισμένη...”

Σε αυτό το σημείο ο Ξενόπουλος όχι μόνο μεταφέρει την άποψη του Ph. Lebesgue για τον Παλαμά,⁴ όπως αυτή παρουσιάστηκε στο κείμενο με τίτλο “La Résurrection Intellectuelle” (*Le Figaro*, 21.11.1924), και το οποίο προφανώς ο Ξενόπουλος γνωρίζει, αλλά και υποστηρίζει ότι ο Έλληνας ποιητής μέσω των μεταφράσεων ποιημάτων του συμβάλλει στην κοσμοπολίτικη προοπτική της ελληνικής πνευματικής παραγωγής.

Την επόμενη εβδομάδα ο Ξενόπουλος επανέρχεται στο θέμα της διάδοσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Ευρώπη με το δεύτερο άρθρο του με τον τίτλο «Η Νεοελληνική Σειρά τῶν Γάλλου Ἐκδότου Chiberre» (*Θεατής*, 31.1.1925). Αναφέρει μεταφράσεις ελληνικών έργων, όπως μεταξύ άλλων του Δ. Βικέλα και του Γ. Δροσίνη, στο εξωτερικό, ενώ τονίζει τη σπουδαία προσπάθεια που πραγματοποιήθηκε από το περιοδικό *Graecia*,⁵ ώστε μέσω των μεταφράσεων να γίνουν προσιτά στο ευρύτερο κοινό του Εξωτερικού αρκετά έργα ελλήνων λογοτεχνών. Εν συνεχεία, στρέφεται στη συστηματικότεραν ἐργασίαν που έχει ξεκινήσει ο γάλλος εκδότης Chi-

berge με μίαν νεοελληνικήν σειράν από όμοιότυπα βιβλία, όπου εντάσσεται και η έκδοση του Κακού Δρόμου σε μετάφραση του Eugène Clément με πρόλογο του Louis Roussel.⁶ Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως αυτή η προσπάθεια θα μπορούσε να συντελέσει αποφασιστικά στη διάδοση της ελληνικής λογοτεχνίας, διότι πρόκειται για μία σειρά έργων με όμοιο εξώφυλλο που θα κινήσει την προσοχή και εν καιρώ θα επιβληθεί:

Ἡ Σειρά αὐτή, ἂν ἐξακολουθήσῃ, θὰ κάμῃ γνωστὴν τὴν Λογοτεχνίαν μας εἰς τὴν Εὐρώπην. Διότι, καθὼς εἶπαμεν, εἶναι κάτι συστηματικόν. [...] Ἀλλὰ καὶ χωρὶς καμμίαν μεγάλην ἐπιτυχίαν, ἡ Σειρά θὰ κινήσῃ τὴν προσοχὴν καὶ σιγά-σιγά θὰ ἐπιβληθῇ, ἀκριβῶς διότι εἶναι Σειρά. Αὐτὴν τὴν φορὰν λοιπὸν εἰμποροῦμεν νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι ἡ Λογοτεχνία μας θάποκτῆσῃ τέλος κι' ἐκεῖνο ποῦ τῆς λείπει: τὴν διάδοσιν τῆς κι' ἔξω τῶν στενῶν ὁρίων τῆς χώρας.

Επομένως, θεωρεί ότι θα υπάρχει ἔθνικὸν ὄφελος ἀπὸ τὴν ἐκδοση τῆς συγκεκριμένης σειράς και ζητά ἀπὸ τοὺς πλούσιους φιλοπάτριδες νὰ συνδράμουν οικονομικῶς σε αὐτὴν τὴν προσπάθεια τοῦ παρισίου εκδότη, ὥστε νὰ εκδίδονται συχνότερα βιβλία με κυανοῦν μαϊάνδρον ἐπὶ λευκοῦ.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1925 ἐρχεται στὴν Ελλάδα ὁ γάλλος δημοσιογράφος, κριτικὸς και συγγραφέας Henry Bidou, και ὁ σύλλογος «Παρνασσός» τοῦ ζητά νὰ κάνει κάποιες διαλέξεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Ελλάδα. Ἡ παρουσία του στὴν Αθήνα ἀπασχολεῖ τὸν Τύπο και οἱ μεγαλύτερες σε κυκλοφορία αθηναϊκὲς εφημερίδες δημοσιεύουν ἀρθρα, ὅπου ἀναφέρονται τὰ βασικὰ σημεῖα τῶν τεσσάρων διαλέξεών του, στις οποίες μίλησε γιὰ τὸ γαλλικὸ θέατρο (5.1.1925), τὸν Anatole France (7.1.1925), τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα (9.1.1925) και τις σύγχρονες ἀντιλήψεις που επικρατοῦν στὴ Γαλλία γιὰ τὴν ἀμυντικὴ οργάνωση τῆς χώρας, ὅπως και γιὰ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον (10.1.1925). Επίσης, στὸν Ἑλεύθερον Τύπον (5.1.1925) δημοσιεύεται μία συνέντευξη με τίτλο «Μία Ὦρα με τὸν Ἑρρ. Μπιντοῦ» που ἔδωσε ὁ Henry Bidou στὸν Κλέωνα Παράσχο και ἐπικεντρώνεται στὴν παρουσίαση κάποιων γάλλων συγγραφέων, ἀλλὰ και στὸ θέμα τῆς πρώτης διαλέξεώς του στὸν «Παρνασσό» περὶ γαλλικοῦ θεάτρου.

Μία ἡμέρα πριν ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Γαλλία (10.1.1925) δίνονται πρὸς τιμὴ τοῦ δύο παραστάσεις στὸ Ἐθνικὸν Θέατρο. Στὴν ἀπογευματινὴ ὁ θίασος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ωδείου τοῦ Σ. Μελά παρουσιάζει μίαν πρᾶξιν ἀπὸ διάφορα ἔργα, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ὁ Πειρασμός τοῦ Γρ. Ξενόπουλου, ἐνὼ στὴ βραδινὴ ὁ θίασος τῆς Κυβέλης ἀνεβάζει μίαν πρᾶξιν ἀπὸ τρία ἔργα, μεταξύ ἄλλων τὴ Νταλμανοπούλα τοῦ Π. Χορν, ὥστε ὁ γάλλος προσκεκλημένος νὰ ενημερωθεῖ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ θέατρο. Λίγες ἡμέρες ἀργότερα δημοσιεύεται στὴ γαλλικὴ εφημερίδα *Comœdia* (23.1.1925) ἐκτενὲς πρωτοσέλιδο κείμενο τοῦ Henry Bidou με τίτλο «La Jeunesse d'Athènes - Le Nouveau Théâtre Grec», ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴ νεοελληνικὴ θεατρικὴ παραγωγή και στους κυριότερους ἑλληγες συγγραφείς, ὅπως τὸν Σ. Μελά, τὸν Π. Χορν και τὸν Γρ. Ξενόπουλο, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς ἄνθρωπο τοῦ θεάτρου με μεγάλη πείρα και γνώστη τῆς τέχνης του («l'homme de théâtre le plus expérimenté et le plus maître de son art»). Ὡς ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τοῦ Henry Bidou γιὰ τὸ νεοελληνικὸ θέατρο, ὁ Ξενόπουλος δημοσιεύει τὸ τρίτο κείμενό του με τίτλο «Ὁ κ. Μπιντοῦ καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Θέατρον» (Θεατῆς, 7.2.1925), ὅπου ἀναφέρει τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ γάλλου κριτικοῦ στὴν Ελλάδα, ἐνὼ συγχρόνως υπογραμμίζει τὴ σπουδαιότητα τοῦ κειμένου

τοῦ γιὰ τὸ νεοελληνικὸ θέατρο, καθὼς αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὴ γαλλικὴ εφημερίδα *Comœdia* που διαθέτει ἐυρὴ ἀναγνωστικὸ κοινὸ. Ἀφοῦ σημειώσῃ και τὴν κολακευτικὴ κρίσιν τοῦ Bidou γιὰ τὸν Πειρασμό, ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἀρθρον τοῦ επικυρώνει ὅσα προσφάτως δημοσιεύτηκαν σε γαλλικὲς εφημερίδες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία και τὸ θέατρο:

Οὕτως ἢ ἄλλως, τὸ εὐχάριστον γεγονός εἶναι ὅτι ἓνας ἔγκυρος Γάλλος κριτικὸς, ἀπὸ τὰς στήλας εἰδικοῦ παρισίου και παγκόσμιου φύλλου ὁμιλεῖ περὶ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου εὐμενῶς κι ἐνθουσιωδῶς. [...] Ἐγείνε δηλαδὴ ἀρκετὸς λόγος περὶ τοῦ Θεάτρου μας, αὐτὸν τὸν καιρὸν, εἰς τὸ Παρίσι. Καὶ πρέπει νὰ ἐπωφεληθῶμεν τῆς εὐκαιρίας. Ἐνοῶ νὰ φήσωμεν πρὸς στιγμὴν τὴν συνήθη μας ἀδιαφορίαν και νὰ εὐκολύνωμεν ὅσον εἰμποροῦμεν μερικὸς ξένους φιλέλληνας, ὡς τὸν κ. Μπιντοῦ τὸν ἴδιον, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν κλωσύνην νὰ μεταφράσῃν ἢ νὰ κάμουν νὰ μεταφραστοῦν ἑλληνικὰ ἔργα και νὰ παιχθοῦν εἰς τὰ θεατρά των.

Με τὰ συγκεκριμένα κείμενα ὁ Ξενόπουλος προβάλλει στὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τὴν προσπάθειαν που γίνεται στὸ ἐξωτερικὸ (στὴ Γαλλία κατὰ βάση) γιὰ τὴ διάδοση τῶν κυριότερων νεοελληνικῶν λογοτεχνικῶν και θεατρικῶν ἔργων μέσω κυρίως τῶν μεταφράσεών τους, ἀλλὰ και τὴν προσοχὴ τῶν γαλλικῶν προπαντὸς εφημερίδων πρὸς τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ελλάδας, καθὼς αὐτὲς δημοσιεύουν πολὺ συχνὰ κείμενα με στόχο νὰ παρουσιάσουν τόσο τὸ ἀνανεωτικὸ κλίμα που επικρατεῖ ὅσο και τοὺς σημαντικότερους ἑλληγες συγγραφείς που συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀξιόλογη ἐξέλιξιν που ἔχει συντελεστεῖ. Ἄλλωστε, σε αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς λογοτεχνικῆς και θεατρικῆς ἐξωστρέφειας, τὰ τρία κείμενά του που δημοσιεύονται στὸν Θεατῆ βρίσκονται σε ἀμεση συνάρτηση με αὐτὰ που ἐμφανίζονται περὶ τοῦ ἴδιου χρονικοῦ διαστήματος στὸν γαλλικὸ Τύπον. Ἐτσι, δημιουργοῦν τὸ πλαίσιο ἐπικοινωνίας και προβάλλουν ευκρινέστερα τὸν ἐπιδιωκόμενον στόχο, που εἶναι ἡ διάδοση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς και θεατρικῆς παραγωγῆς πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ελλάδας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ παρούσα ἐρευνα συγχρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ελλάδα και τὴν Ἑρωπαϊκὴ Ἐνωση (Ἑρωπαϊκὸ Κοινωνικὸ Ταμεῖο) μέσω τοῦ Ἐπιχειρησιακοῦ Προγράμματος «Ἀνάπτυξιν Ἀνθρώπινου Δυναμικοῦ, Ἐκπαίδευση και Διά Βίου Μάθησιν», στὸ πλαίσιο τῆς Πράξεως «Ἐνίσχυση Μεταδιδακτῶν ἐρευνητῶν/ερευνητριῶν - Β' Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεῖ τὸ Ἴδρυμα Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν (ΙΚΥ).
2. Γιὰ τὸ ἐν λόγω κείμενο τοῦ Charles Picard, ὅπως και γιὰ τις γαλλικὲς μεταφράσεις ποιημάτων τοῦ Κ. Παλαμά, βλ. Lucile Arnoux - Farnoux, «Traduction et Diplomatie Culturelle dans l'Entre-deux-Guerres: Le Cas du Poète Costis Palamas» στὸν συλλογικὸ τόμον *Le Double Voyage: Paris - Athènes (1919-1939)*, ἐπιμ. Lucile Arnoux-Farnoux & Polina Kosmadaki, Athènes, École Française d'Athènes, 2018, σσ. 359-370.
3. Ὁ Philéas Lebesgue (ὑπέγραφε και με τὸ ψευδώνυμον Démétrius Astériotis) ἦταν συντάκτης στὸ περιοδικὸ *Mercur de France*, ὅπου εἶχε τὴ στήλη *Lettres Néo-Grecques*, ἐνὼ ἔγραφε πολλὰ κείμενα γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία.
4. Σύμφωνα με τὸν Ph. Lebesgue: «Palamas n'est pas loin d'être considéré [...] comme le plus complet des tempéraments poétiques dont s'illustre l'Europe contemporaine».
5. Γιὰ τὸ γαλλόφωνο περιοδικὸ *Graecia*, βλ. Τατιάνα Τσαλίκη-Μηλιῶνη, *Τὸ γαλλόφωνο περιοδικὸ Graecia. Παρίσι 1910-1914*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2009.
6. Grégoire Xénopoulos, *La Mauvaise Voie* (μτφρ. Eugène Clément, πρόλ. Louis Roussel), Paris, Sansot, 1924. Γιὰ τὴν ἐν λόγω μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ Ξενόπουλου, βλ. Πέτρος Μαρκάκης, «Βιβλιογραφία Γρηγορίου Ξενόπουλου [Πρώτη Συμβολή]», *Νέα Ἑστία* 587 (Χριστούγεννα 1951) θ'.

Χρ. Παλαίσης, «Η 9η Ιουλίου 1821-1930»

Μια από τις πιο σημαντικές ποιητικές συλλογές του ποιητή Χρ. Θ. Παλαίση (1872-1949), εν πολλοίς άγνωστη, είναι αυτή που φέρει τον τίτλο *Συλλογή διαφόρων εκλεκτών εθνικοϊστορικών και σατυρικοερωτικών ανέκδοτων ποιημάτων και τραγουδιών*, συνταχθέντων υπό του γνωστού κυπρίου ποιητού Χριστ. Θ. Παλαίση εξ Αυγούρου (επαρχίας Αμμοχώστου), Λευκωσία 1931, που παραλήφθηκε από τον ποιητή σε 2.000 αντίτυπα στις 12.1.1931 (C.G. 15th July, 1932, Αρ. Εγγρ. 1.111). Ανάμεσα στα άλλα ποιήματα της συλλογής είναι και «Το πεντάρφανον» (σσ. 51-55), το οποίο δημοσιεύτηκε προηγουμένως (1927) και σε ξεχωριστή φυλλάδα. Το ποίημα αυτό επικαλείται ο Κυρ. Χατζηιωάννου για να αποφανθεί ότι ο Παλαίσης είναι πολύ καλύτερος από τον Π. Λιασίδα (1901-1985), τον οποίο αδικώς και πανηγυρικά απορρίπτει (βλ. *Κυπριακά Χρονικά* 9, 1933, σ. 239). Όμως δεν πρόσεξε καθόλου ότι η συλλογή αυτή φιλοξενεί και ένα από τα πιο σημαντικά ποιήματα του Παλαίση, αυτό που τιτλοφορείται «Η 9η Ιουλίου 1821-1930» (σσ. 21-23) και απαγγέλθηκε στις 9.7.1930 κατά τα αποκαλυπτήρια του μεγαλοπρεπούς Μουσουλίου των Εθνομαρτύρων στον περίβολο της εκκλησίας της Φανερωμένης στη Λευκωσία, στο πλαίσιο των εκατοντάχρονων του ελληνικού κράτους (1830-1930). Στην ίδια αυτή εκδήλωση απήγγειλε και ο Δ. Θ. Λιπέρτης (1866-1937) το ποίημά του «Στους Τσυπριώτες μάρτυρες της 9ης Ιουλίου 1821» (*Πάφος* 12, 1947, σσ. 83-84), γεγονός που αποτελεί μεγάλη δικαίωση για τον Παλαίση, αν λάβει κανείς υπόψη ότι ο Λιπέρτης αποδειγμένα αποστρεφόμενος τους ποιητήρες: «Να μη προσκληθῆ κανένας ποιητήρης (Λιασίδης, Παλαίσης κτλ.), διότι δεν επιθυμώ την συμμετοχήν των εις τον εν λόγω εορτασμόν», έγραφε σ' επιστολή του ημ. 6.5.1935 στον Παναγιώτη Ιωάννου (βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Ποιητήρια Α'*, Λευκωσία 1988, σσ. 86-87). Είναι, βέβαια, ν' απορεί κανείς ότι ανάμεσα στα δύο ποιήματα, του Λιπέρτη και του Παλαίση, εντοπίζονται κοινές λέξεις και φράσεις (όπως Λ.: στην συκαμάν στ. 1, Π.: την συκαμιά στ. 23 / Λ.: τα κόκκαλά τους, στ. 9, 25, Π.: τα κόκκαλα, στ. 37 / Λ.: την Μάναν μας, στ. 11, η Μάνα μας, στ. 42, Π.: στις Μάνας, στ. 45 / Λ.: κρεμμάλλα, στ. 12, Π.: της κρεμμάλλας, στ. 14, την κρεμμάλλαν, στ. 61) / Λ.: για του Χριστού την πίστιν· για την πατρίδα στ. 19 / Π.: για την πίστην του Γριστού τσαι την γλυτσάν πατρίδα, στ. 9 / Λ.: Το γαίμαν σας που πότισεν τα χώματα του τόπου, στ. 23, Π.: τσαι με το άγιον γαίμαν τους την γην μας εποτίσαν, στ. 59, Στο χώμαν που ποτίσετε με τ' άγιόν σας γαίμαν, στ. 64 / Λ.: Τδ' εβλάστησεν της λευτερκάς τσείνον δεντρών τ' αθθάτον, στ. 36, Π.: Τσαι να βλαστήσ' έναν δεντρών γλυτσύν, δίχα πικράδαν, στ. 66 / Λ.: η καρτεροσύνη, στ. 45, Π.: την καρτεροσύνην, στ. 42) και διερωτάται κανείς πώς συμβαίνει κάτι τέτοιο. Βέβαια, στο κορυφαίο (με εξαίρεση, κατ' εμέ των εξής ποιητικά αδύνατων λέξεων προς το τέλος του ποιήματος: θέμαν, στ. 65, πικράδα, στ. 66, 'πωρικά, στ. 68), κατά τη γνώμη μου, ποίημα του Παλαίση οι απόηχοι από το ομώνυμο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη είναι αρκετοί, χωρίς να μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι κρύβεται οποιαδήποτε αντιγραφή ή μίμηση. Αναφερόμαστε σε δημιουργικούς απόηχους, που αντλούνται από την προφορική και λαϊκή παράδοση. Να προσεχτεί ότι μια φορά (στ. 53) που ο Παλαίσης χρησιμοποιεί στίχο από τον Μιχαηλίδη, τον περικλείει σε εισαγωγικά. Σημειώνω και το πολύ συγχινητικό δίστιχό του «Τδ' εφάνης ο καλός βοσκός, που προτμά τον Άδην, / παρά να χάσ' ας έν' τδ' αρνίν έναν' πού το κουπάδιν» (στ. 56-57), που παραπέμπει στον Καλό Ποιμένα, τον Χριστό: «Εγώ είμι ό ποιμνήν ό καλός. Ό ποιμνήν ό καλός τήν ψυχήν αυτού τίθησιν ύπερ τών προβάτων» (Ιω., ι' 10-11).

Η 9η Ιουλίου 1821-1930

(Ποίημα προς το Μουσουλίου των Κυπρίων Εθνομαρτύρων της 9ης Ιουλίου 1821, επί τη ευκαιρία της τελετής των αποκαλυπτηρίων αυτού τη 9 Ιουλίου 1930)

Ελάτε, Τσυπριώτες μου, το Ρωμολόιν ούλον,
αρσινιτσοί τσαι θηλυτσοί,

παπάες μας τσαι κοσμιτσοί,
'πού άρκονταν ως δούλον. 5

Μιάλοι, μιτσοί, συγκούπαιοι, 'πό ούλους μας τους τόπους,
για να τους σαιρετήσουμεν
τσαι να τους προσδύνησουμεν
τούντους αγιούς αθθρώπους.

Που για την πίστην του Γριστού τσαι την γλυτσάν πατρίδα,
για να τες έχουμεν γερές,
ατράνταχτες τσαι καθαρές,
θάνατον τέθοκον είδαν. 10

Σαν έθελεν η Τούρτσιτση όρεξη τσαι το δέριν,
εις της κρεμμάλλας την θηλιά
τσαι σαν αρνιά στα ματσέλειά
τδ' εις τ' άδικον μαδαίριν. 15

Ζόρολαν με την ππάλαν του τούτ' ο Παπάς του τόπου,
επήρεν πρώτα την ζώήν του Αρχιεπισκόπου,
τ' αθάνατου Τσυπριανού, του αγιασμέν' αθρώπου. 20

Τδ' ύστερα μαν συνοπαρτσάν τους άλλους Δεσποτάες,
τους προστούς τσαι διαλεχτούς, διακόνους τσαι παπάες.
Σαν να θωρώ κρεμμασταρκές, τσελλάττες, το Σαράγιον,
ολάκαιρην την συκαμιά,
νάν' κρεμμασμένα τα κορμά,
με τσείνον το... κουράγιον. 25

Εμείς, τωρά, τ' αδέρχια τους τσαι γνήσα τους αγγόνια,
το χρέος μας εκάμαμεν, στα εκατόν τους χρόνια
τδ' εχτίσαμεν το μνήμαν τους, αθθύμμον να μας μείνει,
αξήχαστον τδ' αθάνατον, όπως εμείναν τσείνοι. 30

Εστήσαμεν για λλόου μας ολόφωτον φανάριν
τσαι πρέπει να σαιρούμαστιν, να το 'χουμεν καμάριν,
που 'νά μας φέντζει τακτικά, πκοιαν στράταν να κρατούμεν,
πού έν' που 'νά ισώννουμεν, πού πρέπει να πατούμεν.

Τδ' εγώ, έναν αγγόνιν τους, σήμμερα σαιρετώ τους,
με την ψυδήν τσαι με τον νουν σδύβκω τσαι προσδύνω τους. 35

Θωρώ τες να φτεροπετούν καρτσίν μας τες φυσές τους,
τα κόκκαλα να μαρτυρούν, να φέγγουν οι νοδσές τους
τσαι να μας δείχνουσιν χαμαί το ματωμένον χώμα,
ότι για μας το 'βάψασιν, τδ' είμαστιν σκλάβοι 'κόμα. 40

Τσαι πάλε ξαναεύκουν μας, γλυτσά - γλυτσά θωρούν μας,
δείχνουν ψηλά στον ουρανόν, κρυφά - κρυφά λαλούν μας
να 'χουμεν πίστην ριζιμάν τσαι την καρτεροσύνην
τδ' εν την πετάσσει ο Θεός ποττέ την ρωμοσύνην.

Ενώ 'ρτει ώρα ν' αλλαχτεί τούντ' άδσημόν μας χάλιν
τσαι κάθε σκλάβος να χωστεί στις Μάνας την αγχάλην. 45

Τδ' εγώ με τσείνην την χαράν τδ' ατέλειωτην ορπία,
με την φωσδήν την Μούσαν μου, φωνάζω τούντα λλία:
Αθάνατε Τσυπριανέ! λαμπάδα πον θα σβήσεις,
άστρον της ρωμοσύνης μας, που φέντζεις τδ' έθθα δύσεις. 50

Με ούλον σου το θέλημαν εδέχτηκες τδ' είνης,
θυσία πάνω στο δσούνιν, χάρην χρισχιανοσύνης.
Τσαι είπες του Κουτσούκ Μεχμέτ, που 'τον Παπάς του τόπου,
«παρά το γαίμαν τους πολλούς, κάλιον του επισκόπου».

Εδέχτης με το κκέφιν σου εσέναν να σκοτώσουν,
 με ππάλαν ή κρεμμασταρκάν τσ' οι άλλοι να γλιτώσουν. 55
 Τσ' εφάνης ο καλός βοσκός, που προτιμά τον Άδην,
 παρά να χάσ' ας έν' τσ' αρνίν έναν 'πού το κουπάδιν.
 Τσαι ταπισών συγκάρτελλοι τσείνοι που σου 'κλουθήσαν
 τσαι με το άγιον γάϊμαν τους την γην μας εποτίσαν.
 Πκοιον θάνατον σειρόττερον έδει στον κόσμον άλλον, 60
 'πού την κρεμμάλλαν, την σφαήν, ακόμα τσαι τον μπάλλον;
 Τσ' ούλλοι σας τα 'βαστάξετε για του Γριστού την πίστην
 τσαι η καρδικιά σας κανενού εν εσαλαωνίστην.
 Στο χώμαν που ποτίσετε με τ' άγιόν σας γαίμαν 65
 τσαι καρτερά να πκιερωθεί, ενά γινεί το θέμαν.
 Τσαι να βλαστήσ' έναν δεντρόν γλυτσύν, δίχα πικράδαν,
 οι κλώνοι του ν' απλώσουν, να παν ως την Ελλάδαν,
 να κάμει τσείντο 'πωρικόν, που μας γιατρεύκει ούλους,
 που το λαλούν ελευτερκάν τσ' ανάστασην τους δούλους.

Αυγόρου, 9 Ιουλίου 1930

Χριστ. Θ. Παλαίσης

ζόρολαν: με τη βία, με το ζόρι ~ κρεμμασταρκά: κρεμάλα (αγχόνη) ~ (μ)πάλλος: πάσσαλος, παλούκι ~ ρωμολόιν: ρωμιοί (έλληνες χριστιανοί) ~ ρωμοσύνη: οι έλληνες χριστιανοί γενικά ~ σαλαωνίζομαι: σείομαι, σαλεύομαι, μτφ. τρομάζω ~ συγκάρτελλοι: όλοι μαζί, ομαδικά, σύζυλοι ~ συγκούπαοι: όλοι μαζί, ομαδικά ~ συνοπαρτόα: αποσκευές, όλα τα σκεύη του σπιτιού, συνοδεία ~ τσέλλάττης: δήμος

Σημείωση: Στα πλαίσιο «της Εκατονταετηρίδος της Ανεξαρτησίας» εντάσσεται και η ενδιαφέρουσα έκδοση με τίτλο *Το κάτοπτρον των αισθημάτων των Ελλήνων Κυπρίων αγροτών, Λευκωσία, Εκκλησιαστική Επιτροπεία Αυγόρου, 1930*, όπου φιλοξενούνται σχετικά ποιήματα μιας πλειάδας λαϊκών ποιητών από το Αυγόρου.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Πέντε επιστολές του Νίκου Νικολαΐδη και άλλο αρχαιακό υλικό από το Σπουδαστήριο Πετρώνδα

Από το Νεοελληνικό Σπουδαστήριο Πετρώνδα (που ανήκει στο Πανεπιστήμιο Κύπρου)¹ παρουσιάζουμε εδώ πέντε επιστολές του Νίκου Νικολαΐδη (η πρώτη απευθύνεται σε ανώνυμο παραλήπτη, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις στη Μαρία Κυριακίδου), οι οποίες, αν και δεν έχουν ιδιαίτερο φιλολογικό ενδιαφέρον, προσθέτουν μερικές ψηφίδες στην προσωπογραφία και την αλληλογραφία του ή ακόμα και στη σχέση του με φιλικά του πρόσωπα και με το περιβάλλον του. Μαζί με τις επιστολές αυτές, υπάρχουν και δεκαέξι πεζά ποιήματα² του Νικολαΐδη (στο εξής Ν.), αυτόγραφα ή αντίγραφα, τα οποία φαίνεται ότι ο τελευταίος έθετε υπόψη τής Μ. Κυριακίδου, για να ακούσει την άποψή της.

Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για έντεκα αυτόγραφα κείμενα (της περιόδου 1920-1938), τα οποία στεγάζονται αργότερα στη δεύτερη έκδοση της συλλογής *Ανθρώπινες και άνθινες ζωές* (1938 [=1939]): «Ο κριτικός», «Ανοιξη στην έρημο», «Το δίπτυχο της ζωής», «Το βιβλίο της μορφορίας», «Το καλημέρα στον άρρωστο», «Οι ντόπιοι», «Η μικρή ευτυχία», «Οι νιόνυφοι», «Το μίσος», «Άνοιξη» και «Άμπελος»). Στην ίδια συλλογή ανήκουν και δύο χειρόγραφα («Φωνές» και «Ανοιξη μεσοπέλαγα»), αντιγραμμένα από διαφορε-

τικά χέρια (ίσως το ένα από αυτά να αντιγράφηκε από τη Μ. Κυριακίδου). Άλλα τρία κείμενα ανήκουν στη συλλογή *Ο χρυσός μύθος* (1938 [=1939]): το χειρόγραφο «Η γυναίκα του Ιώβ και οι φίλοι του» (αντιγραμμένο από το ίδιο χέρι που αντέγραψε το «Άνοιξη μεσοπέλαγα») και τα δακτυλόγραφα «Το τραγούδι της Εύας» και «Η γαλάζια πέτρα».³

Αντιπαραβάλλοντας τα αυτόγραφα και αντίγραφα κείμενα με την οριστική δημοσίευσή τους στις δύο συλλογές, διαπιστώνουμε ότι σχεδόν όλα αποτελούν πρωμιότερες μορφές, τις οποίες ο συγγραφέας επεξεργάστηκε λιγότερο ή περισσότερο προτού τα ενσωματώσει στα βιβλία του. Υπολογίζουμε ότι τα έγγραφα ή τα ξανααδούλεψε και τα παραχώρησε στη φίλη του κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Με εξαίρεση τα αυτόγραφα «Οι νιόνυφοι» και «Το μίσος», στα υπόλοιπα ο Ν. αλλάζει λέξεις και φράσεις ή προσθέτει στίχους και ολόκληρες ενότητες, γεγονός που υποδηλώνει ότι συνήθιζε να επεξεργάζεται επίμονα τα κείμενά του, όχι μόνο στο μυαλό του αλλά και στη γραπτή τους μορφή. Ας σημειωθεί ότι όλα τα αυτόγραφα και αντίγραφα φέρουν την υπογραφή του Ν. Ακόμα και τα δύο δακτυλόγραφα θεωρήθηκαν από τον ίδιο, που πρόσθεσε μερικές χειρόγραφες διορθώσεις.

Όπως προκύπτει και από την υπόλοιπη αλληλογραφία του Ν. με τη Μ. Κυριακίδου αλλά και από άλλες πηγές, οι δύο συνδέθηκαν φιλικά γύρω στα 1920.⁴ Η αρσκακιάδα δασκάλα Μ. Κυριακίδου (1895-1979) δίδασκε από το 1921 στο Παρθεναγωγείο Λεμεσού (από το 1923 ως διευθύντρια) και προωθούσε τα βιβλία του.⁵ Σε ορισμένες από τις επιστολές του ο Ν. την αντιμετωπίζει πειρακτικά, ενώ αλλού ανησυχεί για την κατάσταση της υγείας της και της στέλνει φάρμακα από το Κάιρο.⁶

1

[Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος 1923;]

Αγαπημένο μου

Είμαι πολύ λυπημένος και ανήσυχος για τη Μαρία και για όλους σας. Μένω εδώ, αντιστεκόμενος στην επιταχτική προσταγή των αισθημάτων μου και είμαι με τη ψυχή κοντά σας συμμεριζόμενος όλη την λύπη και ανησυχία σας. Θέλω να το καταλαβαίνετε πως γίνεται αυτό.

Σε παρακαλώ να με κρατάς ενήμερο της καταστάσεως με γράμματα και τηλεγραφήματα.

Ας ελπίζουμε πάντα!

Ο κ. Λυσιώτης δεν ήρθε | αμέσως σήμερα (φες έφθασε εδώ), γιατί ο Λόλος τής κ. Ταβελούδη είναι σε μια κατάσταση που υποφιιάζονται τύφο και θέλει να περιμένει ως αύριο για να καθαριστεί η αρρώστια του.

Φιλιά και χαιρετισμούς
 Νίκος

Σημείωση: Από τα συμφραζόμενα της επιστολής διαφαίνεται ότι ο ανώνυμος παραλήπτης της επιστολής προέρχεται από το οικογενειακό ή φιλικό περιβάλλον της Μ. Κυριακίδου. Η προσφώνηση «αγαπημένο» μάς επιτρέπει να εικάσουμε ότι υπήρχε φιλική σχέση και ανάμεσα στον αποστολέα και τον παραλήπτη. Το μυαλό μας πηγαίνει κυρίως στον πρόωρα χαμένο αριστερό κριτικό Χριστόδουλο Χριστοδουλίδη (1901-1938), που εκτελέστηκε κατά τις σταλινικές εκκαθαρίσεις. Ήταν ξάδελφος της Μ. Κυριακίδου και ένας από τους βασικούς συντελεστές του λεμεσιανού περιοδικού *Αβγή* (1924-1925). Ο Ν. τού είχε αναθέσει να επιμεληθεί το νεανικό μυθιστόρημά του (*Το Στραβόξυλο*, 1922=1923), το οποίο μάλιστα

του αφιερώνει: «Στο φίλο μου Χριστόδουλο Χριστοδουλίδη μ' αγάπη». Ακολουθεί η ουσιαστική κριτική του Χριστοδουλίδη για το ίδιο βιβλίο (Αβγή, τχ. 1, Απρ. 1924), η οποία ενδεχομένως διαμορφώθηκε και από συζητήσεις που είχαν μεταξύ τους, όσο ο Ν. βρισκόταν στη Λεμεσό.⁶

Υποφιαζόμαστε ότι η παραπάνω επιστολή αποτελεί απάντηση σε γράμμα του Χρ. Χριστοδουλίδη (από Λεμεσό, 6.11.1923) προς τον Ν., που άρχιζε και τέλειωνε έτσι: «Νίκο μου, / Ελάβαμε το γράμμα σου και λυπηθήκαμε πολύ γιατί μένεις εκεί. Λυπηθήκαμε γιατί σε στερηθήκαμε. Μας λείπει η διαρκής νύξις και το διαρκές κέντρισμα προς την άνοδο και την τελείωση. [...] Αγαπημένε μου Νίκο σε χαιρετώ. Δικός σου ο Χριστόδουλος».⁷ Ας θυμηθούμε ότι ο Ν. βρισκόταν από το καλοκαίρι του 1923 στην Αλεξάνδρεια, για να φροντίσει την παράσταση του Γαλάζιου λουλουδιού του από τον θίασο Αιμ. Βεάκη.

Είναι καλά να προσθέσουμε εδώ ότι στο Αρχείο Ν., που βρισκόταν στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμμοχώστου ως τον Αύγουστο του 1974, υπήρχαν και εφτά επιστολές του Χριστοδουλίδη προς τον Ν., γραμμένες κατά την περίοδο 26.9.1923-25.10.1924, δηλ. ως τη στιγμή που ο Χριστοδουλίδης έφυγε από την Κύπρο για να σπουδάσει στη Σοβιετική Ένωση. Δύο από τις επιστολές αυτές δημοσιεύτηκαν από τον Γ. Φ. Πιερίδη οι υπόλοιπες λανθάνουν, μαζί με όλο το αρχείο του Ν., το οποίο κατέθεσε ο Στρ. Τσίρκας στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμμοχώστου τον Δεκέμβριο του 1966.⁸ Ταιριάζει να επικαλεστούμε εδώ τη μαρτυρία της Κλειώς Ιωαννίδου, αδελφής του Χριστοδουλίδη, που αφορά ειδικά την τύχη των επιστολών που λάμβανε ο τελευταίος από τον Ν.: «Τα γράμματα που έγραφε στον αδελφό μου δεν βρεθήκανε. Ίσως τα 'καιγε ο αδελφός μου. Καταλαβαίνετε...». Στην ίδια μαρτυρία της, την οποία κατέγραψε η Ελ. Βοΐσκου γύρω στα 1980, αναφέρει ότι «ο Νίκος ήταν αριστερός».⁹ Βέβαια ο Ν. δεν παραδεχόταν ότι ήταν ενταγμένος στην Αριστερά.

λυπημένος και ανήσυχος για τη Μαρία και για όλους σας: Εδώ αφήνεται να εννοηθεί ότι ο Νικολαΐδης αναφέρεται σε σοβαρό πρόβλημα υγείας της Μ. Κυριακίδου, το οποίο ίσως συνδέεται με την ισπανική γρίπη, από τις χειρότερες επιδημίες όλων των εποχών, που κόστισε στην ανθρωπότητα εκατομμύρια νεκρούς στα χρόνια 1918-1923. Και ο ίδιος ο Νικολαΐδης είχε προσβληθεί από τη λεγόμενη ισπανική γρίπη στην Αθήνα αρχές του 1919 και τάλαιπωρήθηκε για δύο μήνες. Σε επιστολή του προς τον Στ. Πάργα, που γράφτηκε στην Αθήνα στα μέσα Μαρτίου 1919, τον ενημερώνει: «Άργησα να σου απαντήσω, γιατί ήμουνα άρρωστος με την περίφημη γρίπη» (βλ. Αλληλογραφία, σσ. 121-122).

Λυσιώτης: Προφανώς αναφέρεται στον γιατρό Φίλιππο Λυσιώτη (1877-1956) από τη Λάρνακα, που ήταν εγκατεστημένος στη Λεμεσό από το 1906. Με το ψευδώνυμο Μαρφίλιος δημοσίευσε αφηγήματά του σε κυπριακά έντυπα.

υποφιαζούνται τύφο: Στο τέλος της επιστολής αφήνεται να εννοηθεί ότι ο γιατρός Φ. Λυσιώτης και η λεμεσιανή οικογένεια Ταβελούδη βρίσκονται σε καραντίνα στην

Ιδιωτική Σχολή Λεμεσού (1922-1923). Ο Ν. Νικολαΐδης (στα δεξιά) σκηνοθετεί από το 1921 τραγωδίες του Σοφοκλή.

Αλεξάνδρεια, ώσπου να εξακριβωθεί αν υπάρχει ανάμεσά τους κάποιο ύποπτο κρούσμα μεταδοτικής ασθένειας. Ενδεχομένως ο Ν. συγγείει εδώ την ισπανική γρίπη με τον τύφο. Πάντως και ο Ν. προσβλήθηκε από τύφο το φθινόπωρο του 1920, όταν βρισκόταν στη Λευκωσία, στο πατρικό του σπίτι. Όπως γράφει στον Στ. Πάργα προς το τέλος του 1920: «Εγώ είναι κάμποσος καιρός που περνώ ανάμεσα πυρός και σιδήρου! Δύο μήνες στο στρώμα με τύφο, παρ' ολίγο να πεθάνω.» (Αλληλογραφία, σ. 140).

Φλόκκο!

Στα γραφόμενά σας δεν αναφέρετε καν πότε θα 'ρθεις κι εμείς σε περιμένουμε με αγχάλας ανοιχτάς, και λέμε πως είσαι ανόητη για το πράσινο φουστάνι και το μαύρο μισοφόρι να κάθεται να λώνεις στην προκουμιά (εχτός π' αν περιμένεις κανένα από την Καλιφορνία, τον τόπο απ' όπου έρχονται οι μαϊμούδες). Η κ. Πέλλα Θεοδωροπούλου θα φύγει σε λίγες μέρες κι όποιος αρσενικός και θηλυκός δεν την δει από κοντά, χάνει το λαμπρότερο χαμόγελο | του Θεού μπροστά στο τέλεια συμπληρωμένο έργο της δημιουργίας.

Μάθατε πως ο συνάδελφός μου εργολάβος της Λεμύθου σκοτώθη από το γιο του; Αν δεν ήμουν στη Λεμεσό λίγο τεμπέλης, θα βρίσκουμουν μεταξύ τους!

Σε περιμένουμε «άνευ εταιρίου», ανυπομονώ να σου πω: «Νά την! μας κατέβη!...».

Νίκος

Υ.Γ. Το μωρό μου;

Σημείωση: Όπως διαφαίνεται στην επόμενη επιστολή, η Μαρία Κυριακίδου ταξίδεψε στην Αίγυπτο τον Δεκέμβριο του 1925 και φιλοξενήθηκε από τον Νικολαΐδη. Με βάση την πληροφορία αυτή, μπορούμε να υπολογίσουμε (με κάθε επιφύλαξη) ότι η παραπάνω επιστολή γράφτηκε προς το τέλος του φθινοπώρου του 1925. Ο επιστολογράφος αντιμετωπίζει πειρακτικά την ανύπαντρη δασκάλα: την αποκαλεί «φλόκκο» (στα κυπριακά η σφουγγαρίστρα, φούντα, θύσανος), υπονοώντας ότι η Μαρία είχε σγουρά, φουντωτά μαλλιά. Όπως προκύπτει από διάφορες πηγές, οι Νικολαΐδης και Κυριακίδου συνδέονταν με αδελφική φιλία. Τον Ιούλιο του 1922 παραθερίζαν στις Πλάτρες, ενώ το καλοκαίρι του 1931 ταξίδεψαν στον Πόρο της Τροιζηνίας, και στις δύο περιπτώσεις μαζί με άλλη παρέα.

Ο Ν. Νικολαΐδης με τη Μαρία Κυριακίδου στις Πλάτρες (27.7.1922). Από το Αρχείο της Έλλης Παυονίδου.

[Κάιρο,] 1.1.1926

Αγαπητή Μαρία,

Έλαβα την κάρτα σου και σε ευχαριστώ πολύ διά τας ευχάς σου. Δεν φαντάζεσαι πόσο μας κόστισε όλους μας η αναχώρησή σου. Περνούμε από το δωμάτιόν σου μελαγχολικοί, αναμμνησκόμοι περασμένα μεγαλεία και διηγώντας τα να κλαις. Θα σε θυμόμαστε για πολύ καιρό, όχι για λίγο που φανταζόσουν.

Διά το νέον έτος 1926 σ' εύχομαι παν ό,τι ποθείς.

Θα σου γράψω και πάλιν.

Φιλώ το ωραίο σου χέρι.

Δικός σου
N. Νικολαΐδης

Σημείωση. Η επιστολή αυτή είναι αντιγραμμένη από άλλο χέρι, ίσως της Μ. Κυριακίδου. Ο Νικολαΐδης απαντά σε ευχετήρια, χριστουγεννιάτικη κάρτα της φίλης του, ενώ εξακριβώνεται ότι προηγήθηκε ταξίδι της στο Κάιρο, όπου ενδεχομένως ζούσαν συγγενείς της. Με τη χρήση δύο στίχων από τον σολωμικό «Ύμνον εις την Ελευθερίαν» («περασμένα μεγαλεία / και διηγώντας τα να κλαις») και της μετοχής «αναμμνησκόμοι», θα λέγαμε ότι δίνει έναν ανάλαφρο τόνο στην έκφραση των φιλικών αισθημάτων του για την Κυριακίδου.

[Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος (;) 1929]

Αγαπητή Μαρία

Νά 'μαι στην Αλεξάντρεια αφού έμεινα δυο μέρες στο Κάιρο. Η έκθεσή μου θα γίνει στις 5 Δεκεμβρίου. Τα βιβλία μου τα είχε στείλει ο Πάργας στην Αθήνα από τις 15 Αυγούστου. Δεν ξέρουμε ακόμα το λόγο που δεν τα έδωσαν στα βιβλιοπωλεία. Μόλις προχθές ελάβαμε είδηση ότι εθεάθησαν σε βιβλιοπωλεία.

Σου στέλλω δυο κριτικές. Στείλε τες και της Ι κυρίας Κλαρκ γιατί της υποσχέθηκα πως θα της στέλλω κάτι τέτοια πράγματα (διεύθυνση Μιχαήλ Χριστοδουλίδης, οδός Λήδρας 53).

Η Ευτυχία σ' ευχαριστεί για τη φωτογραφία και θα σου γράψει λέει. Σε βρίσκει ανάλαχτη και κοκκέτα καθώς ήσουνα στο Αρσάκειο.

Δικός σου / NN

Σημείωση: Η χρονολόγηση της επιστολής προκύπτει από τις πληροφορίες που δίνονται για την έκδοση της τρίτης συλλογής διηγημάτων του (κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1929) και κυρίως για την επικείμενη έκθεση ζωγραφικής του στην Αλεξάνδρεια (7-30.12.1929). Προηγήθηκε ανάλογη έκθεση ζωγραφικών έργων του στο Κάιρο (8-28.3.1929), με έργα εμπνευσμένα κυρίως από την Αίγυπτο και από το όρος και το μοναστήρι του Σινά, όπου ο Νικολαΐδης διέμενε κατά καιρούς. Και για τις δύο αυτές εκθέσεις εκδόθηκε κατάλογος με φωτογραφίες έργων του, ενώ στη δεύτερη έκδοση προτάχθηκε κείμενο του Αλέκου Σκούφη.

Ο Στέφανος Πάργας (ψευδώνυμο του Νίκου Ζελίτα, 1888-1937), παλαιότερα εκδότης του περιοδικού *Γράμματα* (1911-1921), στη συνέχεια και άλλων περιοδικών, είχε το ομώνυμο βιβλιοπωλείο - εκδοτικό οίκο στην Αλεξάνδρεια και προωθούσε και βιβλία του Νικολαΐδη. Τόσο η δεύτερη (1924) όσο και η τρίτη συλλογή διηγημάτων του εκδόθηκαν από τα «Γράμματα». Θα λέγαμε ότι αυτός διαμορφώθηκε και αναδείχθηκε ως λογοτέχνης μέσα από το

σημαντικό περιοδικό του Πάργα. Πολλά στοιχεία για τη σχέση τους υπάρχουν στις εξήντα μία δημοσιευμένες επιστολές του Ν. προς τον Πάργα (*Αλληλογραφία*, σσ. 29-154).

Δύο κριτικές: Μάλλον αναφέρεται σε δύο κριτικές που είχαν ήδη δημοσιευτεί για την τρίτη σειρά των διηγημάτων του της Ρίκας Σεγκοπούλου (*Αλεξανδρινή Τέχνη* 6-7, Ιούν.-Ιούλ. 1929, σσ. 234-236) και του αταύτιστου Ρ. Α. (ίσως το Αλέκου Παπαδόπουλου, *Bourge Egyptienne*, 18.10.1929). Εκτός αν αναφέρεται στο πιο ανεκδοτολογικό δημοσίευμα του Τίμου Μαλάνου (*Ταχυδρόμος*, 23.7.1929). Ακολουθούν βιβλιοκριτικές με θετικά σχόλια ή και επιφυλάξεις των Κ. Πιλαβάκη, Α. Τραυλαντώνη, Τ. Ανθία, Φ. Γιοφύλλη, Π. Χάρη, L. Roussel, Ν. Λαπαθιώτη και Μ. Παπανικολάου.

κυρία Κλαρκ: Η Ζωή Κλαρκ, μεγαλύτερη αδελφή της μητέρας του Ν., νυμφεύθηκε τον Βρετανό Η. Ε. Clarke, υπάλληλο της αποικιακής κυβέρνησης. Αργότερα το ζεύγος Κλαρκ εγκαταστάθηκε στη Μ. Βρετανία. Η Ζωή φρόντιζε τον Ν. στα παιδικά του χρόνια, όπως και τη μικρότερη αδελφή του, αφού έχασαν από νωρίς και τους δύο γονείς τους.

Η Ευτυχία: Αναφέρεται στην Ευτυχία Ζελίτα, γυναίκα του Στ. Πάργα, που γνώριζε τη Μ. Κυριακίδου από τις σπουδές τους στο Αρσάκειο. Ο Ν. αφιέρωσε στην Ε. Ζελίτα τον τρίτο τόμο των *Διηγημάτων* του («Χαρισμένα στην Ευτυχία Ζελίτα εγκάρδια»), γεγονός που υποδεικνύει τη φιλική σχέση τους.

Κάιρο / 5.1.32

Αγαπητή μου Μαρία

Γύρισα στο Κάιρο είναι μόνο λίγες μέρες.

Είμαι πολύ πολύ καλά με την υγεία μου.

Τα μέλη της οικογενείας μου ας με πληροφορήσουν περί της υγείας τους. Το ίδιο κι εσείς. |

Η διεύθυνσή μου:

S. Yanakakis / Soliman Pacha 27 / Cairo

Για τον κ. Ν. Νικολαΐδη

Φιλιά
Νίκος

Σημείωση: Όπως αναφέρει ο Β. Βασιλειάδης στο εμπλουτισμένο «Χρονολόγιο Νίκου Νικολαΐδη (1884-1956)», στον τόμο *Νίκου Νικολαΐδη, Επιλεγμένα διηγήματα* (Λευκωσία, Αρμίδα, 2011, σ. 262), το καλοκαίρι του 1931 ο Ν. βρίσκεται στην Αθήνα, όπου συναντά παλιούς φίλους του, όπως τον Σικελιανό και τη Ναυσικά Παλαμά, και ακολούθως συνεχίζει τα ταξίδια του στην Ευρώπη, «βιώνοντας εμπειρίες αλητισμού και περιπλάνησης: κοιμάται στο δρόμο, σε δημόσιος κήπους, σε άσυλα αστέγων». Στην επιστολή αυτή αφήνεται να εννοηθεί ότι επιστρέφει στο Κάιρο προς το τέλος Δεκεμβρίου του 1931. Παρόλο που ο Β. Βασιλειάδης αναφέρει (ό.π.) ότι στα χρόνια 1931-1940 «μένει σε πολυκατοικία στην κεντρική οδό Kasr El-Aini του Καΐρου», ο Ν. υπονοεί εδώ ότι δεν είχε τότε μόνιμη κατοικία, αφού άφηγε τα φτωχικά δωμάτια που ενοικίαζε όταν έλειπε σε μεγάλα ταξίδια, για να εξοικονομεί χρήματα. Και σε άλλες επιστολές του δίνει τη διεύθυνση του αριστερού φίλου του Σακελλάρη Γιαννακάκη ή του βιβλιοπωλείου «Γράμματα» του Πάργα κ.ά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το Νεοελληνικό Σπουδαστήριο Πετρώνδα στεγάζεται στην κατοικία των αείμνηστων αλεξανδρινών εκπαιδευτικών και συγγραφέων Ευγενίας Παλαιολόγου-Πετρώνδα (1911-1997) και Χρίστου Πετρώνδα (1911-2003), η οποία παραχωρήθηκε το 1997 στο Πανεπιστήμιο Κύπρου και οργανώθηκε στη συνέχεια από τον καθηγητή Π. Βουτουρή, πρόεδρο του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπου-

δών. Το αρχαιολογικό υλικό που αφορά τον Ν. αγοράστηκε από το Πανεπιστήμιο Κύπρου και έφτασε στα χέρια μου με πρωτοβουλία του κ. Βουτουρή. Τον ευχαριστώ και από εδώ.

2. Για τη σύνδεση των κειμένων αυτών με το πεζό ποίημα, βλ. κυρίως τις εργασίες της Άννας Κατσιγιάννη *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη ενός είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2001, σσ. 256-261 και 512-517. «Και πάλι για τα πεζόμορφα ποιήματα: Νίκος Νικολαΐδης και Oscar Wilde. Συγκρίσεις, οσμώσεις και αποκλίσεις στο ευρύτερο πλαίσιο του αισθητισμού», στον συλλογικό τόμο *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος (1884-1956). Μια επανεκτίμηση του έργου του*, επιμ. Α. Παπαλεοντίου, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 99-114.

3. Αρκετά από τα κείμενα αυτά προδημοσιεύτηκαν κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 σε έντυπα της Κύπρου (Αβγή, Κυπριακά Γράμματα), της Αιγύπτου (Νέα Ζωή), ίσως κ.α.

4. Άλλες πέντε επιστολές του Ν. προς τη Μ. Κυριακίδου περιλήφθηκαν στην έκδοση Α. Παπαλεοντίου, *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος, Αλληλογραφία και άλλο αρχαιολογικό υλικό*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2018, σσ. 314, 317-318, 321, 322. Για τη φιλική σχέση τους βλ. και την ενδιαφέρουσα μαρτυρία της Κλειώς Ιωαννίδου στον τόμο Ελένη Βοΐσκου, *Και αύριο Νίκος Νικολαΐδης. Ένας σταθμός στη λογοτεχνία μας*, Αθήνα 1983, σσ. 50-53.

5. Για τη Μ. Κυριακίδου, βλ. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικών λεξικών Κυπρίων*, Λευκωσία 2010, σσ. 278-279.

6. Βλ. και Αλληλογραφία, ό.π. (σημ. 4), σσ. 314, 317-318, 322.

7. Βλ. Γ. Φ. Πιερίδης, «Επιστολές από το αρχείο του Ν. Νικολαΐδη», *Πνευματική Κύπρος* 115-116 (Απρ.-Μάιος 1970) 217-235: 226-227. Βλ. και Αλληλογραφία, ό.π. (σημ. 4), σσ. 357-359.

8. Περισσότερα βλ. στην Αλληλογραφία, ό.π. (σημ. 4), σσ. 337-372 κ.α.

9. Ε. Βοΐσκου, ό.π., σ. 52.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Ο Κώστας Βάρναλης για το «ουδείς εκών κακός»

Ως γνωστόν, ο Κώστας Βάρναλης μετά την απόλυσή του (= 1926¹) για πολιτικούς λόγους από τη Δημόσια Εκπαίδευση, βιοπορίστηκε ως δημοσιογράφος. Εργάστηκε σε αρκετές αθηναϊκές εφημερίδες, μία από τις οποίες ήταν η *Πρωία*. Παρότι η Ελλάδα «είναι μικρό χωριό», οπότε ήταν πολύ δύσκολο να μη γνώριζε το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ποιος υπέγραφε ως «Α-Ω» ή με το αρκτικόλεξο της ρουμπρίκας «Τέχνη και ζωή» (= Τ. κ. Ζ.), ο Βάρναλης στην *Πρωία* χρησιμοποίησε αρκετές φορές τα συγκεκριμένα ψευδώνυμα επί μεταξικής δικτατορίας, για να υπογράψει κείμενά του. Τα δύο κείμενα, που κυρίως θα μας απασχολήσουν, δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα την Τρίτη 13 Σεπτεμβρίου 1938 και την Τρίτη 14 Οκτωβρίου 1941. Ο συγγραφέας από το τέλος Οκτωβρίου του 1940 και εξής, περιλαμβανομένης και της περιόδου της Κατοχής, υπέγραφε τα κείμενά του στην *Πρωία* με το όνομά του. Μετά την επίθεση του Άξονα εναντίον της Ελλάδας, το μεταξικό καθεστώς είχε να ασχοληθεί με περισσότερο φλέγοντα και πιεστικά ζητήματα από το να καταδιώκει αριστερούς διανοούμενους, ενώ οι αρχές Κατοχής και οι συνεργάτες τους προφανώς και έδειχναν υψηλόβαθμο ενδιαφέρον για το πολιτικό παρόν των δημοσιογραφούντων και όχι αντίστοιχα υψηλό για το πολιτικό τους παρελθόν. Το κείμενο του 1941 φέρει την υπογραφή «Κ. Βάρναλης», αλλά σε εκείνο του 1938 ο συγγραφέας υπογράφει ως «Α-Ω». Ο Βάρναλης, έχοντας στέρεο αρχαιολογικό υπόβαθρο αλλά και πεποίθηση γνώμης – αφού έχει ήδη δώσει, μεταξύ άλλων, και τις δύο ποιητικές συνθέσεις που τον καθιέρωσαν (*Το φως που καίει*: 1922, β' «ξαναπλασμένη» έκδ.

1933 / *Σκλάβοι πολιορκημένοι*: 1927), καθώς και τα *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* (1925) και *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* (1931) – κρίνει μία παράσταση της σοφοκλείας *Ηλέκτρας*, που δόθηκε στην Επίδαυρο από το Βασιλικό Θέατρο τον Σεπτέμβριο του 1938.² Τρία χρόνια αργότερα αφιερώνει και ένα κείμενό του στο να κρίνει φιλοσοφικά και αισθητικά το σωκρατικό «ουδείς εκών κακός»,³ με το οποίο είχε παρεμπιπτόντως ασχοληθεί και στο κείμενό του για την παράσταση της *Ηλέκτρας*. Τα δύο κείμενα έχουν βιβλιογραφικά αποθησαυριστεί στη σχετική έρευνα, που διεξήγαγε η Λουσία Μαρκεζέλι-Λούκα,⁴ αλλά δεν εντάχθηκαν στην εκδοτική αποκρυστάλλωση των αισθητικών και κριτικών κειμένων του Βάρναλη.⁵

Το κείμενο για την παράσταση της *Ηλέκτρας* συνιστά ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών. Μαθαίνουμε ότι κοσμοσυρροή στην Επίδαυρο για παρακολούθηση παράστασης αρχαίας τραγωδίας σημειωνόταν και το 1938, ενώ οι πολιτισμικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις τής όλης διαδικασίας δεν ήταν αμελητέες:

Η παράσταση της «*Ηλέκτρας*» του Σοφοκλέους στο αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου, που μέσα σ' όλα τα θέατρα της κλασικής εποχής είναι το καλύτερα διατηρημένο κι έχει θαυμαστή ακουστική, εΐτανε απόλυτα πετυχημένη και ως έμπνευση και ως οργάνωση και ως εκτέλεση.

Η «Περιγητική Λέσχη», που κατώρθωσε να μεταφέρει με αξιέπαινη τάξη 700-800 θεατές από την Αθήνα στον απομακρυσμένο εκείνον αρχαιολογικό τόπο, καθώς και ο κ. Μπαστιάς, ο διευθυντής του Βασιλικού Θεάτρου, που κατώρθωσε να κινήσει το καλλιτεχνικό ενδιαφέρον 2.500 ανθρώπων και να το ικανοποιήσει πληρέστατα, πραγματοποίησαν μοναδικόν άθλο.

Όλη η βορειοανατολική Πελοπόννησος βρισκότανε προχθές σε συναγερμό. Εξόν από τους Αθηναίους και τους ξένους φίλους του θεάτρου, που ήρθανε στην Επίδαυρο με τράινο, με λεωφορεία και με ιδιωτικά αυτοκίνητα, το ασυνήθιστο για τα μέρη εκείνα πνευματικό γεγονός τράβηξε πολλούς θεατές από το Ναύπλιο, την Κόρινθο, το Λουτράκι και την Πάτρα. Αλλ' ό,τι αξίζει να σημειωθεί, είναι η συρροή των χωριατών από τα γύρω μέρη. Όσο και να ήτανε αμήτοι στα ζητήματα της υψηλής τέχνης, όμως παρακολούθησαν την παράσταση επί δυο ώρες σιωπηλοί και ακίνητοι όχι από περιέργεια μονάχα, παρά και γιατί νιώθανε να τους διαπερνά το ρίγος τής τραγωδίας, που την ανάστησε με τη γνωστή της φιλοτιμία και με τα καλύτερα ταλέντα της η Εθνική μας Σκηνή. [...]⁶

Ο έπαινος προς τη θεσμικά θωρακισμένη πολιτισμική συνιστώσα του μεταξικού καθεστώτος, που εκπροσωπείται εδώ από το Βασιλικό Θέατρο και από τον Κωστή Μπαστιά ως διευθυντή του, δεν αποσιωπάται και μάλλον πρόκειται για έπαινο ειλικρινή, τον οποίο ο Βάρναλης δεν ήταν και υποχρεωμένος να εκφράσει. Μπορεί ο νόμος περί Τύπου⁷ της μεταξικής δικτατορίας να ήταν σκληρός απέναντι στη δημόσια κριτική για το καθεστώς, αλλά μάλλον δεν είχε την ισχύ να επιβάλλει την έκφραση επαινών και ιδίως σε διανοούμενους με διαμορφωμένη πολιτική και αισθητική αντίληψη σαν τον Κώστα Βάρναλη. Η κριτική είναι πολύ επαινετική για τον Παιδαγωγό του Νίκου Ροζάν («με τα πρώτα λόγια, που είπε, στερέωσε μέσα μας ατράνταχτο το πνεύμα της κλασικής Ελλάδας»), για την *Ηλέκτρα* της Κατίνας Παξινοπού («[...] υπέροχη. Δεν έπαιξε μονάχα με τέχνη, παρά και με αληθινή έμπνευση»), για τον σκηνοθέτη Δημήτρη Ροντήρη και για τη χορογράφο Λουκία Σακελλαρίου («Ο κ. Ροντήρης και η χορογράφος δις Σακελλαρίου ζωντανέψανε το χορό της «*Ηλέκτρας*» [...] Αποδειχτήκανε άξιοι των πρωτείων»).

Παρόλη την εμφαντικά θετική γνώμη του Βάρναλη για την απόδοση του Χορού, δεν αναφέρεται στο κείμενο ο Δημήτρης Μητρόπουλος που είχε συνθέσει τη μουσική της παράστασης. Ο κριτικός δεν αναφέρει, επίσης, τον σκηνογράφο Κλεόβουλο Κλώνη, τον μεταφραστή Γιάννη Γρυπάρη, τον ενδυματολόγο Αντώνη Φωκά, ούτε κρίνει ειδικά τη Χρυσόθεμι της Βάσως Μανωλίδου και τον Πυλάδη του Τίτου Βανδής. Εκφράζοντας ορισμένες ελάχιστες αντιρρήσεις για την απόδοση της Κλυταιμνήστρας από την Ελένη Παπαδάκη και του Ορέστη από τον Θάνο Κωτσόπουλο, ο Βάρναλης ενσωματώνει στο κείμενο και μία ερμηνεία τού «ουδείς εκών κακός»:

Είνε τόσο ασήμαντες οι ελλείψεις της παράστασης μπροστά στην αξιοθαύμαστη συνολική επιτυχία, που δεν θ' άξιζε τον κόπο να σημειωθούν, γιατί διορθώνονται εύκολα. Ο κ. Κωτσόπουλος π.χ. από τους νέους καλούς ηθοποιούς του Βασιλικού, κράτησε αξία το ρόλο του Ορέστη και δείχνει πως έχει μέλλον. Γι' αυτό το μέλλον είναι ανάγκη να ελευθερώσει την καλλιτεχνική του προσωπικότητα από τις επιδράσεις άλλων, που τις θυμίζει στις κρίσιμότερες στιγμές του παιξίματός του. Η δις Παπαδάκη, που έπαιξε όσο μπορούσε καλύτερα, δε θα έπρεπε να σκιαάζεται από τα λόγια της θυγατέρας της, της Ηλέκτρας. Γιατί η Κλυταιμνήστρα δεν έχει τύψεις. Όχι γιατί είναι «πεπωρωμένη», μα γιατί πιστεύει πως έχει δίκιο. Αυτό είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της αρχαίας τραγωδίας: Όλοι οι ήρωες έχουν δίκιο. «Ουδείς εκών κακός». Έτσι γίνονται συμπαθητικοί και κινούν τον έλεο του θεατή. [...]

Το ότι η Ελένη Παπαδάκη ενδεχομένως να έπλασε την Κλυταιμνήστρα, απομακρυνόμενη από την αριστοτελική μίμηση, ώστε κατά την μπρεχτική πρόταση ο θεατής να αποστασιοποιείται από τα πάθη και να τα κρίνει,⁸ δεν είναι βέβαιη υποψία για μία παράσταση με σκηνοθέτη τον Δημήτρη Ροντήρη. Η ερμηνεία του «ουδείς εκών κακός» από τον Βάρναλη δεν ενστερνίζεται το μόρφωμα της «μίας και μοναδικής αλήθειας», αλλά υπογραμμίζει επί της ουσίας τη σχετικότητα του δίκιου, μια και «όλοι οι ήρωες έχουν δίκιο» από την πλευρά τους, υπό την έννοια πως πιστεύουν ότι κάνουν το σωστό, άσχετα από το εάν τελικώς σφάλλουν και μετά τιμωρούνται για το σφάλμα τους. Τρία χρόνια αργότερα και μέσα στη γερμανική Κατοχή, ο συγγραφέας βρήκε την ευκαιρία να αφιερώσει ένα ολόκληρο κείμενο στη λεπτομερέστερη ερμηνεία της σωκρατικής άποψης,⁹ χωρίς να εμμένει στην ψηλάφηση του «σωκρατικού προβλήματος»¹⁰:

Ουδείς εκών αμαρτάνει

Ο αφορισμός αυτός αποτελεί ένα από τα βασικότερα αξιώματα της σωκρατικής φιλοσοφίας. Ο Σωκράτης πίστευε πως η κακία είναι αποτέλεσμα αγνοίας, όπως η αρετή αποτέλεσμα συνέσεως. Επομένως, όταν κανείς ξαίρη κατά βάθος ποιο είναι το καλό και ποιο το κακό, δε θα κάνει ποτέ το κακό. Η βούληση, που στηρίζεται στη γνώση του αντικειμένου της, διευθύνεται πάντοτε προς το καλό και επομένως εξομοιώνει τον άνθρωπο με το θείο.

Στην πράξη όμως αυτή η γνώμη δε στέκει. Γιατί συχνότατα το κακό δεν είναι τυχαίο· είναι εσκεμμένο, και το καλό δε γίνεται πάντοτε μετά από σκέψη. Η γνώμη αυτή παραβλέπει τον παράγοντα του χαρακτήρα. Είναι κανείς καλός ή ζαβός από φυσικού του ή από αγωγή.

Αλλ' αν από τη φιλοσοφική και την κοινωνική άποψη η γνώμη του Σωκράτη δε στέκει, στέκει από την αισθητική άποψη και μάλιστα στην ειδική περίπτωση της ηθοπλαστικής των δραματικών ηρώων. Οι ήρωες της αρχαίας τραγωδίας «αμαρτάνουν», είτε χωρίς να το θέλουν, παρασυρόμενοι από το πάθος, που σκοτίζει το λογικό (Μήδεια), είτε χωρίς να

το ξαίρουν (Οιδίπους), είτε γιατί το έγκλημα επιβάλλεται ως καθήκον (Ορέστης). Η Μήδεια, τυφλωμένη από τη ζήλεια, σκοτώνει τα παιδιά της· ο Οιδίπους δεν το ξαίρει πως σκότωσε τον πατέρα του και παντρεύτηκε τη μάννα του και γι' αυτό επέσυρε την οργή των θεών εναντίον των Θηβών· κι ο Ορέστης, όσο κι αν δεν θέλη να σκοτώσει την Κλυταιμνήστρα, τη μάννα του, τη σκοτώνει μονάχα για να εκδικηθεί το φόνο του Αγαμέμνονα, του πατέρα του – σύγκρουση καθηκόντων.

Ο ήρωας που κάνει το κακό χωρίς να θέλη ή να ξαίρη ή από καθήκον, είναι γι' αυτόν το λόγο συμπαθής στους θεατές. Αλλά και κανένας ήρωας δεν μένει ατιμώρητος για το κακό που έκανε. Έτσι στο τέλος πληρώνει με τη ζωή του το αμάρτημά του και εξαγνίζεται. Και προκαλεί τον έλεο, που αυτός καθαίρει «τα τοιαύτα παθήματα». Όταν λέμε πως ο ήρωας είναι συμπαθής, εννοούμε πως μαζί του συμπάσχει κι ο θεατής και υποβάλλεται στη θέση εκείνου και αγωνιά για την τύχη του και λυπάται – και τον λυπάται κυρίως όταν έρθη η ώρα της τιμωρίας του. Γιατί ο θεατής ξαίρει από πριν ό,τι δεν ξαίρει ο ήρωας, ξαίρει δηλ. πως τον ήρωα τον περμένε η καταστροφή.

Αυτήν τη μεγάλη αρχή την εφαρμόσανε στη δραματική τους τέχνη κι όλοι οι νεώτεροι κορυφαίοι της σκηνής, από το Σαίξπηρ ίσαμε τον Γκαίτε, είτε ωδηγημένοι από το δυνατό τους καλλιτεχνικό ένστικτο, είτε ωδηγημένοι από τη γερή τους γνώση των μυστικών της δραματικής συγκίνησης.

Αλλά δεν υπάρχουν κι δραματικοί ήρωες κακοί, που με υπολογισμό κάνουν το κακό; Βέβαια. Ο Ιάγος. Αλλ' όπως παρατηρεί ο Σίλλερ, ο Ιάγος γίνεται συμπαθητικός και εξιλεώνεται κατά κάποιον τρόπο, γιατί στο πάθος τής ζήλειας του βάζει τίμημα την ίδια του τη ζωή. Δε λογαριάζει το θάνατό του προκειμένου να εκδικηθεί. Και στην περίπτωση αυτή πραγματώνεται το «υψηλόν», αλλ' από την ανάποδη. Το «υψηλόν» είναι η θεληματική θυσία της ζωής για τη νίκη του ηθικού νόμου. Για τον Ιάγο είναι η θυσία της ζωής για την ικανοποίηση του πάθους του.

Η νεώτερη μας δραματική τέχνη αγνοεί αυτήν την αρχή. Συναντά κανείς σε πολλά έργα τύπους κακούς χωρίς καμιά ανώτερη βία, ανώτερη από τη θέλησή τους. Έτσι μένουν απ' την αρχή ως το τέλος ασυμπαθείς και χωρίς εξαγνισμό. Η ψυχή του θεατή, και μάλιστα του καλλιεργημένου, στέκεται κλειστή για τις πράξεις ή τα παθήματα τέτοιων ηρώων. Συνήθως μάλιστα οι ήρωες αυτοί μένουν ατιμώρητοι έως το τέλος. Και με τέτια λάθη δραματική συγκίνηση δεν υπάρχει.

Αλλά δεν είναι μοναχά αυτό το λάθος. Είναι κ' ένα άλλο εξίσου σοβαρό. Όλοι οι μεγάλοι δραματικοί ήρωες, παλιοί και νεώτεροι, έχουν ψυχολογική συνέπεια. Δεν είναι αντιφατικοί. Όταν ο θεατής πρωτοϊδή στη σκηνή τον Ιππόλυτο αγνό και περήφανο, θα τον βρη ως το τέλος του ίδιο. Και το δράμα θα πλεχτή χάρις σ' αυτή του την ηθική αλυγισιά. Μάλιστα ο θεατής καταλαβαίνει από την αρχή, πως ο ήρωάς του μοιραία οδηγείται στον αφανισμό, γιατί αυτός ο αφανισμός είναι η αναγκαία ακολουθία τού χαρακτήρα του.

Τα περισσότερα νεοελληνικά δράματα αγνοούν και την ψυχολογική συνέπεια και την ψυχολογική αναγκαιότητα. Γιατί οι συγγραφείς ζητούν να ξαφνίσουν το θεατή με απροσδόκητα και απίθανα πράγματα· δηλαδή ζητούν με μιαν επιφανειακή εντύπωση ν' αντικαταστήσουν το γερό βάθος, που λείπει.

Στη ζωή και στη φύση τίποτε δεν γίνεται χωρίς αιτία. Αδικαιολόγητες πράξεις δεν αποτελούν δραματικό στοιχείο. Είτε ο ήρωας είναι τύπος δυνατός (θελητικός) είτε τύπος αδύνατος (άβουλος) είτε καλός είτε στερημένος πρέπει να έχη ψυχολογική συνέπεια και προ παντός να αμαρτάνη χωρίς να το ξαίρη – από ανώτερη βία.

Στο «Ουδείς εκών αμαρτάνει», ο Βάρναλης απλώς υπαινίσσεται (στις τρεις πρώτες παραγράφους του κειμένου) πτυχές του «σωκρατικού προβλήματος». Σε άλλο του κείμενο, επίσης της κατοχικής περιόδου και τιτλοφορημένο με το όνομα του φιλοσόφου, θέτει ρητά το πρόβλημα:

[...] Αλλά ποιος ήταν ο Σωκράτης και ποια η διδασκαλία του – ο αληθινός Σωκράτης κ' η αληθινή του διδασκαλία; Αυτό δε θα το μάθουμε ίσως ποτέ μας. Ο ίδιος ο Σωκράτης δεν έγραφε τίποτα. Ο Πλάτωνας μας έδωσε έναν τύπο αποτελειωμένο και μια συστηματοποιημένη φιλοσοφία άκρου ιδεαλισμού – μα ο Σωκράτης ήταν προ παντός άνθρωπος κ' η φιλοσοφία του όχι συστηματική. Ο Ξενοφώντας μας έδωσε περισσότερο ένα Σωκράτη ανθρώπινο και μια φιλοσοφία (κουβέντες) περισσότερο πρακτική και κομματιαστή. Δε λογαριάζουμε το Σωκράτη του Διογένη του Λαερτίου, γιατί ο συγγραφέας αυτός είναι πολύ μεταγενέστερος κ' ερασιστής από παλαιότερες πηγές.

Αλλά δίπλα σ' αυτούς τους δυο Σωκράτηδες υπάρχουν κι άλλοι πολλοί. Ο κάθε συγγραφέας ή φιλόσοφος φτιάχνει κι από έναν λίγο-πολύ διαφορετικότερο από τον πλατωνικό ή ξενοφώντειο άνθρωπο και φιλόσοφο. Αλλά ο κλασικός του τύπος παραμένει πάντα ο πλατωνικός που είναι περισσότερο απομακρυσμένος από την πραγματικότητα. Θα μπορούσε μάλιστα να πη κανείς πως ο Σωκράτης αυτός (ως προς τη φιλοσοφία) είναι ο ίδιος ο Πλάτωνας με τη μάσκα του δασκάλου του. [...]»¹¹

Ο Βάρναλης, στο «Ουδείς εκών αμαρτάνει», όχι απλώς ως μαρξιστής αλλά και ως επηρεασμένος από ιδέες του Μπενεντέτο Κρότσε και από την κοινωνιολογική οπτική του Σαρλ Λαλό,¹² αναμενόμενο ήταν να απορρίψει «από τη φιλοσοφική και την κοινωνική άποψη» την πλατωνική γνώμη που έχει υπόβαθρο ιδεαλιστικό και εκφράστηκε από τον Σωκράτη ως φιλοσοφική και λογοτεχνική persona. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Βάρναλης ερμηνεύει και αποδέχεται το «ουδείς εκών καχός» με μία εντελώς εξειδικευμένη οπτική, την οποία ο ίδιος θεωρεί «αισθητική άποψη», όχι όμως γενικής καλλιτεχνικής εμβέλειας αλλά απολύτως προσανατολισμένης στον χώρο του θεατρικού δράματος με υπόβαθρο την αρχαία ελληνική τραγωδία. Η οπτική του Βάρναλη είναι, βέβαια, ενδιαφέρουσα και σεβαστή, αλλά, οπωσδήποτε, είναι και υποκειμενική, υπό την έννοια πως ελέγχεται ως επιλεκτικά τεμνηρωμένη και γι' αυτό ελλιπή.

Με τα παραδείγματα ηρώων ακούσιας αμαρτίας και κακότητας, που ανασύρει από την αρχαία ελληνική τραγωδία, όπως και με το τί σημαίνει «συμπάθεια» προς αυτούς τους ήρωες, χωρίς ιδιαίτερες αντιρρήσεις θα συμφωνούσαμε. Όμως η αρχαιοελληνική «αμαρτία» με τις σημασίες «σφάλμα», «αστοχία» ή και «παράβαση ηθικού νόμου» σημασιολογικά είναι ταυτόσημη με την «κακότητα»; Η σημασιολογική σκευή του «καχός» συνδέεται αλλά δεν συμπίπτει με την αντίστοιχη του «αμαρτάνων», οπότε δύο όροι, έστω ενίοτε συνώνυμοι, δεν είναι λειτουργικό να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά σαν ταυτόσημοι, όπως κάνει ο Βάρναλης. Η ερμηνεία του σαιξπηρικού Ιάγου από τον Φρίντριχ Σίλερ, με πρόταξη της συναισθηματικής έντασης ως πάθους που εγγίζει το «υψηλόν» και εξηγεί και την κακότητα, αλλά και την ανθρώπινη ύπαρξη, είναι αναμενόμενη ως αναπόδραστα ρομαντικογενής. Εξηγείται απολύτως από την πνευματική δυναμική του ρομαντικού κινήματος, αλλά ο Βάρναλης, περιέργως πως, δεν την εντάσσει στο ιστορικό και γραμματολογικό της συγκεκριμένο και εμμέσως την παραθέτει και σαν ισχύουσα για τα μέσα του εικοστού αιώνα, χωρίς να την εκλαμβάνει αν όχι ως απορριπτέα, τουλάχιστον ως συζητήσιμη. Τέλος, ενώ η «ηθική αλυγισιά» των ηρώων των παλαιότερων δραματικών έργων είχε αρχίσει από την περίοδο του Μεσοπολέμου να υποχωρεί ως προς τη συγγραφή νεότερων θεατρικών κειμένων και να δίνει τη θέση της σε ήρωες περίπλοκους, σύνθετους και εν τη εξελίξει του χαρακτήρα τους ακόμη και ηθικά αντιφατικούς, ο Βάρναλης επιμένει στην παραδοσιακή δόμηση των χαρακτήρων του θεατρικού δράματος.

Ο ίδιος στη λογοτεχνική δουλειά του αξιοποίησε στοιχεία βιβλικής και μυθικής μεθόδου: έως τη δημοσιοποίηση του «Ουδείς εκών αμαρτάνει», είχε δώσει ορισμένα από τα καλύτερα ποιήματά του, όπως τη «Μαγδαληνή», τους «Πόνους της Παναγίας» και την «Αγωνία του Ιούδα», καθώς και το δραματικό αφήγημα *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*. Ωστόσο, ενέταξε αυτά τα δυνάμει μοντερνιστικά στοιχεία σε μία εν γένει παραδοσιακή ποιητική από τεχνικής πλευράς, που υποστήριζε και κινητοποιούσε τη δυναμική της νοηματικής διαύγειας και της ιδεολογικής στρατεύσης. Στο «Ουδείς εκών αμαρτάνει» εκφέρει μία παραδοσιακή και τοποθετημένη σε αισθητικό - θεατρογενές πεδίο ερμηνεία του σωκρατικού «ουδείς εκών καχός», όπως και την πεποίθησή του για την αξία ενός παραδοσιακού δομικού εργαλείου θεατρικής έκφρασης, θεμελιωμένου στον υψηλό λόγο της αρχαίας τραγωδίας. Μόνον ειλικρίνεια μπορούμε να κάνουμε για το ποια «νεοελληνικά δράματα» κατακρίνει ως ελλειπτικά ως προς «την ψυχολογική συνέπεια και την ψυχολογική αναγκαιότητα», στοιχεία που διαθέτουν οι κορυφαίες δραματικές καταθέσεις του αρχαιοελληνικού τραγικού λόγου, αλλά και τα «υψηλά» δραματικά έργα του Σαίξπηρ και του Γκαίτε. Συζητήσιμες οι απόψεις του Κώστα Βάρναλη, αλλά αξιοπρόσεκτες, υποδεικνύουν το εύρος των πνευματικών ενδιαφερόντων του, αλλά και το βάθος της κριτικής του ματιάς, μιας ματιάς που έχει ξεδιπλωθεί και σε κείμενα που έως σήμερα δεν έχουν ιδιαίτερα σχολιαστεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το έγγραφο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, με το οποίο ο Κώστας Βάρναλης «απολύεται οριστικώς», φέρει ημερομηνία 23.2.1926. Βλ. και Ηρακλής Κακαβάνης, *Ο άγνωστος Βάρναλης και 19 αδημοσίευστα ποιήματά του*, Αθήνα, Εντός, [2012], σ. 58.
2. Α-Ω, «Το Βασιλικόν Θέατρον Η “Ηλέκτρα” στο θέατρο της Επιδαύρου», εφ. *Η Πρωία*, 13.9.1938.
3. Κ. Βάρναλης, «Ουδείς εκών αμαρτάνει», εφ. *Η Πρωία*, 14.10.1941.
4. Λουτσία Μαρκεζέλι-Λούκα, *Συμβολή στην εργογραφία του Κώστα Βάρναλη. Αισθητικά - Κριτικά 1911-1944*, Αθήνα, Κέδρος, 1984, σ. 55 (λήμμα: 91), σ. 76 (λήμμα: 243).
5. Κώστας Βάρναλης, *Αισθητικά - Κριτικά*, τ. Α' και Β', Αθήνα, Κέδρος, [1958]. Το «Ουδείς εκών αμαρτάνει», που δημοσιεύτηκε στις 14.10.1941, δεν περιλαμβάνεται στο Γιώργος Ζεβελάκης (επιμ.), *Κώστας Βάρναλης: Φείγ βολάν της Κατοχής. Χρονογραφήματα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2007.
6. Α-Ω, «Το Βασιλικόν Θέατρον. Η “Ηλέκτρα” στο θέατρο της Επιδαύρου», ό.π.
7. Αναγκαστικός Νόμος 1092, 22. 2.1938: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, τεύχος πρώτον, αριθμός φύλλου 68, σσ. 447-459.
8. Βλ. ενδεικτικά, Αλέξης Σταμάτης, «Θέατρο και απόσταση», εφ. *Το Βήμα*, 3.5.2020.
9. Κ. Βάρναλης, «Ουδείς εκών αμαρτάνει», ό.π.
10. Πάνος Δ. Αποστολίδης, *Σωκράτης. Βίος και πολιτεία*, Αθήνα, Gutenberg, 2015, σ. 27: «Το Σωκρατικό πρόβλημα συνίσταται στην αδυναμία μας – η οποία προέρχεται από τη σύγχυση των πηγών που διαθέτουμε – να γνωρίσουμε τον ιστορικό Σωκράτη και ως άνθρωπο και ως φιλόσοφο».
11. Κ. Βάρναλης, «Ο Σωκράτης», εφ. *Η Πρωία*, 10.2.1944. Το κείμενο σημαίνεται βιβλιογραφικά από τη Μαρκεζέλι-Λούκα (ό.π. σ. 94, λήμμα: 371), αλλά ούτε αυτό έχει περιληφθεί στα *Αισθητικά - Κριτικά* (ό.π.) ή στα *Φείγ βολάν της Κατοχής* (ό.π.).
12. Βλ. τις σχετικές αναφορές της Μαρκεζέλι-Λούκα, ό.π., σσ. 20, 29, 30.

Δημήτρης Κόκορης

Γενεαλογική ταυτοποίηση του Λεωνίδα Π. Παυλίδη (1890-1957)

Έδκουν σας του κάμπου φκίόρα, μέσα στ' Απριλλόμαρτον
μες στο μπρόεμαν της νιότης, κοπελλούν άβκαρτον,
τὸ' εἰσήσειλαν λόγια αγάπης το γλυτὸν στομόδεϊλόν σας
τῶαι του νου μου εν σας βκάλλω, μακαρίζω τῶαι τους δκιο σας.
Για το ήθος τῶαι το φούμος, τους αγώνες τῶαι γραφίμιν σας,
οὐλλ' οι λας σας 'ποθαμμάζουν τῶαι 'κουμπούν στην μνήμην σας!
Κ. Γ. Γ.

Ό,τι είχα να πω για τον Λεωνίδα Παύλου Παυλίδη, κυρίως ως νομικό και δημοσιολόγο, λογοτέχνη, κριτικό λογοτεχνίας, δημοσιογράφο, συνεργάτη και εκδότη εφημερίδων¹ και περιοδικών στην Κύπρο και την Ελλάδα, το έχω καταθέσει με πολλή αγάπη στα δύο βιβλία μου: α) Λεωνίδας Παυλίδης, *Ποιήματα*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 1996 και β) Γερόλακκος. *Casal Jerolacco - Nāhiyat tāg*, Λευκωσία CY2674. Μικρή συμβολή στη μελέτη του Γερόλακκου (15ος αι.-1974), Λευκωσία 2017, σσ. 287-88. Εδώ δίνω γι' αυτόν μερικές πρόσθετες γενεαλογικές πληροφορίες, οι οποίες θ' αποδειχτούν, ίσως, χρήσιμες στους πολύ απαιτητικούς αναγνώστες και μελετητές του έργου του.

Ο Λεωνίδας Π. Παυλίδης γεννήθηκε στο Γερόλακκο το 1890² και πέθανε στο Λονδίνο το 1957. Ήταν απόφοιτος του Παγκυπρίου Γυμνασίου (1909).³ Ο πατέρας του ονομαζόταν Παυλής, γιος των Λαβίθη Παυλή Κάττου⁴ και Ελεγκούς, και εγκαταστάθηκε νωρίς στη Λευκωσία (οπωσδήποτε πριν από το 1909, αφού το όνομά του δε συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των ψηφοφόρων για τις ενόψει εκλογές προς ανάδειξη νέου αρχιεπισκόπου Κύπρου (SAI: 636/1909), όπου ασκούσε το επάγγελμα του βαφέα βρακών κ.ά. Το εργαστήριό του βρισκόταν πολύ κοντά στο Χάνι του Πάντζαρου. Ο Παυλής, εκτός από το Λεωνίδα, απέκτησε άλλους δύο γιους, τον Νίκαντρο και τον Χαράλαμπο, και δύο κόρες, από τις οποίες η μία ονομαζόταν Λευκού. Για τον Νίκαντρο Γερολακκίτη, όπως ήταν γνωστός, θα ήθελα να σημειώσω ότι υπάρχει ισχυρισμός ότι οι Άγγλοι δεν επέτρεψαν την αποβίβασή του από το πλοίο και την είσοδό του από τη Γαλλία (όπου ζούσε) στην Κύπρο, λόγω εμπλοκής του στα Οκτωβριανά του 1931. Η έρευνά μου κατέδειξε ότι στο σημείο αυτό υπάρχει μια μεγάλη παρεξήγηση, γιατί μεταξύ των πέντε βρετανών υπηκόων στους οποίους μέχρι το 1947 απαγορευόταν η είσοδος στην Κύπρο, βάσει των *Περί Μεταναστεύσεως Νόμων του 1936 και 1939*, συγκαταλεγόταν ο Nikolaos Antoni Koumi Yerolakkitis,⁵ άλλως Ν(ikolaos) Yerolakkitis⁶ και όχι ο Ν(ίκαντρος) Γερολακκίτης, ως εσφαλμένα εκλήφθηκε!

Ο Παυλίδης νυμφεύτηκε (1924) τη Μαρία (1893-1972), κόρη του εκ Κυθρέας Χ^{''} Παναγιώτη Χ^{''} Μιχαήλ Περδίου και της Αννικούς και αδελφή του Ιω. Π. Περδίου (1881-1930),⁷ του Οδυσσέα Περδίου, που ζούσε στο Κάιρο, και της Καλλιόπης Περδίου.⁸ Το ζεύγος Παυλίδη, ενώ βρισκόταν στο Αίχ της Γαλλίας (1927), απέκτησε μια κόρη, την Κρήνη Παυλίδου (αργότερα Αλίκουλη), η οποία έκανε ιατρικές σπουδές στην Αθήνα (1945-1949), που συνεχίστηκαν στην Ιατρική Ακαδημία της Βαρσοβίας (1958), και δούλεψε ως μικροβιολόγος στην Αγγλία (1960), στη Λευκωσία (1963-64)⁹ και στην Αθήνα (1966-74).¹⁰ Εκτός από την Κρήνη, το ζεύγος Παυλίδη απέκτησε και δύο γιους, τον Παύλο¹¹ και τον Γιάννη. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, η Κρήνη συνελήφθη και καταδικάστηκε σε θάνατο (χωρίς όμως να εκτελεστεί) για παράνομη κατοχή ασυρμάτου.¹² Το ποίημα του Κ. Τόκα «Στην ηρωίδα Κρήνη Παυλίδου» είναι σχετικό.¹³ Εξάλλου, μία από τις δύο αδελφές του Παυλίδη, η Λευκού, παντρεύτηκε τον δικαστή Κωνσταντίνο Χρ. Σύρρο, που εκτελέστηκε από τους Γερμανούς (30.3.1944).¹⁴ Σ' αυτόν είναι αφιερωμένο το ποίημα του Παυλίδη «Ιδεολόγοι» (βλ. Αβγή, τχ. 4, 1924, σσ. 76-77). Και ο ίδιος ο

Παυλίδης είναι γνωστό ότι συνελήφθη και εκτοπίστηκε πρώτα στην Ιταλία και μεταφέρθηκε αργότερα σε ναζιστικό στρατόπεδο στη Γερμανία (1941-1945). Μετά τη γερμανική συνθηκολόγηση (8.5.1945) μεταφέρθηκε ξανά στην Ιταλία και απ' εκεί, με ενέργειες της συζύγου του Μαρίας,¹⁵ επέστρεψε τελικά στην Αθήνα το 1946, με κλονισμένη την υγεία του. Τρία χρόνια μετά (1949) τον βρίσκουμε στην Κύπρο και δυο τρία χρόνια αργότερα στο Λονδίνο, όπου και απέθανε (1957).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο Παυλίδης, όσο καιρό ζούσε στην Κύπρο, διέμενε με τη σύζυγό του στον Γερόλακκο, στην πρώην οικία του δασκάλου Ιάσονα Πολυκλείτου. Ωστόσο, η οικία αυτή αποτελούσε τότε ιδιοκτησία του Κώστα Κυπριανού (Picadilly),¹⁶ επ' αδελφή γαμπρό του Κωστόπουλου. Διατηρώ ζωνρή στη μνήμη μου την εικόνα του Παυλίδη και της γυναίκας του Μαρίας, οι οποίοι σχεδόν επί καθημερινής βάσης και κατά τα απογεύματα πραγματοποιούσαν μικρούς περιπάτους. Ήμουν τότε ηλικίας 7-8 περίπου ετών. Ανέμενα την επιστροφή του ζεύγος Παυλίδη έξω από το κουρείο του Δημήτρη Παρπέρη και δεν παρέλειπα να προσφέρω στην κυρία Μαρία μια δέσμη από αγριολούουδα, κυρίως πετεινούς (= παπαρούνες) ή *σιμιλλούδια* (= κίτρινες μαργαρίτες)! Τα δεχόταν πάντα με πολλή ευγένεια και με ευχαριστούσε.

Το δίδυμο της οικίας όπου διέμενε το ζεύγος Παυλίδη ήταν γεμάτο βιβλία. Χιλιάδες βιβλία (μέσα σε σακούλες και χάρτινα κιβώτια) κάλυπταν ασφυκτικά όλο το πάτωμα! Ήμουν πολύ εντυπωσιασμένος. Όταν σε λίγο καιρό ο Παυλίδης χρειάστηκε να φύγει από την Κύπρο για το Λονδίνο, μερικά από τα σπάνια και πολύτιμα αυτά βιβλία τα πήρε μαζί του, ενώ τα περισσότερα κατατέθηκαν στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεμεσού, με εισηγήση του μουσικού Σόλωνος Μιχαηλίδη.¹⁷ Μερικά άλλα μεταφέρθηκαν σε ανώγειο δωμάτιο της οικίας του Αιγυπτιώτη Διονύση Χ^{''} Μιχαήλ. Η μεταφορά τους εκεί ανατέθηκε, αν θυμούμαι καλά, στον αδελφό μου Γ. Γιαγκουλλή, στον Δημ. Κ. Κωμοδρόμου και σε μένα (ήμουν τότε στην Δ' τάξη του Δημοτικού). Όταν φέραμε σε πέρας την αποστολή μας, η αμοιβή μας ήταν να πάρουμε ο καθένας όσα και όποια βιβλία θέλαμε. Προσωπικά θυμούμαι ότι επέλεξα αντίτυπα της *Νέας Σχολικής Μούσας* του Ιω. Περδίου, τα οποία είχα στη βιβλιοθήκη μου ως το 1974.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Υπήρξε αρχισυντάκτης του *Ριζοσπάστη*, όπως αναγράφεται στο φύλλο του, έτος Δ', αρ. 1393, Τρίτη, 15.6.1921.
2. Για το έτος γέννησής του δίνονται διαφορετικές εκδοχές: το 1890 (Κρήνη Παυλίδου, *Λεωνίδας Παυλίδης*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2004, σ. 151· Λ. Παπαλεοντίου (επιμ.), *Λ. Παυλίδης, Κριτικά κείμενα*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2006, σ. 465), το 1893 (Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 1989, 2018, σ. 633), το 1895 (Π. Παρασκευάς κ.ά., *Κύπριοι συγγραφείς*, τόμ. 4, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1983, σ. 1267· Λ. Ζαφειρίου, *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία*, Λευκωσία 1991, σ. 38) ή το 1896 (Α. Σ. Ιωάννου, *Ανθολογία Κυπρίων Ποιητών*, Αθήνα 1951, σ. 27· C. Montis και A. Christophides, *Anthology of Cypriot poetry*, Nicosia 1974, σ. 178). Ας σημειωθεί εδώ ότι οι Γ. Μουρούζης και Ευθύβ. Παρσακευαΐδης, που αποφοίτησαν από το Παγκύπριο Γυμνάσιο το 1910, δηλ. ένα χρόνο μετά τον Παυλίδη, γεννήθηκαν το 1891.
3. Παγκύπριον Γυμνάσιον (εκδ.), *Αναμνηστικόν λεύκωμα*, Εν Λευκωσία Κύπρου 1944, σ. 110: *α/α* 164 Παυλίδης Π. Λεωνίδας (1909). Το Παγκύπριο Γυμνάσιο λειτουργούσε τότε ως εξεταζέιο σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης.
4. Ο Λαβίθης Παυλή Κάττος, εκτός από τον Παυλή, πατέρα του Λεωνίδα Π. Παυλίδη κ.ά., είχε και τα εξής άλλα τέσσερα παιδιά: Πετρή, Κωστή, Χ^{''} Σάββας και Χαράλαμπος. Ήταν, επίσης, πρώτος εξάδελφος με τον Λαβίθη Χαράλαμπος Κίττο. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Γερόλακκος*, Λευκωσία 2017, σσ. 260-262.
5. Βλ. C.G., 9th Jan. 1947, p. 8. Οι υπόλοιποι τέσσερις ήταν οι εξής: Εύδωρος Ευδοκίμου Ιωαννίδης, Ευάνθης Σάββα Νικολαΐδης, Δημήτριος Αλεξάντρου Κολιαντρή και Χριστόδουλος Στυλιανού Χριστοδουλίδης.

Σάλπιγξ και στο περ. Μέλισσα). Το νεανικό λογοτεχνικό της έργο, οι μεταφράσεις και οι κριτικές παρεμβάσεις της, παρουσιάζουν αυξημένο ενδιαφέρον και προβλέπεται να συγκεντρωθούν σε τόμο (με επιμέλεια του γράφοντος).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για εργο-βιογραφικά στοιχεία βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικών Λεξικών Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία, 2010, σσ. 319-320.

2. Βλ. Γ. Κεραγιόγλου - Α. Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2010, σσ. 307-308, 370. Α. Παπαλεοντίου - Έλλη Φιλοκύπρου, *Κυπριακή μετασυμβολιστική ποίηση*, Αθήνα, Τόπος, 2009 (εδώ ανθολογήθηκαν τρία ποιήματά της). Δέσποινα Χαράλαμπίδου-Σολωμή, *Ποίηση κυπρίων γυναικών 1878-2008*, Αθήνα, Ιωλκός, 2014 (ανθολογήθηκαν άλλα τρία ποιήματα). Ένα διήγημά της με τον τίτλο «Η μελαψή» περιλήφθηκε στην *Ανθολογία κυπριακού διηγήματος*. Από τις πρώτες εμφανίσεις έως το 1960, τ. Α', Λευκωσία, 2005, σσ. 219-232. Στη συνέχεια, δεκαεφτά διηγήματά της περιλήφθηκαν στην έκδοση Χρίστος Χατζηαθανασίου (έρευνα-επιμέλεια), *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, τ. Β', Λευκωσία 2012, σσ. 1087-1126.

3. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του μεζονος ελληνισμού. Μικρασία, Κύπρος, Αίγυπτος 1880-1930*, Αθήνα, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, passim.

4. Ν-ν [Δ. Μ. Δημητριάδης], «Υπερποιήσεις», *Αλήθεια*, Λεμεσός, 27.1.1917. Πόλυς Μοδινός, «Κριτικά σημειώματα», *Ελευθερία*, Λευκωσία, 17.3.1917. Τα κείμενα αυτά έχουν σχολιαστεί στη διδακτορική διατριβή του Α. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930)*, Λευκωσία 1997, σ. 214.

Χρίστος Χατζηαθανασίου

Αγαπητέ κ. Hazo: Μια αδημοσίευτη επιστολή του Γ. Σεφέρη

Την επιστολή του Γ. Σεφέρη, της οποίας παραθέτουμε τη μεταγραφή, μετάφραση στα ελληνικά και σχολιασμό, μου την εμπιστεύτηκε ο παραλήπτης της, κ. Samuel Hazo, τον οποίο και ευχαριστώ.

Ο ποιητής έμενε τότε (από τα τέλη Σεπτεμβρίου έως τα τέλη Δεκεμβρίου του 1968) στο Princeton των ΗΠΑ, προσκεκλημένος του Ινστιτούτου Προχωρημένων Σπουδών. Την περίοδο εκείνη, εκτός από τις υποχρεώσεις απέναντι στο Ινστιτούτο, πραγματοποίησε έξι δημόσιες αναγνώσεις ποιημάτων του σε αμερικανικές πόλεις, ανάμεσα στις οποίες ήταν και το Πίτσμπουργκ. Η ομιλία εκεί πραγματοποιήθηκε με τη χορηγία του *International Poetry Forum*, ιδρυτής του οποίου ήταν ο Samuel Hazo.

Ο S. Hazo (γεννημένος στο Πίτσμπουργκ το 1928), ποιητής, θεατρικός συγγραφέας, μυθιστοριογράφος, δοκιμιογράφος και μεταφραστής, υπηρέτησε για πολλά χρόνια ως καθηγητής αγγλικής λογοτεχνίας σε πανεπιστήμιο της πόλης. Φαίνεται ότι γνώριζε τον Σεφέρη ήδη από το 1965 και ήταν θαυμαστής του έργου του· εκείνος ήταν που προσκάλεσε, μέσω του *International Poetry Forum*, τον ποιητή να επισκεφτεί το Πίτσμπουργκ, τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη στην πολιτεία της Πενσυλβάνια των ΗΠΑ. Ο Γ. Σεφέρης έφτασε εκεί στις 6 Δεκεμβρίου 1968 και την ίδια μέρα πραγματοποιήθηκε η εκδήλωση. Γνωρίζουμε ότι στις παρουσιάσεις αυτές ο Σεφέρης συνοδευόταν από τον Edmund Keeley, καθηγητή του Πανεπιστημίου Princeton και μεταφραστή του· ο Keeley διάβαζε τις μεταφράσεις των ποιημάτων στα αγγλικά

και ακολουθούσε ο Σεφέρης με απαγγελία στα ελληνικά, την οποία συνόδευε με σύντομα σχόλια. Ο ποιητής, εκτός από τη δημόσια ανάγνωση που έκανε στην αίθουσα *Carnegie Lecture Hall* της πόλης, παρακάθησε σε δεξίωση που έγινε προς τιμήν του στο ξενοδοχείο *Webster Hall*, όπου και διανυκτέρευσε.

Η επιστολή είναι χειρόγραφη, στην αγγλική γλώσσα, με ημερομηνία 24 Οκτωβρίου 1968 και έχει σταλεί από το Princeton ένα μήνα σχεδόν μετά τον ερχομό του Σεφέρη στην Αμερική. Είναι σύντομη, όμως θεωρούμε ότι προσθέτει χρήσιμα στοιχεία στη σεφερική έρευνα, όχι μόνο γιατί συμπληρώνει την εικόνα της παραμονής του ποιητή στην Αμερική αυτήν την περίοδο για την οποία δεν υπάρχουν πολλές μαρτυρίες,¹ αλλά και ως προς τη μετέπειτα πορεία του κατά τον ερχομό του στην Ελλάδα· να μην ξεχνάμε ότι λίγους μήνες αργότερα δημοσιεύτηκε η δήλωση του ποιητή κατά της δικτατορίας, μία κίνηση με μεγάλη σημασία, αφού ο ποιητής, με προφανή προσωπικό κίνδυνο, έδειξε να περιφρονεί ξεκάθαρα τον στρατιωτικό νόμο που είχε επιβληθεί στη χώρα με το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου 1967.² Το σπουδαιότερο, η επιστολή, όπως θα φανεί στη συνέχεια, αποτελεί άλλο ένα τεκμήριο για «τον εσωτερικό αγώνα» που σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κώστα Ταχτσή διακατέχει τον ποιητή αυτόν τον καιρό,³ αφού και αυτή μαρτυρεί την έντονη ψυχική φόρτιση που βιώνει.

11 Hardin Rd
Princeton N.J. 24. X. 68

Dear Mr. Hazo,

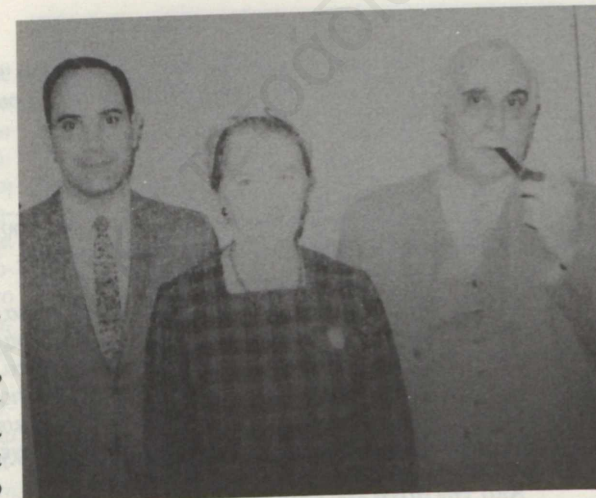
Thank you for your letter of the 21st: everything is settled now for my reading at Pittsburgh on the 6th of December. As for the press-conference there is one point I want to underline and beg you to make it clear to reporters who might care to come at this conference. I shall not accept nor answer to "political" questions.

With best wishes
Yours sincerely
George Seferis

P.S. Hope you have received photos posted by airmail last Monday morning.

Αγαπητέ κ. Hazo,

Σας ευχαριστώ για το γράμμα σας της 21^{ης}: όλα είναι τακτοποιημένα τώρα για την ανάγνωση που θα κάνω στο Pittsburgh στις 6 Δεκεμβρίου. Όσο για τη συνέντευξη Τύπου υπάρχει ένα σημείο που θέλω να υπογραμμίσω και σας παρακαλώ να το κα-

Ο Samuel Hazo, η Μαρώ και ο Γιώργος Σεφέρης την ημέρα της εκδήλωσης στο Πίτσμπουργκ. Τη φωτογραφία, όπως και την επόμενη, μου παραχώρησε ο S. Hazo.

ταστήσετε σαφές στους δημοσιογράφους που θα επιθυμούσαν να έρθουν σε αυτήν τη συνέντευξη. Δεν θα δεχτώ ούτε θα απαντήσω σε «πολιτικές» ερωτήσεις.

Με τις καλύτερες ευχές
Είλικρινά δικός σας
Γιώργος Σεφέρης

Υ.Γ. Ελπίζω να λάβατε τις φωτογραφίες που στάλθηκαν με το ταχυδρομείο αεροπορικώς την προηγούμενη Δευτέρα το πρωί.

Σχολιασμός: Σε πρώτη ματιά, πρόκειται για μια σύντομη επιστολή πληροφοριακού χαρακτήρα που μάλλον αποκαλύπτει βιαστικό γράψιμο· ο Σεφέρης φαίνεται να ασχολείται σε αυτήν με τυπικά και διαδικαστικά θέματα, σχετικά με την επικείμενη παρουσία του και την ανάγνωση ποιημάτων στο *International Poetry Forum*.

Ο ποιητής τηρεί τους τυπικούς επιστολικούς κανόνες τόσο στην προσφώνηση όσο και στην αποφώνηση, και συμπεραίνουμε ότι οι σχέσεις του με τον αποδέκτη της επιστολής είναι πιο πολύ τυπικές παρά οικείες.

Από την αρχή της επιστολής φαίνεται ότι αυτή αποτελεί απάντηση αντίστοιχης εκ μέρους του S. Hazo σχετικά με την εκδήλωση στο Πίτσμπουργκ. Φαίνεται μάλιστα ότι είχαν προηγηθεί και άλλες σχετικές επιστολές, αφού στα σεφερικά αρχεία του Princeton υπάρχει φάκελος του έτους 1968 με πέντε δακτυλογραφημένες επιστολές σχετικά με το *International Poetry Forum*.⁴

Ο Σεφέρης απαντά ότι όλα είναι έτοιμα για τις αναγνώσεις και στο υστερόγραφο εμφανίζεται βέβαιος ότι θα έχουν φτάσει οι φωτογραφίες που είχε στείλει νωρίτερα, προφανώς για τα έντυπα του *Forum* ή για την κάλυψη της εκδήλωσης από τις τοπικές εφημερίδες.

Ο ποιητής, με μεγάλη εμπειρία στην επιστολική γραφή και τους κανόνες της διπλωματίας, εκφράζεται με φροντισμένο και σοβαρό ύφος, είναι αρκετά σαφής και αποφασιστικός. Φαίνεται δε ότι τα διαδικαστικά θέματα που θίγει η επιστολή αποτελούν την αφορμή της επικοινωνίας, αφού το κυρίως θέμα και ο σκοπός της αφορούν άλλο ζήτημα. Αυτό το ζήτημα ο Σεφέρης το «υπογραμμίζει» και, απευθυνόμενος προς τον παραλήπτη της επιστολής, ζητά να γίνει οπωσδήποτε αποδεκτό.

Και αφού εκ των προτέρων έχει αναδείξει τη σημασία του θέματος στο οποίο θα αναφερθεί, στη συνέχεια ο ποιητής διατυπώνει την καίρια φράση της επιστολής, που αποτελεί, όπως πιστεύουμε, και το διακύβευμά της, την κατηγορηματική δηλαδή αρνησή του, σε ενδεχόμενη συνέντευξη τύπου μετά την ανάγνωση, να απαντήσει σε πολιτικές ερωτήσεις.

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε την επανάληψη και τις δύο απανωτές αρνήσεις με τις οποίες ο ποιητής, ξεκάθαρος και ακριβής όσο και αυστηρός, μοιάζει να προειδοποιεί τον συνομιλήτή του για τη στάση που πρόκειται να κρατήσει. Σίγουρα, η επανάληψη αυτή αποκαλύπτει έντονη συναισθηματική φόρτιση, τονίζεται όμως παράλληλα εμφατικά η ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα που έχει για τον αποστολέα το ζήτημα, ώστε να γίνει αποδεκτό από τον παραλήπτη.

Από την άλλη, τα εισαγωγικά μέσα στα οποία τοποθετεί ο ποιητής το επίθετο πολιτικές είναι βέβαιο ότι εκφράζουν κάποια αποστασιοποίηση, ενώ ταυτόχρονα σχολιάζουν ειρωνικά τη λέξη, αποσκοπώντας στην ουσία να την αμφισβητήσουν ή να μειώσουν το κύρος της. Ίσως ο ποιητής μιλά με αυτόν τον τρόπο θέλοντας να αποτρέψει επίδοξους διαδηλωτές κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης, ίσως όμως να απαντά έμμεσα στις προσπάθειες ανθρώπων του πνεύματος να τον πείσουν να εκδηλωθεί κατά της χούντας όταν βρισκόταν ακόμη στην Ελλάδα.⁵

Σε αυτό το θέμα έχει αναφερθεί ο Σεφέρης στο *Χειρόγραφο* '68, του οποίου η συγγραφή αρχίζει μόλις δύο μέρες μετά τη σύνταξη της παρούσας επιστολής, το «Σάββατο, τ' Άη Δημήτρη», σύμφωνα με την ημερομηνία της εγγραφής. Και εκεί, όπως και στην επιστολή, αποκαλύπτεται η ψυχική φόρτιση του ποιητή, με τρόπο όμως έκδηλα εξομολογητικό: «Αισθάνομαι διωγμένος και αποκλεισμένος από παντού».

Στο ίδιο κείμενο, ο ποιητής επαναφέρει στη μνήμη του στίχους του Hölderlin, θεωρώντας ότι είναι επίκαιροι σε αυτή την τραγική για τη χώρα του συγκυρία.⁶

Στο μεταξύ πολλές φορές μου φαίνεται πως είναι πιο καλά να κοιμηθείς παρά να βρίσκεσαι έτσι χωρίς σύντροφο και να επιμένεις τόσο. Και τί να κάνεις μέσα στην αναμονή, και τί να πεις; Δεν ξέρω. Κι οι ποιητές τί χρειάζονται σ' ένα μικρόψυχο καιρό;⁷

Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η εν λόγω επιστολή αποτελεί μία επιπλέον μαρτυρία όσον αφορά το κλίμα μέσα στο οποίο ζει ο ποιητής την εποχή της Αμερικής, αφού ήδη από τις 24 Οκτωβρίου, ένα μήνα και κάτι μέρες από την άφιξή του εκεί, φαίνεται να πιέζεται, κυρίως από ελληνοαμερικανικούς κύκλους, να πάρει θέση απέναντι στην ελληνική χούντα.

Για το κλίμα που επικρατούσε στις ΗΠΑ την εποχή εκείνη, μπορούμε να συμπεράνουμε από όσα ο ποιητής αναφέρει σχετικά με την ανάγνωση που πραγματοποίησε στις 2 Δεκεμβρίου στη Νέα Υόρκη· εκεί του επιδόθηκε διαμαρτυρία εκ μέρους των εκτός Ελλάδας ελλήνων διανοουμένων, «για το γεγονός ότι τηρεί αδικαιολόγητη σιωπή, όταν εκατοντάδες συνάδελφοί του κρατούνται φυλακισμένοι ή εξόριστοι και η πνευματική ζωή στην Ελλάδα έχει απονεκρωθεί εντελώς από τους συνταγματάρχες». «Άρθρο όλο καμουφλαρισμένο φαρμάκι», σκέφτεται γι' αυτό ο Σεφέρης,⁸ και αψευδής μάρτυρας είναι η γνωστή φωτογραφία της Jill Krementz από την εκδήλωση, που κατά τον Thomas Doulis «απεικονίζει τέλεια το μαρτύριο του ποιητή» την εποχή αυτή.⁹

Και ενώ ο Σεφέρης αποκαλεί λακωνικά «κενά επιφωνήματα» τα όσα άκουσε έξω από το κτίριο του *Poetry Center* στη Νέα Υόρκη,¹⁰ ο Edmund Keeley, αναφερόμενος στην ίδια περίπτωση, μας δίνει περισσότερες πληροφορίες:

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, αρκετές ερωτήσεις από το ακροατήριο αφορούσαν ειδικά την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Ο Σεφέρης αρνήθηκε να απαντήσει. Μερικοί από το ακροατήριο το θεώρησαν υπεκφυγή, αλλά εκείνος έμεινε ακλόνητος και, στο δείπνο που ακολούθησε, εξήγησε τους λόγους του σε ιδιαίτερες συνομιλίες: δεν το θεωρούσε ορθό να επικρίνει την κυβέρνηση του ενώ ήταν φιλοξενούμενος σε ξένο έδαφος, ασφαλώς έξω από τα όρια όπου μπορούσε να τον φτάσει η δυσaráσκεια της κυβέρνησης.¹¹

Ο Γ. Σεφέρης με τη σύζυγο του S. Hazo την ημέρα της εκδήλωσης.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι στο Πίτσμπουργκ στις 6 Δεκεμβρίου, αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί στη Ν. Υόρκη τέσσερις μόλις μέρες νωρίτερα, το κλίμα ήταν διαφορετικό και ο Σεφέρης δεν ενοχλήθηκε από «πολιτικές» ερωτήσεις των δημοσιογράφων, όπως ήταν και η επιθυμία του, σύμφωνα με την επιστολή. Αυτό συμπεραίνουμε από τις αντίστοιχες εγγραφές των ημερολογίων του ποιητή όσο και από το ρεπορτάζ του τοπικού Τύπου: είναι αλήθεια ότι η εκδήλωση στο Πίτσμπουργκ φανέρωσε τη λατρεία του κόσμου προς τον ποιητή και ανέδειξε την εικόνα του ως εθνικού ποιητή της Ελλάδας ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ελληνοαμερικανούς.¹² Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι την ίδια ακριβώς εποχή ο Σεφέρης ολοκλήρωσε ένα δίστιχο που συμπυκνώνει όλη του την πικρία και την απόγνωση για την κατάσταση στην Ελλάδα: δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα* τρία χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή, στις 28 Σεπτεμβρίου 1974.¹³

Από βλακεία

Ελλάς πυρ! Ελλήνων πυρ! Χριστιανών πυρ!
Τρεις λέξεις νεκρές. Γιατί τις σκοτώσατε;
Αθήνα καλοκαίρι - Princeton N. J., Χγεννα 1968

Λίγους μήνες μετά την επιστροφή του Σεφέρη στην Ελλάδα, η αντίδρασή του στην ελληνική χούντα εκδηλώθηκε φανερά με τη δήλωσή του εναντίον της, κάτι που πολλοί Έλληνες της Αμερικής είδαμε ότι περίμεναν από αυτόν. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση του λογοτέχνη Ν. Καχτίτση, ο οποίος ζούσε τότε στο Μόντρεαλ και στις 3 Απριλίου δημοσιεύει στο *Ελληνοκαναδικό Βήμα* σχόλιο στη «Δήλωση» του Γ. Σεφέρη με τίτλο: «Μετά την ευχάριστη είδηση. Επιτέλους!».¹⁴

Ο ίδιος ο ποιητής, μιλώντας αργότερα στον Edmund Keeley, εξομολογήθηκε:

«Η μόνη συγκίνηση που ένιωθα αφότου πήρα την απόφαση να μιλήσω ήταν ένα έντονο αίσθημα λύτρωσης».¹⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Edmund Keeley, «Εισαγωγή», *Γιώργος Σεφέρης-Edmund Keeley, Αλληλογραφία 1951-1971*, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1998, σ. 79.
2. Βλ. Edmund Keeley, *Συζήτηση με τον Γιώργο Σεφέρη. A Conversation with George Seferis*, Αθήνα, Άγρα, 1986, σ. 8.
3. Κώστας Ταχτσής, «Οι διαταγμοί του Σεφέρη», *Αντί* 64 (5.2.1977) 23. Τη φράση του Ταχτσή έχει επισημάνει επίσης ο Π. Ζάννας, βλ. Π. Α. Ζάννας, «Παρουσίαση και Σημειώσεις», *Γιώργος Σεφέρης, Χρυσό Οκτ. '68, ένα ανέκδοτο σχέδιασμα του Γ. Σεφέρη, Διαβάζω* 142 (23.4.1986) 54.
4. [shorturl.at/qJVZ1](https://www.shorturl.at/qJVZ1), ανακτήθηκε στις 8.10.2020.
5. Γιώργος Σεφέρης, «Χειρόγραφο Οκτ. '68», *Δοκίμες Γ'*, Αθήνα, Ίκαρος, 1992, σ. 253.
6. Τους ίδιους στίχους είχε βάλει ο ποιητής ως επιγραφή τριάντα σχεδόν χρόνια πριν, στο *Ημερολόγιο καταστροφών*, Α' (1939).
7. Γιώργος Σεφέρης, «Χειρόγραφο Οκτ. '68», ό.π. (σημ. 5), σ. 247.
8. Γιώργος Σεφέρης, «Χειρόγραφο Οκτ. '68», ό.π. (σημ. 5), σσ. 255-256.
9. Thomas Doulis, *The Iron Storm. The Impact of Greek Culture on the Military Junta, 1967-1974*, Bloomington, Xlibris Corporation, 2011, σ. 123, σημ. 15.
10. Γιώργος Σεφέρης, «Χειρόγραφο Οκτ. '68», ό.π. (σημ. 5), σ. 259.
11. E. Keeley, *Συζήτηση με τον Γιώργο Σεφέρη*, ό.π. (σημ. 2), σ. 8.
12. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Θ' (1 Φεβρουαρίου 1964-11 Μάη 1971)*, Αθήνα, Ίκαρος, 2019, σσ. 175-176. E. Keeley, «Εισαγωγή», ό.π. (σημ. 1), σσ. 56-57.
13. Γιώργος Σεφέρης, «Χειρόγραφο Οκτ. '68», ό.π. (σημ. 5), σσ. 88-89.

14. Βίκτωρ Καμχής, «Χρονολόγιο σε α' και γ' πρόσωπο», στο «Επίμετρο», Νίκος Καχτίτσης, *Ο Εξώστης*, επιμ. Βίκτωρ Καμχής - Γιώτα Κριτσέλη, Αθήνα, Κίχλη, 2013, σ. 220. Ανακτήθηκε στις 5.12.2020 από <https://www.academia.edu/>

15. Έντμουτ Κήλυ, «Η πολιτική φωνή του Σεφέρη», *Μύθος και φωνή στη σύγχρονη ελληνική ποίηση*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, Αθήνα, Στιγμή, 1987, σ. 164.

Ασπασία Γκιόκα

Τα αυτόγραφα των τελευταίων σημειωμάτων του Ι. Συκουτρή

Β'

Στο προηγούμενο τεύχος των «Μικροφιλολογικών» δημοσίευσα ολόκληρη την αποχαιρετιστήρια επιστολή που φέρεται να έγραψε από τον Ακροκόρινθο ο Συκουτρής τη μέρα της αυτοκτονίας του (21/9/1937) στον Άγγελο Καλογερά, με βάση το πρωτότυπο που εντοπίστηκε το 2019 στο σπίτι της γυναικαδέλφης του Συκουτρή Ελένης Πετυχάκη-Κοκολάκη. Απέδειξα επίσης ότι: (α) Οι αστοχίες της πρωτύτης έκδοσης του κειμένου από τον Π. Χαρτοκόλλη (2003) δεν οφείλονται σε ελαττώματα του πρωτοτύπου, αλλά του κακού φωτοαντιγράφου που μεταχειρίστηκε· (β) η επιτολή φανέρωνε την ύπαρξη της άγνωστης μέχρι τώρα διαθήκης του Συκουτρή, την οποία και δημοσίευσα· (γ) το γνωστό «τελευταίο χειρόγραφο» ή «φιλολογική διαθήκη» ή «επιστολή χωρίς συγκεκριμένο αποδέκτη» (!) που επίσης γράφτηκε στον Ακροκόρινθο, και πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Νέα Εστία* της 1/4/1958, το είχε βάλει ο Συκουτρής εσώκλειστο στο μήνυμά του στον Καλογερά· (δ) το δεύτερο τούτο χειρόγραφο, που προτίμησα να το αποκαλώ «επιλόγιο», είχε «αποδέκτες» πολύ συγκεκριμένους, αφού ο συγγραφέας του το προόριζε ως υστερόγραφο στη μισοτελειωμένη εισαγωγή της «Ποιητικής» του Αριστοτέλη, την οποία είχε αναλάβει προ πολλού για λογαριασμό της Ακαδημίας Αθηνών. Υπαινίχθηκα επίσης ότι: (α) Το δημοσιευμένο κείμενο του «επιλόγιου», αν και δεν έχει χονδροειδείς αλλοιώσεις ή σφάλματα, δεν είναι ωστόσο απόλυτα πιστό· (β) η παράλειψή του από την τελική μεταθανάτια έκδοση της «Ποιητικής» (1937-1938) δεν είναι τυχαία, μα αποτελεί την αναπόφευκτη συνέπεια της επιθυμίας όλων των ενδιαφερόμενων να κουκουλωθεί το γεγονός πως ο Συκουτρής αυτοκτόνησε.¹

Τις δύο αυτές διαπιστώσεις θα τις εκθέσω αναλυτικότερα παρακάτω.

Παραθέτω πρώτα ακριβή μεταγραφή του «επιλόγιου» βασισμένος στο πρωτότυπο σημείωμα, το οποίο βρέθηκε το 2019 μαζί με την επιστολή Καλογερά. Όπως κι εκείνη, είναι ένα ημίφυλλο 21,5x14 εκ., γραμμένο με μολύβι κι απ' τις δυο μεριές, αρκετά δυσανάγνωστο. Εφαρμόζω τους κανόνες που τήρησα και στην επιστολή: Μονοτονικό, διατήρηση στίξης, ορθογραφίας και διαγραμμένων λέξεων (μέσα σε άγκιστρα), πλάγια γράμματα σε αβέβαιες λεξούλες, υπόμνημα με τις λιγοστές στραβές αποδόσεις της *Νέας Εστίας* (όπου όμως παραλείπω τις πολλές και ενοχλητικές παρεμβολές που τότε έγιναν στη στίξη του κειμένου, όπως εξηγγώ με συντομία παρακάτω):

Αγαπημένε μου Άγγελε,
 Γραφή(·) ό,τι υπάρχει δεν είναι δημοσιεύσιμον.
 Θα εξήταζε το πρόβλημα των τραγικών συναισθημάτων, δηλ. το πρόβλημα του τραγικού ανθρώπου. Αλλά το πρόβλημα αυτό εξούσεν ο συγγραφέας μέσα του τόσο έντονα, τόσο προσωπικά, ώστε δεν κατώρθωνεν επί πολύ να το [————] περιλάβη εις (αντάξ——) ισότιμον και αποστρογγυλεμένην διατύπωσιν. Είχεν αρχίσει να το κάνει τον χειμώνα 1936-37, όταν ανέλυνεν εις (τους) τον Φιλολογικόν Κύκλον τας τραγικάς μορφάς του (L) Ρωμαίου και του Lorenzo, του Lear και της Cordelia, του Βρούτου και του Μάκβεθ, και όταν ετοιμάζε την ανάλυσιν του Hamlet. Δυστυχώς δεν κατώρθωσε να (τα) το γράψη ούτε την άνοιξιν του 1937, (παρασυρθείς εις) περιπλοκάεις εις συζητήσεις μικροπρεπείς και ταπεινάς. Και το τραγικόν είναι παραλλαγή του υψηλού πάντοτε. Ευτυχώς εξεκαθάρισεν εφέτος το καλοκαίρι τας ιδέας του, και ημπορούσε να υποσχεθή εις αγαπητόν του πρόσωπον, ότι + [σελ. 2] προ της αναλύσεως των έργων του Shakespeare και των Ελλήνων τραγικών, που θα έκαιμεν το έτος 1937-38 εις τον Ασκραίον, θα διέθετε μερικά μαθήματα δια να ομιλήση γενικώς περί του τραγικού ανθρώπου. Εκεί θα ανέπτυσσε και την ιδιχήν του θεωρίαν περί καθάρσεως, την οποίαν, (συνέδεε) αυτοτελή και ασύνδετον ως τώρα με το υπόλοιπον της Ποιητικής, συνέδεεν ο συγγραφεύς με τα περί του καθόλου: ήτο η «καθολικοποίηση» των ελευσινών και φοβερών παθημάτων μέσα εις την ψυχήν του θεατού, ο οποίος με τον έλεον και τον φόβον που του προκαλεί ο ποιητής, αισθάνεται τα γινόμενα επί σκηνης ως ιδιχήν του υπόθεσιν, ως υπόθεσιν πανανθρώπων μάλλον. (Έτσι) Έτσι «καθίρητο» το απλούν συμπτωματικόν μυθικόν γεγονός. Απ' αυτά θα επροχωρούσεν εις την ψυχολογίαν του τραγικού προσώπου. Ηλιπζε πως θα επρόφθανεν... (Δυστυχώς) Μα ο έρωσ θανάτου είναι ισχυρότερος από κάθε έρωτα: έρωτα ανθρώπων, έρωτα παιδείας, έρωτα γης και φωτός...

21/9/37

«Αγαπημένε μου Άγγελε»: Η πρώτη σελίδα της επιστολής του Συκουτρή στον Άγγελο Καλογερά, 21/9/37

Ακροκόρινθος 21/9/37

εξούσεν: *εξούσε / 1936-37: * του 1936-1937 / Shakespeare: *Σαίξπηρ / 1937-38: *1937-1938 / έκαιμεν: *έκαμε / Απ' αυτά: *Απ' αυτό (έτσι και σε όλα τα χφ. αντίγραφα)

Διευκρινίζω ότι σώθηκαν και έξι αντίγραφα του «επιλόγου», 3 χειρόγραφα και 3 δακτυλόγραφα. Μερικά ανήκουν στο εύρημα του 2019 και άλλα βρίσκονται από το 2017 στο αρχείο Συκουτρή του Ιδρύματος Λασκαρίδη.² Δυο απ' τα χειρόγραφα αντίγραφα είναι πιστότατα (το ένα είναι με το χέρι της Χαράς Συκουτρή) και με βοήθησαν στην ανάγνωσιν του ξεθωριασμένου πρωτοτύπου.³ Δεν ισχύει το ίδιο για τα δακτυλόγραφα, που είναι και η άμεση πηγή της δημοσίευσης του 1958. Πέρα από τις μικροαλλαγές που ήδη σημείωσα, βρίσκουμε «διορθώσεις» στον τονισμό και στα κόμματα, ανακάτεμα στα εισαγωγικά και τις υπογραμμίσεις, και ιδίως μιαν αυθαίρετη φιλολογίζουσα κατανομή σε παραγράφους, που εξασθενίζει το κείμενο και ενθαρρύνει παρανοήσεις (π.χ. με το σπάσιμο που έγινε μετά τη λέξη «ταπει-

νάς»). Βαρύνεται, τέλος, η έκδοση του 1958 με την παράλειψη της αναγκαίας επεξήγησης που επίτηδες είχε προσθέσει στο δακτυλόγραφο η χήρα του Συκουτρή: «Το κάτωθι σημείωμα προωρίζετο από τον Ι. Σ. ν' αποτελέση την κατακλείδα της ημιτελούς εισαγωγής εις τον τόμον Αριστοτέλους Περί Ποιητικής». Έχουμε δει πού οδήγησε αυτή η παράλειψη.

Ποιοστότερο ενδιαφέρον απ' αυτές τις λεπτομέρειες έχουν οι απόπειρες που έγιναν να νοθευτεί στην ουσία του το τελευταίο γραφτό του αυτόχειρα Συκουτρή - γιατί και οι δυο επόμενες παραλλαγές του ολοφάνερα γράφτηκαν με σκοπό να δημοσιευτούν:

α) Στο τρίτο αντίγραφο του χειρογράφου έχουν διαγραφεί οι λέξεις «Ευτυχώς»⁴ και «εις αγαπητόν του πρόσωπον», λείπει το τέλος («Ηλιπζε ... φωτός»), και αντί για την ένδειξη «Ακροκόρινθος 21/9/37» βλέπουμε τη μονογραφή της Χαράς Συκουτρή!

β) Σε αδέσποτο φύλλο αδιόρθωτου τυπογραφικού δοκιμίου της τελευταίας σελίδας (148) της Εισαγωγής του Συκουτρή στην «Ποιητική» διαβάζουμε τα ακόλουθα γνώριμα (με τα τυπογραφικά τους λάθη):

Το υπόλοιπον μέρος της Εισαγωγής, λόγω του παρεμπεισόντος αιφνιδίου θανάτου του συγγραφέως, δεν εγένετο δυνατόν να γραφή. Ως εκ των ευρεθέντων σημειωμάτων εξάγεται και έκ τινων άλλων σημείων της Εισαγωγής καθίσταται φανερόν, θα εξήταζε το πρόβλημα των τραγικών συναισθημάτων, δηλαδή το πρόβλημα του τραγικού ανθρώπου. Είχεν αρχίσει να το συνθέτη κατά τον χειμώνα 1936-37 ότε ανέλυνεν εις φιλολογικόν κύκλον τας τραγικάς μορφάς του Ρωμαίου και του Loren=ο, του Lear και της Cordelia, του Βρούτου και του Μάνβεθ και ητοίμαζε την ανάλυσιν του Hamlet. Δεν προέβη δέ εις την σύνταξιν ούτε

Η συνέχεια θά'ταν στην επόμενη σελίδα, αλλά τέτοια δεν υπάρχει. Είναι φανερό λοιπόν πως συγγενείς και Ακαδημία ήξεραν την ύπαρξιν του «επιλόγου» από την επαύριο του θανάτου του Συκουτρή (δε θα είχε στείλει λογικά και στην Ακαδημία ένα αντίγραφο;) και πως δεν είχαν ουσιαστική αντίρρηση να εκδοθεί το περιεχόμενό του. Μόνο που έπρεπε να γίνει αυτό χωρίς την υπογραφή του αυτόχειρα και με τις αναγκαίες αλλοιώσεις, για να μην καταρρεύσει η σκηνοθεσία του «τυχαίου» θανάτου. Ο ίδιος ο Συκουτρής τους διευκόλυνε, διατυπώνοντας όλο το κείμενο σε τρίτο πρόσωπο.

Τελικά είναι μάλλον ευτύχημα που ωριμότερη σκέψη απέκλεισε από τη δημοσίευση τα παραπάνω εκτρώματα, επιτρέποντας να δημοσιευτεί υστερότερα ο γνήσιος Επιλογος, έστω και με μία ήπια «επιμέλεια». Στη θέση τους τυπώθηκε το 1937, στο τέλος της Εισαγωγής, μόνο η σιβυλλική κατακλείδα: «Το υπόλοιπον μέρος της Ει-

Επιλόγου» Το τέλος του «επιλόγου» με την ένδειξη «Ακροκόρινθος 21/9/37»

«Ερωσ θανάτου»: Το τέλος του «επιλόγου» με την ένδειξη «Ακροκόρινθος 21/9/37»

σαγωγής, λόγω του αιφνιδίου θανάτου του συγγραφέως, δεν εγένετο δυνατόν να γραφή».

Ίσως να ήταν ειλικρινέστερο και διεισδυτικότερο, αν είχαν γράψει: «Το υπόλοιπον μέρος της Εισαγωγής ήτο αδύνατον να γραφή, ο δέ συγγραφέως λόγω και τούτου επιτέλους απέθανε».⁵

Μέσα στα θύματα του δράματος της Κορίνθου ήταν και η συκουτρική «θεωρία περί καθάρσεως». Αφορούσε φυσικά την ερμηνεία του περίφημου χωρίου από τον αριστοτελικό ορισμό της τραγωδίας στο κεφάλαιο 6 της «Ποιητικής»: «δι' ελέου και φόβου περαίνουσα την των τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν».

Από τον «επίλογο» βγαίνει ότι ο Συκουτρής δεχόταν τη θέση της πλειοψηφίας των φιλόλογων πως «παθήματα» σημαίνει «πάθη και συγκινήσεις που διεγείρονται στην ψυχή των ακροατών μιας τραγωδίας»· απέκρουε όμως, ο παθιασμένος αυτός, την πουριτανική εκδοχή που συνδέεται με το όνομα του Γιάκομπ Μπερνάις (1824-1881) και βλέπει στα πάθη «αρρώστιες» βλαβερές και απόβλητες. «Κάθαρσις» για το Συκουτρή είναι όχι η εξάλειψη των παθών, αλλά ο εξευγενισμός τους – η «καθολικοποίησις». Ανάλογες θέσεις θα προβάλλει αργότερα ο περίπου συνομήλικός του Ε. Παπανούτσος, όπως και ο ίδιος παραδέχτηκε το 1958.⁶

Τις ιδέες του αυτές τις καταγράφει ο Συκουτρής γύρω στο 1935 σε πυκνογραμμένο σχέδιασμα 15 φύλλων, που βρίσκεται σήμερα στο αρχείο του στο Ίδρυμα Λασκαρίδη.⁷ Κανείς ειδικός – ακόμα κι ο κληρονόμος και κάτοχος του αρχείου για 40 και πάνω χρόνια, ο οποίος έγραψε το 2000 πραγματεία για το ίδιο θέμα ακριβώς!⁸ – δε μοιάζει ως τώρα να γνώριζε ή να μελέτησε το πολύ δυσανάγνωστο και σχετικά χαοτικό αυτό προσωπικό χειρόγραφο, που δεν ήταν βέβαια «δημοσιεύσιμον» για το συντάκτη του, αλλά ούτε και κάηκε όπως είχε ορίσει στη στερνή του παραγγελία.

Είναι αδύνατο να εκδώσω εδώ ολόκληρο το σχέδιασμα. Δισταχτικά μεταφέρω λίγα χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τα φύλλα 3^α και 9, σαν «testimonia» ας πούμε, ελπίζοντας ότι θα διευκόλυναν κάπως την κατανόηση του πολύπαθου «επιλόγου» της «Ποιητικής».

Εις τί όμως συνίσταται η κάθαρσις αυτή του ελέου και φόβου από τα ταπεινά συναισθήματα και νοσηρά; Ο Αρ. [= Αριστοτέλης] δεν απαντά. <Ούτε και νεώτεροι>. Αναπλάττομεν.

Το δράμα τροποποιεί τα αισθήματ' αυτά (κατά τον Butcher) όχι τον έλεον. [...] Αλλά τον φόβον. Όχι πλέον ιδιοτελές αίσθημα, ότι κινδυνεύομεν ημείς [...] Αλλά συμπάθεια δι' ήρωα που μας μοιάζει.

Τέτοιος φόβος δεν είναι κάτι παθητικόν ούτε συνθλίβει όπως η απλή συμφορά. Δεν μας περνά η σκέψις ότι θα βρεθούμε στην θέσιν του ΟΤ [= Οιδίποδος Τυράννου] αλλ' αόριστος φρίκη 14,1 άμεσον αίσθημα όχι σκέψις. <Αλλά αίσθημα ότι όχι κάτι εξαιρετικόν και μοναδικόν διακυβεύεται εις ΟΤ. αλλά βαθεία ανθρ. μοίρα>.

Πηγή τεραστίας παρεξηγήσεως ότι ταυτίζουν κάθαρσιν με ηδονήν.

Τώρα εξηγείται διατί δεν ορίζει εδώ την κάθαρσιν. Διότι είναι ο σκοπός της ποιήσεως γενικώς όχι της τραγωδίας ειδικώς. Και της τραγωδίας τα μέσα διαφορετικά. Διατί ομιλεί περί ελέου και φόβου δια μακρών.

<Ίσα που κάθαρσις γίνεται φυσικά και στον έρωτα, δηλ. [;] με την ερμηνείαν μου>.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αγνώ πότε άρχισε «έπίσημα» να διαδίδεται η εκδοχή της αυτοκτονίας. Πολλές από τις νεκρολογίες που του έχουν αφιερωθεί είναι χαρακτηριστικά διαφορούμενες· ήξεραν μάλλον (ή υποψιάζονταν) οι συντάκτες τους την αλήθεια, αλλά σα να κωλύονταν να το πουν ανοιχτά. Ο αθώος όμως Ξένος Μόραβτσιτς έγραφε ακόμα, το Σεπτέμβριο του '38, για «καρδιακή προσβολή» (J. Sycoutris, *Philologie et Vie*, Βουδαπέστη 1938, σ.7).

2. Μιχ. Κοκολάκης, «Αρχείο Ιωάννου Συκουτρή. Κατάλοιπα της συλλογής Μίνως Κοκολάκη», *Ελληνικά*, 67 (2017), σ. 161 (#467).

3. Αποκλίνω μόνο όταν γράφω «Απ' αυτά» (αντί «Απ' αυτό») και παραπάνω «τα (αντί «το») περί του καθόλου», όπου προτίμησα την ανάγνωση της *Νέας Εστίας*.

4. Στη θέση του έγραψαν «Με βαθείαν ικανοποίησίν του».

5. Ήταν (ισχυρίζομαι) αδύνατο λόγω της ομολογημένης δυστοκίας του, μα κι επειδή θα έχαναν πια οι εργοδότες του την υπομονή τους. Υποθέτω πως αργά ή γρήγορα θα έβαζε η Ακαδημία κάποιον τρίτο για να «συμμαζέψει» την Εισαγωγή της «Ποιητικής», όπως ακριβώς σχεδίαζε και για το ήδη τυπωμένο αλλά «αμαρτωλό» πλατωνικό «Συμπόσιον», κι όπως είχε κάνει πρόσφατα ο Γερμανός εκδότης Τόμπερνερ για την επίσης ημιτελή συκουτρική εκδοχή των λόγων του Δημοσθένη. Κατά τ' άλλα δεν ξέρουμε ίσως για την έκταση των σχέσεων των ανθρώπων της Ακαδημίας με τον Συκουτρή τον τελευταίο χρόνο (ή και μήνα) της ζωής του, και την ενδεχόμενη αλληλεπίδρασή τους με τα πολλά και γνωστά προσωπικά και υπαρξιακά του αδιέξοδα.

6. Ε. Παπανούτσος, «Η κάθαρση των παθών μέσα στον αριστοτελικό ορισμό της τραγωδίας», *Νέα Εστία*, τεύχη 614-615 (1953)· «Η κάθαρση των παθών κατά τον Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, 1958, σσ. 279-309· «Έρωσ θανάτου», επιφυλλίδα του 1958 (Κοκολάκης ό.π., σ. 164, #496). Πβ. «Η εξέγηση της τραγωδίας» (1930), πρόχειρα στο https://pribas.blogspot.com/2017/09/blog-post_30.html.

7. Κοκολάκης ό.π. σσ. 143-144 (#332).

8. Μίνως Μ. Κοκολάκης, «Οι παράγοντες του τραγικού ελέου», *ΕΕΦΣΠΑ* 32 (1998-2000) 259-296 = Από τον Όμηρο στη Δεύτερη Σοφιστική, Πατάκης, 2004, σσ. 74-112. Στη σ. 268 = 83 διαβάζουμε μόνο ότι «ο Συκουτρής [...] θα πραγματευόταν το προαιώνιο αίτημα της καθάρσεως με τη γνώριμη κριτική του οξύνοια και την απαρράμιλλη ενημερότητά του στη διεθνή βιβλιογραφία της Ποιητικής», αλλά «δυστυχώς το αδόκητο τέλος του» ματαιώσε και τη συγγραφή του αντίστοιχου κεφαλαίου.

Μιχάλης Κοκολάκης

Ο Στέλιος Ανεμοδουράς και το νεανικό λογοτεχνικό περιοδικό Αργώ

Ανάμεσα στα νεανικά λογοτεχνικά περιοδικά, που κυκλοφόρησαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ήταν και η Αργώ. Είχε τον υπότιτλο «Λογοτεχνικά Φύλλα». Όπως διευκρινιζόταν, «Εκδίδεται κάθε μήνα. Ξένη συνεργασία δε γίνεται δεκτή». Διευθυντής του ήταν ο Στέλιος Άνεμος. Τόπος έκδοσης του εντύπου εμφανιζόταν η Καλλιθέα. Τυπωνόταν στο Τυπογραφείο Παναγιωτίδη - Παύλου, Ακαδημίας 66 αρχικά και στη συνέχεια Ζωοδόχου Πηγής 15. Κυκλοφόρησαν τέσσερα τεύχη το χρονικό διάστημα από τον Φεβρουάριο ως τον Ιούνιο του 1936. Στις σελίδες τους δημοσιεύτηκαν συνεργασίες (ποιήματα και διηγήματα) τριών μόνο προσώπων. Του Στέλιου Άνεμου, του Γιάννη Αηδονόπουλου και του Γιάννη Β. Ιωαννίδη. Επίσης, στο δεύτερο τεύχος, σχέδιο του Κ. Δ. Τομπούλη με τον τίτλο «Ερημόκαστρο». Το περιοδικό, όπως όλα δείχνουν, αποτελούσε έκφραση κάποιας ομάδας νέων με λογοτεχνικά ενδιαφέροντα. Στο εσώφυλλο των τευχών 2-4 αναγραφόταν: «Η «Αργώ» μοιράζεται στους λογοτεχνικούς κύκλους και ανταλλάσσεται με κάθε περιοδικό».¹

Κάποιες πληροφορίες για το περιοδικό, σε ανύποπτο χρόνο, είχε δώσει ο Δημήτρης Χανός. Στο γνωστό, δίτομο βιβλίο του για τη λαϊκή λογοτεχνία, παρέθετε

σύντομα βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων και έργων τους, που κυκλοφόρησαν σε λαϊκά φυλλάδια και λαϊκά περιοδικά ή δημοσιεύτηκαν σε επιφυλλίδες περιοδικών και εφημερίδων. Αναφερόμενος στον Στ. Ανεμοδουρά (1917-2000) και στο ιδιαίτερα πλούσιο συγγραφικό έργο του, μεταξύ άλλων, έγραφε:²

Από πολύ νωρίς ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία και το 1936 εξέδωσε, μαζί με τον Γιάννη Ιωαννίδη, το λογοτεχνικό περιοδικό «Αργώ», όπου δημοσιεύτηκαν πολλά ποιήματά του.

Η παραπάνω πληροφορία έμεινε ανεκμετάλλευτη από την έρευνα. Ο Δ. Χανός, παρά την πληθώρα βιβλίων που τύπωσε τα χρόνια που ακολούθησαν, δεν επανήλθε ξανά στο ζήτημα και να δώσει περισσότερα στοιχεία.

Αναλυτικότερες πληροφορίες για την Αργώ έδωσε, αρκετά χρόνια μετά, ο Στ. Ανεμοδουράς.³ Ο γνωστός εκδότης εντύπων περιπετειών της μεταπολεμικής περιόδου, κυρίως του Μικρού Ήρωος, σε εκτενή συνέντευξη που παραχώρησε στον Λεωνίδα Βαλασόπουλο, στην οποία περιέγραφε αναλυτικά την πολύχρονη εκδοτική δραστηριότητά του, αναφέρθηκε στην πρωτοβουλία που ανέλαβε στο τέλος των μαθητικών του χρόνων:⁴

Το Γυμνάσιο το τελείωσα στην Καλλιθέα. Τότε έβγαλα ένα λογοτεχνικό περιοδικό που ονομαζόταν «Αργώ», στο οποίο γράφαμε εγώ, ο Γιάννης Β. Ιωαννίδης (ο οποίος μετά έγραφε στο Ρομάντσο κάτι κατοχικά) και ο Αηδονόπουλος (πέθανε νωρίς, τότε, και δεν πρόλαβε να κάνει τίποτα – και είχε ταλέντο). Τότε έπιανα τα πρώτα σημάδια ότι κάτι μπορεί να γίνεται, απ' το γεγονός ότι πήρα μια επιστολή από τον Καραγάτση, που με γέμισε έκπληξη. Εγώ ήμουν τότε 17 χρονών, ο Καραγάτσης τότε ήταν φτασμένος, και μου έλεγε, λίγο-πολύ, ότι αν ποτέ έγραφε ποιήματα, θα έγραφε σαν τα δικά μου. Εκεί σταμάτησε η λογοτεχνική μου σταδιοδρομία. Ή, μάλλον, δεν σταμάτησε, γιατί μέσα στις επόμενες δεκαετίες δούλευα κι όλο και κάτι έγραφα που το κρατούσα, όμως, στα συρτάρια.

Η μαρτυρία του Στ. Ανεμοδουρά είναι, από πολλές απόψεις, πολύτιμη. Ούτε κι αυτή, όμως, χρησιμοποιήθηκε από την έρευνα. Καταρχάς αποκαλύπτεται ότι υπεύθυνος για την έκδοση της Αργώς ήταν ο ίδιος. Το όνομα Στέλιος Άνεμος, το οποίο εμφανιζόταν ως εκδότης του περιοδικού, αγνοούσαμε ως τώρα ότι αποτελούσε ψευδώνυμο. Τώρα πλέον ταυτίζεται με τον Στ. Ανεμοδουρά. Με το ίδιο ψευδώνυμο υπέγραφε τα ποιήματά του που δημοσιεύτηκαν και στα τέσσερα τεύχη του περιοδικού καθώς επίσης όσα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό Η Φλόγα, που εκδιδόταν στην Αθήνα το 1935.⁵ Το συγκεκριμένο ψευδώνυμο είναι αθησαύριστο. Δεν περιλαμβάνεται στο γνωστό βιβλίο ελληνικών ψευδωνύμων του Κυρ. Ντελόπουλου.⁶

Στην έκδοση του περιοδικού, εκτός από τον Στ. Ανεμοδουρά, συνεργάστηκαν δύο άλλοι νέοι με λογοτεχνικά ενδιαφέροντα. Αυτοί ήταν οι Γιάννης Αηδονόπουλος (1916-1944) και Γιάννης Β. Ιωαννίδης (1919-1989).⁷ Ειδικά ο πρώτος, ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα τα χρόνια που ακολούθησαν, συνεργαζόμενος με διάφορα λογοτεχνικά περιοδικά. Πολέμησε στον Πόλεμο της Αλβανίας και έζησε δύσκολες μέρες την Κατοχή. Η ζωή του, εξαιτίας των κακουχιών, διακόπηκε απρόσμενα στις πρώτες μέρες της Απελευθέρωσης.⁸

Η Αργώ, όπως προκύπτει, είχε τραβήξει την προσοχή του Μ. Καραγάτση (1908-1960). Ο ήδη φτασμένος λογοτέχνης εντυπωσιάστηκε κυρίως από τα ποιήματα του εκδότη του περιοδικού και έκρινε σκόπιμο να επικοινωνήσει μαζί του και να τον ενθαρρύνει ώστε να εξακολουθήσει να γράφει. Δεν γνωρίζουμε, ούτε ο Στ. Ανεμοδουράς δίνει πληροφορίες, αν συνεχίστηκε η επικοινωνία ανάμεσά τους.

Το πρόσωπο, ωστόσο, το οποίο επηρέαζε καθοριστικά τον Στ. Ανεμοδουρά και του άνοιξε ουσιαστικά τον δρόμο για τη λογοτεχνία ήταν ο στενός συγγενής του, λογοτέχνης Βάσος Δασκαλάκης (1897-1944). Για τις επαφές που είχε εκείνη ακριβώς την περίοδο μαζί του ανέφερε στην ίδια συνέντευξή του:⁹

Κάτι που ξέχασα να πω είναι ότι είχα μεγάλη κλίση στις ξένες γλώσσες. Κι αυτό είναι οικγενειακό, γιατί ένας έλληνας λογοτέχνης, πολύ γνωστός τότε, ο Βάσος Δασκαλάκης, ο σύζυγος της Έλλης Αλεξίου, ήταν πρώτος μου ξάδελφος. Κοντά του άνοιξαν τα μάτια μου σε πολλά πράγματα. Μου μιλούσε για τη λογοτεχνία, για την αξία των κειμένων, για την αξία των γλωσσών, ήδη είχα έρωτα με τις γλώσσες.

Ο Β. Δασκαλάκης γνωρίζουμε ότι είχε γεννηθεί στο χωριό Κάβαλος της Μάνης. Έζησε δύσκολα παιδικά χρόνια, αλλά κατάφερε να ορθοποδήσει και να στραφεί στη μελέτη της ξένης λογοτεχνίας. Λίγα χρόνια πριν, το 1930, είχε τυπώσει το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του Οι ξεριζωμένοι και εξακολουθούσε να μεταφράζει, κυρίως σκανδιναβούς συγγραφείς.¹⁰ Το πάθος του για τις ξένες γλώσσες φαίνεται ότι μετέφερε στο συγγενικό του πρόσωπο.

Αξίζει να σχολιαστούν λεπτομερέστερα οι επαφές Β. Δασκαλάκη και Στ. Ανεμοδουρά εκείνη ακριβώς την περίοδο. Η διεύθυνση των γραφείων του περιοδικού, όπως αναγράφεται στις σελίδες του, βρισκόταν στην οδό Λασκαρίδου 154 της Καλλιθέας. Αποτελούσε, όπως όλα δείχνουν, τη διεύθυνση κατοικίας του εκδότη του. Πολύ κοντά, στην οδό Σαπφούς 73, βρισκόταν το σπίτι όπου κατοικούσε από το 1935 ο λογοτέχνης Β. Δασκαλάκης με τη γυναίκα του, επίσης συγγραφέα, Έλλη Αλεξίου (1894-1988). Το σπίτι, αποτελούσε τόπο συνάντησης διαφόρων λογοτεχνών της εποχής. Σε αυτό, διάβαζαν, άκουγαν μουσική και αντάλλασσαν απόψεις. Ανάμεσα στους επισκέπτες υπερτερούσαν οι νέοι διανοούμενοι.¹¹ Για το κλίμα που επικρατούσε έχουν σωθεί διάφορες, ιδιαίτερα αποκαλυπτικές, μαρτυρίες.¹²

Μπορούμε να κάνουμε βάσιμα την υπόθεση ότι ο νεαρός εκδότης της Αργώς θα βρισκόταν σε καθημερινή σχεδόν επικοινωνία με το ζευγάρι. Μαζί θα συζητούσαν για διάφορα πνευματικά, και όχι μόνο, ζητήματα της εποχής. Οι δύο λογοτέχνες, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υπήρξαν οι αφανείς στυλοβάτες της εκδοτικής πρωτοβουλίας του Στ. Ανεμοδουρά. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι στο δεύτερο τεύχος του εντύπου, που κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του 1936, στην ανυπόγραφη στήλη με τον τίτλο «Περιοδικά», δίνονται αναλυτικές πληροφορίες για τα λογοτεχνικά περιοδικά Φύλλα Τέχνης και Κρητικές Σελίδες, που εκδίδονταν τότε στο Ηράκλειο. Η Ε. Αλεξίου φαίνεται ότι φρόντιζε να κρατά ενήμερο τον νεαρό εκδότη για όσες εκδοτικές πρωτοβουλίες βρίσκονταν σε εξέλιξη στη γενέθλια πόλη της.¹³

Τόσο ο Β. Δασκαλάκης όσο και η Έ. Αλεξίου περιέβαλαν με εμπιστοσύνη τον Στ. Ανεμοδουρά. Επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι, σε μια κρίσιμη απόφαση που ελήφθη για το μέλλον τους, επικαλέστηκαν τη μαρτυρία του. Στην απόφαση του διαζυγίου τους, που εκδόθηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 25.11.1938, μεταξύ άλλων, σημειωνόταν:¹⁴

Οι σύζυγοι λόγιοι αμφοτέροι και λογοτέχναι, από τριετίας και εντεύθεν περιήλθον εις τελείαν ψυχικήν διάστασιν, κατά τον κοινό μάρτυρα Στυλ. Ανεμοδουράν, τον απηχούντα ακριβώς την δημιουργηθείσαν μεταξύ των συζύγων κατάστασιν και τα προκαλέσαντα ταύτην αίτια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το περιοδικό *Αργώ* βλ. Χ. Λ. Καράογλου (εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. Γ', *Αθηναϊκά περιοδικά (1934-1940)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2007, σ. 353 αρ. 1936.1 (συντάκτης του λήμματος Χ. Λ. Καράογλου).
2. Δημήτρης Χανός, *Η λαϊκή λογοτεχνία (Το λαϊκό μυθιστόρημα)*, τ. Β', Αθήνα, Περιοδικές Εκδόσεις «Μάσκας», 1987, σ. 125.
3. Βλ. Νίκος Ζωιόπουλος, «Στέλιος Ανεμοδουράς», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιώλα Κουτσοπανάγου, τ. Α', Αθήνα, ΙΝΕ / ΕΙΕ, 2008, σσ. 217-218, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Σημειώνεται ότι ο συντάκτης, αντλώντας προφανώς στοιχεία από τον Δημήτρη Χανό, *Η λαϊκή λογοτεχνία*, ό.π. (σημ. 2), αναφέρεται στη σ. 217 του λήμματος στην έκδοση από τον Στ. Ανεμοδουρά και τον Γ. Β. Ιωαννίδη του περιοδικού *Αργώ*, την οποία ωστόσο τοποθετεί εσφαλμένα το 1938.
4. Στέλιος Ανεμοδουράς, *Ο Μικρός Ήρωας*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Ηλίας Λάγιος, Αθήνα, Κατάρτι, [2001], σσ. 383-384.
5. Για το περιοδικό *Η Φλόγα* βλ. Χ. Λ. Καράογλου (εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940)*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 177-180 αρ. 1935.6.
6. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, Αθήνα, Εστία, 2005.
7. Βλ. γι' αυτόν Α[λέξης] Ζ[ήρας], «Γιάννης Β. Ιωαννίδης», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα - Έργα - Ρεύματα - Όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σ. 944.
8. Περισσότερα γι' αυτόν βλ. Α. Ζ[ήρας], «Γιάννης Αηδονόπουλος», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 7), σ. 17. Από τον συντάκτη του λήμματος επισημαίνεται για τη ζωή του ποιητή ότι «Την ίδια χρονιά [1935] ίδρυσε το βραχύβιο περιοδικό *Αργώ*». Επίσης, Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στους δύστηνους καιρούς (1941-1944)*, τ. Γ', Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 311 και σημ. 198.
9. Στέλιος Ανεμοδουράς, *Ο Μικρός Ήρωας*, ό.π. (σημ. 4), σ. 384.
10. Βλ. γι' αυτόν Α. Ζ[ήρας], «Βάσος Δασκαλάκης», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 7), σ. 462.
11. Θάνος Φωσκαρίνης, *Δοκίμιο χρονογραφίας για την Έλλη Αλεξίου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1982, σ. 36.
12. Βλ., ενδεικτικά, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, «Η Δασκάλα με τα ανθρώπινα μάτια», *Έλλη Αλεξίου. Μικρό Αφιέρωμα*, επιμ. Άντα Κατσίκη-Γκιβαλου, Αθήνα, Καστανιώτης, 1979, σσ. 54-58 (κυρίως σσ. 55-57) και Βασίλης Μοσχόβης, «Η Έλλη Αλεξίου παιδαγωγός», στον ίδιο τόμο, σσ. 269-273 (κυρίως σ. 273).
13. Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, «Η Δασκάλα με τα ανθρώπινα μάτια», ό.π. (σημ. 12), σσ. 55-56, όπου γίνεται αναφορά στην παρουσία, κατά τις συζητήσεις που διεξάγονταν στο σπίτι, του Στ. Ανεμοδουρά και του Γ. Αηδονόπουλου.
14. Θάνος Φωσκαρίνης, *Δοκίμιο χρονογραφίας για την Έλλη Αλεξίου*, ό.π. (σημ. 11), σσ. 38-40 (το παρατιθέμενο απόσπασμα στη σ. 39).

Κώστας Γ. Τσικνάκης

Μια ραδιοφωνική ομιλία του Ανδρέα Καραντώνη και δύο επιστολές που τη συνοδεύουν

Ο Ανδρέας Καραντώνης σε ραδιοφωνική ομιλία του το 1957 ασχολείται με την ποιητική συλλογή του θεσσαλονικιού ποιητή Ηλία Κατσόγιαννη *Δυσμικά*,¹ κρίνει μόνο τα θρησκευτικά ποιήματα της συλλογής, ίσως γιατί τα θεωρεί πιο χαρακτηριστικά,² και εκφέρει θετική άποψη. Ο Καραντώνης, ο οποίος ήταν φίλος του Κατσόγιαννη και επισκέπτης του φαρμακείου του,³ θεωρεί ότι ο Κατσόγιαννης είναι «δοκιμασμένος εργάτης του στίχου της παραδόσεως», «ένας ειλικρινής και τίμιος πιστός» στην παράδοση, όμως η ποίησή του δεν προσφέρει κάτι το καινούριο. Ο Καραντώνης

επισημαίνει ότι χρησιμοποιεί εκτενή αποσπάσματα των ποιημάτων για να μεταφέρει την ατμόσφαιρά τους και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η συλλογή δείχνει τη μεταμορφωτική επίδραση της πίστης στον κουρασμένο από τη ζωή άνθρωπο. Η ομιλία βρέθηκε στο αρχείο του Κατσόγιαννη συνοδευόμενη από τις επιστολές δύο φίλων του ποιητή, σχετικές με το περιεχόμενο της ομιλίας, η μία του δημοσιογράφου και λογοτέχνη Γιώργου Πράτσικα, με ημερομηνία 18.2.1957, και η άλλη του ηθοποιού Λευτέρη Σφακιανάκη χρονολογημένη στις 20.2.1957.

Ο Πράτσικας πληροφορεί τον Κατσόγιαννη για την πραγματοποίηση της ομιλίας του Καραντώνη, συνοψίζει επιγραμματικά τα κύρια σημεία που έθιξε ο κριτικός και προτείνει στον Κατσόγιαννη να ζητήσει με επιστολή του το κείμενο της ομιλίας από τον ομιλητή. Του γράφει όμως ότι δεν έμεινε καθόλου ικανοποιημένος με την απαγγελία των ποιημάτων από την εκφωνήτρια. Ο Σφακιανάκης του στέλνει το χειρόγραφο της ομιλίας, κάνει λόγο για το μεγάλο ενδιαφέρον που προκάλεσε η συλλογή στην Αθήνα και αναφέρει λεπτομέρειες για τις θετικές αντιδράσεις συγκεκριμένων πνευματικών ανθρώπων. Οι δύο επιστολές στάλθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, ο Κατσόγιαννης θα έλαβε το κείμενο της ομιλίας, που του έστειλε ο Σφακιανάκης και έτσι θα απέφυγε τη διαδικασία να το ζητήσει ο ίδιος με επιστολή του από τον Καραντώνη, όπως του πρότεινε ο Πράτσικας. Το φιλολογικό ενδιαφέρον της ομιλίας και των επιστολών έγκειται στο ότι προσθέτουν στοιχεία για την κριτική υποδοχή της ποίησης του Κατσόγιαννη. Επιπροσθέτως, οι επιστολές φωτίζουν το πρακτικό ζήτημα της συγκέντρωσης κειμένων, που την εποχή εκείνη αποδεικνύεται αρκετά δύσκολο.

Στη συνέχεια δημοσιεύονται η ομιλία και οι επιστολές σε μονοτονικό χωρίς άλλες παρεμβάσεις.

1.

Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών / Ο κόσμος του πνεύματος και της τέχνης του κ. Ανδρέα Καραντώνη / Κυριακή 17.2.1957 ώρα 14.30

Επτά και με την τελευταία του, τα *Δυσμικά*, οκτώ ποιητικές συλλογές έχει εκδόσει ως τώρα ο γνωστός Θεσσαλονικεύς ποιητής κ. Ηλίας Κατσόγιαννης, δοκιμασμένος εργάτης του στίχου της παραδόσεως. Έμεινε πιστός στο κλίμα του λυρικού τραγουδιού, ένας ειλικρινής και τίμιος πιστός, και γι' αυτό συχνά ο στίχος του δεν ολισθήσε στις απαιτήσεις και το κλασικό νόημα του λυρισμού. Με το πέρασμα του καιρού ο Κατσόγιαννης γίνεται ολοένα και πιο απαισιόδοξος. Το πρώτο του ποίημα, «Δύση» καλούμενο, μας μπάζει απ' ευθείας σε μια κατάσταση σκότους:

«Στου στήθους μου δε φτάνει, πια, τα βάθη
το φως από τις όμορφες αυγές,
που έλουζε τις ολάνθιστες βραγιές
στης νιότης μου τον κήπο που εμαράθη.
Κι όπως πηγαίνω τώρα προς δύση,
δε στέκεται η καρδιά μου ούτε στιγμή
κυλάει σα μια μικρή νεροσυρμή
το δάκρυ της, ως ότου πια να σβύσει.»

Είναι πλέον η ώρα που ανακαλύπτουμε τον Κύριο. Και τότε, σαν τον Κατσόγιαννη, του λέμε την ευλαβική μας παράκληση.

«Άσε στων οικτιρμών Σου την πηγή
που τ' άπειρο δροσίζει και χρυσώνει,
να λούσω την ψυχή μου που ριγεί

στρουθίο πεινασμένο μες το χιόνι.
Από το λίκνο κάτι με κρατεί
στην αμαρτία σταθερά δεμένο.
Μη με ρωτήσεις Κύριε, το γιατί.
Έμαθα να πονώ και να σωπαίνω.
Ήπια την πέτρα ανόθευτη, στυφή.
Των εντολών σου αγνόησα το νόμο.
Μάτωσαν τα φτερά μου στην κορφή
του πόνου, και τον έχασα το δρόμο.
Γονατιστός στον ίσκιο σου κρατώ,
για προσφορά φτώχης την προσευχή μου.
Κύριε, μείνε χάρη στο ζητώ
σκέτη παρηγοριά κι απαντοχή μου.»

Κι άλλα συγκινημένα τραγούδια ανεβαίνουν προς τον Κύριο από την πονεμένη ψυχή του ποιητή. Πότε για να θαυμάσει τα έργα της δημιουργίας και να φωνάζει στο τέλος ενός θαυμαστικού σονέττου «Ω Θεέ μου δοξασμένο το όνομά σου». Πότε για να διατρανώσει την πίστη του και να πει τόσο ταπεινά, τόσο χριστιανικά:

«κάνε να ζήσω Θεέ μου στη σιγή
αδέρφι φτωχό και ταπεινό μ' ένα σπουργίτι».

Άλλοτε για να ζητήσει συγνώμη, λέγοντας:

«των πονεμένων Σι η καταφυγή.
Κύριε, μου λευκάνηκεν η κόμη.
Ακόμη να ζω μέσ' των δακρύων την πηγή
που όλοι παρερμητεύθηκάν Σου οι νόμοι».

Μα έρχεται και η ώρα του χαρούμενου θρησκευτικού τραγουδιού, η ώρα της ανάστασης:

«Η πασχαλιά στον κήπο ντροπαλή
στο φως πλημμυρισμένη και στο χρώμα
έδεσε τα κλωνάρια της δειλής
και μου είπε με χαμόγελο στο στόμα
Τον είδα το Νυμφίο. Σιγαλά
διάβηκε κι αναγάλασε όλη η φύση.
Στο πέρασμά του μ' άγγιξε απαλά
και κάτι απ' την πνοή του μ' έχει αφήσει.
Πήρα το μήνυμά της με χαρά
κι άνθισαν όλα γύρω μου κι εντός μου.
Ανάσταση! Γλυκιά και τρυφερή
ελπίδα κι απολύτρωση του κόσμου.»

Με τα δείγματα αυτά που δώσαμε, της λυρικής τέχνης του Ηλία Κατσόγιαννη, νομίζουμε πως βοηθήσαμε τον ακροατή να σχηματίσει μια ιδέα της ατμόσφαιρας των Δυσμικών. Βέβαια, υπάρχουν κι άλλα τραγούδια, όπως το εναγώνιο εκείνο «Του Θεού το μάτι», όπου ο ποιητής αναρωτιέται αν το φεγγάρι είναι ασημένιος δίσκος.

«Κεχρμπάρι; Πολυέλαιος εκεί ψηλά στα αιθέρια;
ή κάποιος επιστάτης που βολτάρει
ακούραστος σ' ατέλειωτα νυχτέρια;»

Τελικά, όμως, με ανακούφιση παραδέχεται, πως το «φεγγάρι του Θεού θα είναι το μάτι». Η ποίηση αυτή, αν και δεν έχει να μας προσφέρει τίποτε το καινούριο σαν ύφος και σαν τεχνοπρόπια, μας μιλεί μολτατα για μια ευγενική ψυχή, για μια πορεία ζωής συνεπή και για μια πονεμένη ευαισθησία, που τελικά βρήκε τον δρόμο της λυτρώσεως. Κι αυτός ο δρόμος πάει προς τον Θεό, προς την απόλυτη πίστη. Το παράδειγμα του Κατσόγιαννη επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά τη μεταμορφωτική επίδραση της πίστewς σε κάθε κουρασμένον οδοιπόρο της ζωής.

Ιωάννου Σούτσου 3
Τηλ. 663-392 / Αθήνα
Γεώργιος Πράτσιας / Δημοσιογράφος

18 Φεβρουαρίου 1957

Αγαπημένο μου Ηλία,

Για συμπλήρωση της τελευταίας επιστολής μου,⁴ σε πληροφορώ, πως στη χθεσινή εκπομπή του Καραντώνη (17.2.57, ώρα 14:30 μ.μ.) «Ο κόσμος του πνεύματος και της τέχνης», ο φίλος κριτικός μίλησε για τα Δυσμικά σου με πολύ εγκωμιαστικά λόγια. Δεν ξέρω αν άκουσες την εκπομπή. Ο Καραντώνης τόνισε την ποιότητά σου, τη χριστιανική σου πίστη, την προσήλωσή σου στην παράδοση, και το ακμαίο σου λυρικό αίσθημα. Μόνο που η εκφωνήτρια τα θαλάσσωσε απαγγέλλοντας τα ποιήματά σου «Δυσμικά», «Παράκληση», «Του Θεού το Μάτι». Ούτε μαθητής της Α! Δημοτικού δε θα τάλεγε έτσι. Ήταν αίσχος! Νευρίασα τόσο, που λίγο έλειψε να τους πάρω στο τηλέφωνο και να τους βρίσω! Ας είναι. Αν δεν άκουσες, λοιπόν, την εκπομπή, γράψε στον Καραντώνη, οδός Νιόβης 1, να σου στείλει το κείμενό του.

Περιμένο γράμμα σου.
Σε φιλώ δικός σου / Γιώργος

Αθήνα 20.2.57

Φίλιτάτε μας κ. Κατσόγιαννη,

Σου στέλνω το χειρόγραφο της εκπομπής του κ. Ανδρέα Καραντώνη σχετικά με τα Δυσμικά σου. Πολύς θόρυβος γίνεται για σένα και το βιβλίο σου, φίλιτάτε μου, εδώ στην Αθήνα. Ο Ελευθεροδάκης στη φιλολογική του βιτρίνα έχει το ποίημά σου «Προς εμαυτόν» με μεγάλα στοιχεία καθώς και το βιβλίο σου. Ο Μάτσας⁵ κι ο Ασημακόπουλος⁶ μίλησαν για σένα και τα Δυσμικά σου στην εκπομπή τους «Καλλιτεχνικά χρονικά» και θα γράψουν και στον Εθνικό Κήρυκα εκτεταμένα. Επίσης, μίλησε για τα Δυσμικά σου ο κ. Νατσούλης⁷ στον Σταθμό των Ενόπλων Δυνάμεων Αθηνών. Ο κ. Ανδρέας Καραντώνης μαζί με τους χαιρετισμούς του και τη μεγάλη συμπάθεια που σου έχει, μούπε ότι κατά την άνοιξη θα κάμει ένα ταξιδάκι στη Θεσσαλονίκη και θάρη να σε συναντήσει. Όσο για τις συμβουλές σου για γάμο και τα τοιαύτα τα κρέμασα σκουλαρίκια στ' αριστερό μου αυτί.⁸ Δεν είναι εύκολο να ξεριζώσης κάτι, που έχει ριζώσει στην καρδιά σου βαθειά, γιατί, ίσως, να μείνης στο τέλος χωρίς καρδιά. Πι-κραίνομαι μόνο με την αχαριστία αγαπημένων μου προσώπων. Ας είναι καλά! Οι τρυφεροί μου αγγελιοφόροι, ασφαλώς, θα σου φερουν τα χαιρετίσματά μου και τη μεγάλη αγάπη μου προς εσένα εκλεκτέ μας.

Μετά φιλικωτάτων αισθημάτων,
Λευτέρης Σφακιανάκης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ηλίας Κατσόγιαννης, Δυσμικά, Θεσσαλονίκη, εκδ. περ. Μορφές, 1956.

2. Ο Πέτρος Σπανδωνίδης διακρίνει τα ποιήματα της συλλογής σε τρεις κατηγορίες: «Τα ποιήματα της συλλογής ξεχωρίζουν καθαρά ή σχεδόν σε τρεις κύκλους εμπνεύσεως [...] τα ποιήματα της "Άρκαδικής" σειράς δηλ. εκείνα όπου εκφράζονται στιγμές συναισθημάτων [...] απέναντι στη φύση [...] σε τρόπο ώστε οι παραστάσεις της φύσης να φαίνονται πως υλοποιούν ψυχικές διαθέσεις. [...] τα μεθρησκευτική συγκίνηση εμποτισμένα ποιήματα. Άλλα απ' αυτά είναι αντικειμενικές παραστάσεις θρησκευτικών αισθημάτων και άλλα απ' ευθείας εκφράζουν τον υποκειμενικό κόσμο. Υπάρχουν και ποιήματα, που εκφράζουν διαφόρους στοχασμούς ή διαθέσεις». Πέτρος Σπανδωνίδης, «Μια επιστολή», Νέα Πορεία 27 (Μάιος 1957) 137-138.

3. Τηλ. Αλαβέρας, Με τον Μπαρμπαλιά, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 1999, σ. 68.

4. Υπάρχει μια σειρά επιστολών του Πράτσοια προς τον Κατσόγιαννη στο αρχείο του τελευταίου. Ευχαριστώ τον κληρονόμο του αρχείου, κ. Ηλία Κατσόγιαννη, ανεψιό του ποιητή, για την άδεια δημοσίευσης του υλικού που παρουσιάζεται εδώ.

5. Ο Νέστορας Μάτσας (1930-2012) σπούδασε στο Παρίσι θέατρο, κινηματογράφο και δημοσιογραφία. Εργάστηκε ως δημοσιογράφος και κριτικός κινηματογράφου σε διάφορες εφημερίδες και γύρισε ένα μεγάλο αριθμό ντοκιμαντέρ λογογραφικού περιεχομένου για τον κινηματογράφο. Στη λογοτεχνία εμφανίστηκε νωρίς και έγραψε βιογραφίες, διηγήματα, μυθιστορήματα και παιδική λογοτεχνία.

6. Ο Κώστας Ασημακόπουλος (1930-2020) σπούδασε πολιτικές επιστήμες, ασχολήθηκε, όμως, με το θέατρο ως σκηνοθέτης και θεατρικός συγγραφέας, όπως και με τον κινηματογράφο ως σεναριογράφος και σκηνοθέτης. Ασχολήθηκε, επίσης, με τη λογοτεχνία. Το συγγραφικό του έργο περιλαμβάνει διηγήματα και μυθιστορήματα.

7. Ο Τάκης Νατσιούλης (1919-2006) σπούδασε στην Πάντειο και στη Νομική Σχολή Αθηνών, εργάστηκε, όμως, ως ηθοποιός στο θέατρο, ως εκφωνητής ειδήσεων στο ραδιόφωνο και υπήρξε διοικητικό στέλεχος της τηλεόρασης. Συνεργάστηκε με εφημερίδες ως κριτικός βιβλίου. Ασχολήθηκε, επίσης, με την ποίηση.

8. Αποκαλύπτεται προηγούμενη επικοινωνία τους, όπως και η φιλία και οικειότητα μεταξύ τους, αφού συζητήσαν για προσωπικό ζήτημα του Λ. Σφακιανάκη, για το οποίο, μάλιστα, ο Κατσόγιαννης είχε αντίθετη άποψη απ' αυτήν του Σφακιανάκη.

Ελένη Παρισιάδου

Τέσσερα ποιήματα της Penelope Tremayne για την Κύπρο

Η Φουρτούνα τον Αύγουστο

Η ανέμελη νύχτα ήταν όλη δική μας·
το γεμάτο φεγγάρι, ο γαλός, το κρασί,
το τρέμουλο των άστρων ακαχίας ανθοί,
τα παγόνια κι η ποίηση.

Σαν παλίρροιας ανεβοκατέβαιναν τα ποτήρια·
αγαπήσαμε και παλέψαμε παράφορα
και, μεθυσμένοι από λέξεις και κρασί,
κολυμπήσαμε στη φεγγαρόλουστη θάλασσα γυμνοί.

Οι λόφοι ήταν σκοτεινοί, και στ' ακρογιάλι
ένας νησιώτικος άνεμος φύσηξε ελεύθερος και ξέπνοος.
Ο κόσμος θρυμματιζόταν: το ξέραμε αυτό,
αλλά δεν θα τον θρηνήσουμε καθώς αρμόζει.

Μεσαορία 1974

Το Σταυροβούνι σαν αστέρι
ορθώνεται πάνω από τον αιματοβαμμένο κάμπο.
Τα πόδια σου δεν θα βρουν ποτέ το μονοπάτι
για ν' ανέβεις με πίστη ξανά στα ψηλά
πέρ' από τη μαιανδρική καρδιά των λόφων,
τα πρόσχαρα κι ερημωμένα βάθη των λόφων.

Η αγνότητα κι η χάρη ήταν δικές σου,
τεκμήρια της αιώνιας νιότης
θερμής σαν την άνοιξη· μα όχι η καρδιά
για ν' αγαπήσεις τον φίλο σου ή για να φάξεις την αλήθεια
πέρα από τους αποχαυνωμένους, φωτεινούς λόφους,
τους τελικάτους, κηλιδωμένους και παρδαλούς λόφους.

Το Σταυροβούνι στέκει κούφιο
σκυμμένο πάνω από το Τίμιο Ξύλο.
Πιο μαύρος από την κόλαση το ζώνει ο άνεμος,
οσφραίνεται τον φόβο και γεύεται το αίμα,
λεκιάζει τον ήλιο καθώς πέφτει πάνω στους λόφους,
τους σκληρούς, στολισμένους κι ανθόσπαρτους λόφους.

Ο Ίκαρος, το πεφταστέρι,
φλεγόμενος, πυροδοτεί τους ουρανοί.
Όλοι όσοι σε γνώρισαν θα πενήσουν
για τον χαμένο παράδεισό σου
που ρίχθηκε στα σκυλιά στις πλαγιές των λόφων,
των τρυφερών, καστανόξανθων και πληγωμένων λόφων.

Άγιος Θύρσος

Η ακτή με τα βράχια σαν τριαντάφυλλα
τα λευκά της στεφάνια σκορπίζει
εκεί όπου φτάνουν αργά μακρινά κύματα
σαν μελωδία που ψιθυρίζει.

Και τα χελιδόνια θρηγούν μες στις θαλασσινές σπηλιές
– κλαίγοντας κάθε νέα αυγή –
διηγούνται την αρχέγονη θλίψη,
την αξεθύμαστη, την αναληθή
και πως η λαμπερή ζωή εξακολουθεί ακόμη,
αν και η καρδιά έγινε δυο κομμάτια.

Ήχος και εικόνα

Ψηλά, μακριές κυματιστές πουπουλένιες κορυφογραμμές·
στεφανωμένο από μενεξεδιές και ρόδινες υγρές πνοές
ορθώνεται το Βουφαβέντο, και ο Πενταδάκτυλος
σαν διορίτης, γυμνός κι ασάλειτος,

ενώ τριγύρω τους χτυπούν λυσσασμένα,
κρύα σαν μαχαίρια, σαν κύματα αφρισμένα,
τα πέπλα αστραφτερά και βουερά,
σαν χίλιες γυναίκες που στροβιλίζονται άτακτα
στου ανέμου τα ενιά μαστίγια.

Μετάφραση: Α. Κουμή - Λ. Παπαλεοντίου

Penelope Tremayne

Σημείωση: Τα ποιήματα αυτά προέρχονται από το βιβλίο της Βρετανίδας Penelope Tremayne (1921-2019) *Under Helicon. Journeys in the Mediterranean*. With illustrations by Guy Gravett, Λονδίνο, Tabb House, 1987. Στον τόμο περιλαμβάνονται 25 ποιήματα εμπνευσμένα από διάφορα μέρη της Ελλάδας και την Κύπρο, πλαισιωμένα με σημειώματα στα οποία δίνονται πληροφορίες για πρόσωπα, γεγονότα και καταστάσεις. Ειδικά στα σημειώματα αυτά, είναι εμφανές ότι η συγγραφέας εξακολουθεί να βλέπει τον κόσμο της Κύπρου με αποικιοκρατική νοοτροπία.

Η Tremayne βρέθηκε για πρώτη φορά στην Κύπρο το 1956, ως νοσοκόμα του Ερυθρού Σταυρού. Προηγούμενος είχε ζήσει στην Ελλάδα και ήταν αρκετά εξοικειωμένη με την ελληνική γλώσσα. Το 1958 εξέδωσε στο Λονδίνο το βιβλίο της *Below the tide* (δεύτερη έκδοση: Βοστώνη 1959), στο οποίο καταγράφει τις εντυπώσεις της από τον κυπριακό Αγώνα, μέσα από αποικιοκρατική σκοπιά. Καθόλου τυχαία, το βιβλίο της το προλογίζει ο Lawrence Durrell, με τον οποίο γνωρίζονταν προσωπικά. Για τα θέματα αυτά, βλ. Μαρία Χατζηπολυκάρπου «Η Penelope Tremayne για την Κύπρο του 1956», *Μικροφιλολογικά* 24 (2008) 50-53.

Όπως αναφέρει η συγγραφέας, «Φουρτούνα» λεγόταν το σπίτι της φίλης της Μαίρης, που χτίστηκε στην περιοχή της Κερύνειας στα χρόνια του Αγώνα, όταν η ίδια ήρθε στην Κύπρο για πρώτη φορά. Σε κείμενά της διαφαίνεται ότι η Tremayne επισκέπτεται την κατεχόμενη περιοχή της Κύπρου και ύστερα από το 1974.

Μ-Φ

Το ιμπεριαλιστικό βλέμμα και η αποικιοκρατική ενοχή στα κυπριακά ποιήματα της Penelope Tremayne

Για τον L. Durrell και τις αποικιοκρατικές του αντιλήψεις (ειδικά στα *Πικρολέμονα*) έχουν γραφτεί πολλά. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα κείμενα της Penelope Tremayne που αναφέρονται στην Κύπρο.¹ Αξίζει να δούμε πιο συνολικά τις αναφορές της στην Κύπρο, όχι μόνο στο πρώτο βιβλίο της αλλά και σε ποιήματα, σημειώματα, ακόμα και στην αυτοβιογραφία της. Εδώ θα σταθούμε στα τέσσερα κυπριακά ποιήματά της (από τη συλλογή της *Under the Helicon*, 1987) και στα σημειώματα που τα συνοδεύουν.

Στα μάλλον ολιγόστιχα ποιήματά της περιγράφει φυσικές ομορφιές του κυπριακού τοπίου, για να υποβάλει σκέψεις και αντιλήψεις. Ο κόσμος της Κύπρου (τοπία, κτίσματα, άνθρωποι) διαθλάται, αξιολογείται και νοηματοδοτείται μέσα από την ιμπεριαλιστική της ματιά (imperial gaze). Η ματιά της είναι εκλεκτική. Από το κυπριακό τοπίο επιλεγεί την οροσειρά του Πενταδαχτύλου με τα μεσαιωνικά φρούρια, που βρίσκονται πιο κοντά στη δική της ευρωπαϊκή αισθητική. Το Τρόδος και αρχαιοελληνικά ή βυζαντινά μνημεία (με εξαίρεση ένα, όπως θα δούμε παρακάτω) λείπουν από το πεδίο της όρασής της, όπως λείπουν και από τα *Πικρολέμονα* του φίλου της L. Durrell, παρά τα δήθεν «φιλελληνικά» του αισθήματα. Και οι δύο τα παραλείπουν για ευνόητους λόγους.

Το εκτενέστερο ποίημά της, με τον τίτλο «Μεσαορία 1974», κατέχει κεντρική θέση στην κυπριακή «τετραλογία» της και σηματοδοτεί και τα υπόλοιπα. Θα λέγαμε ότι η Tremayne προσπαθεί σ' αυτά να απαλύνει την αποικιακή της ενοχή (colonial guilt) ύστερα από το αιματοκύλισμα της Κύπρου το 1974. Το «Μεσαορία

1974» είναι το μόνο που αναφέρεται σε βυζαντινό, χριστιανικό κτίσμα, στο μοναστήρι του Σταυροβουνίου. Η ίδια ανεβαίνει ύστερα από πολλά χρόνια στο Σταυροβούνι και επιχειρεί με μια αναδρομική ματιά να καταλογίσει ευθύνες, ανατρέχοντας στην περίοδο του κυπριακού Αγώνα. Στο σημειώμά της αναφέρει ότι το μοναστήρι «χαίρει ιδιαίτερης ευλάβειας από τους Κυπρίους» και ότι οι καλόγεροι παραπλανήθηκαν από το θέλγητρο της πολιτικής και παρείχαν καταφύγιο σε γνωστούς τρομοκράτες», εννοώντας τους αγωνιστές της ΕΟΚΑ. Με την αναφορά της στον θρησκευτικό αυτό χώρο αφήνει να εννοηθεί ότι καταλογίζει ευθύνες και στην Εκκλησία για την τραγωδία της Κύπρου. Έτσι απαλλάσσει τη βρετανική αποικιοκρατική πολιτική από τις ευθύνες της απέναντι στην Κύπρο. Και συνεχίζει: «Τους είδα (τους καλόγερους) σε καιρούς έπαρσης, όταν για να πας στο μοναστήρι, διέτρεχες κίνδυνο να πυροβοληθείς από κάποιον που προστάτευαν και συνεχίζουν να προστατεύουν, και τους ξαναείδα πολλά χρόνια ύστερα, όταν ο κύκλος έκλεισε», υπονοώντας μάλλον το τέλος της βρετανικής αποικιοκρατίας και την εγκαθίδρυση ή και τη διασάλευση της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Το σημειώμά της μας προειδεάζει για το τί θα ακολουθήσει στο ποίημα. Θα λέγαμε ότι στους στίχους της αναπαράγονται με κρυπτικό λόγο όσα υπαινίχθηκε στο πεζό κείμενό της. Ήδη με τους πρώτους στίχους (*Το Σταυροβούνι σαν αστέρι / ορθώνεται πάνω από τον αιματοβαμμένο κάμπο*) η ποιήτρια επικεντρώνεται με ειρωνικό τρόπο στο μοναστήρι και στον ρόλο που έπαιξε στον κυπριακό Αγώνα, ξεφεύγοντας από τον θρησκευτικό του προσανατολισμό. Για να προσθέσει ότι «*Το Σταυροβούνι στέκει κούφιο*» εποπτεύοντας την πεδιάδα της Μεσαορίας, ζωσμένο από έναν άνεμο «που είναι πιο μαύρος και από την κόλαση» και «οσφραίνεται τον φόβο και γεύεται το αίμα» κτλ. Στους στίχους αυτούς διαβλέπουμε μια επίκριση για τον ρόλο που έπαιξε το μοναστήρι (και κατ' επέκταση η Εκκλησία) στην καταστροφή της Κύπρου ή και μια απολογία της βρετανικής πολιτικής απέναντι στο κυπριακό πρόβλημα.

Στο ποίημα «Άγιος Θύρσος» η ματιά της επικεντρώνεται στο φυσικό περιβάλλον, για να περιγράψει τις ομορφιές του τοπίου στην Καρπασία και να εκφράσει τη λύπη της για την καρδιά που έσπασε στα δύο, χωρίς όμως να ξεκαθαρίζει τα πράγματα ή να επιρρίπτει ευθύνες. Έχοντας όμως υπόψη τα λεγόμενά της στο «Μεσαορία 1974», όπου αναφέρει ότι η καρδιά έχασε την αγνότητά της, θα λέγαμε ότι μας παραπέμπει σε γνωστές προσεγγίσεις των βρετανών αποικιοκρατών, που παρουσίαζαν τους ιθαγενείς και ειδικά τους Κυπρίους ως άξεστους, ανήθικους, οκνηρούς, άβουλους, κοντόφθαλμους, ραδιούργους κτλ. Με τον τρόπο αυτό υπονοεί, ίσως, ότι επιρρίπτει ευθύνες στους ίδιους τους Κυπρίους για ό,τι συνέβη στην Κύπρο, γιατί έχασαν τον δρόμο τους. Εδώ ταιριάζει να επικαλεστούμε το κείμενό της «Memories of Durrell», όπου σχολιάζει ότι οι κύπριοι χωρικοί δεν συμφωνούσαν με την πολιτική ηγεσία ή με τους διανοούμενους του τόπου στο θέμα της ένοπλης εξέγερσης εναντίον των Βρετανών· και αφήνει να εννοηθεί ότι αυτοί χρειάζονταν ένα (βρετανικό) χέρι για να τους καθοδηγήσει, αλλά το παράτησαν είτε από φόβο είτε γιατί παρασύρθηκαν από αξιωματούχους και από τους πνευματικούς τους ηγέτες.²

Στο ποίημα «Ηχος και εικόνα» η ματιά της στρέφεται προς το κάστρο του Βουφαβέντο. Στο σημειώμά της περιγράφει το τοπίο και συνοψίζει το ιστορικό του παρελθόν. Το φαντάζεται να ζωντανεύει με την παρουσία ιπποτών, του Ριχάρδου Λε-

οντόκαρδου και του ηττημένου Ισαάκιου Κομνηνού. Προφανώς πρόσεξε το δυτικοευρωπαϊκό όνομα του κάστρου του Βουφαβέντο· σύμφωνα με μία εκδοχή, η ονομασία Buffavent δόθηκε στο κάστρο από τους Φράγκους ως ανάμνηση του ομώνυμου φρουρίου στα όρη της Σαβοΐας. Στο ποίημά της σκισάρει με αδρές πινελιές το κάστρο, όπως ξέρει ένα δυτικό μάτι να βλέπει τη φύση, στεφανωμένο με νέφη και ρόδινο, υγρό αέρα, να ορθώνεται σαν διορίτης ακίνητος και γυμνός. Παράλληλα ακούγονται βουερά, αφρισμένα κύματα, ένας αέρας που μαστιγώνει πέπλα που στροβιλίζονται, σαν νότες από κάποια συμφωνία του Μπαχ. Σε ένα τέτοιο σκηνικό οι ντόπιοι φαντάζουν ξένοι. Στο σημειώμά της αναφέρεται στα χαλάσματα του φρουρίου και σχολιάζει ότι αυτό εγκαταλείφθηκε, γιατί ήταν δύσκολο να μεταφερθούν υλικά και προμήθειες. Βέβαια, η ίδια θεωρεί ως βασική αιτία αυτής της παραμέλησης τον «χαρακτήρα» των Κυπρίων, και μάλιστα τους διαχωρίζει από τους Ελλαδίτες, παραπέμποντας στα Μετέωρα. Εδώ μας θυμίζει και πάλι τον Durrell, που υποστήριζε ότι οι Κύπριοι δεν είναι Έλληνες, καθώς έβλεπε τους πρώτους να χουζουρεύουν κάτω από το Τεμπελόδεντρο (Tree of idleness), δίπλα στο αβαείο του Μπελαπάις, στην Κερύνεια.

Η αναδρομική της ματιά επανέρχεται και στο ποίημά της «Φουρτούνα τον Αγίουστο», για να νοηματοδοτήσει το παρόν μέσα από το παρελθόν. Στο σημειώμά της αναφέρεται σε ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, όπως τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο και τη Βερεγγάρια, στη θαλασσοταραχή που οδήγησε το πλοίο τους στην Κύπρο, στην ομηρία της Βερεγγάριας από τον Ισαάκιο Κομνηνό και στην ήττα του τελευταίου από τον Λεοντόκαρδο. Στη συνέχεια πληροφορεί ότι ο Ριχάρδος νυμφεύτηκε τη Βερεγγάρια και την πήρε στον Άγιο Παρίωνα, για να απενίξει από το μεγάλο παράθυρο τη «νέα κατάκτηση του γαμπρού».

Στο ποίημα η Tremayne απολαμβάνει μια ευχάριστη βραδιά, με ολόγιομο φεγγάρι, με τα αστέρια να λαμπυρίζουν και τα ποτήρια να ανεβοκατεβαίνουν σαν παλίρροιας, θυμίζοντας μια νέα Βερεγγάρια ή μάλλον μια από τις βρετανίδες κυρίες που συνομιλούν στο ποίημα του Γ. Σεφέρη «Στα περίχωρα της Κερύνειας». Σαν πολιτισμένη Ευρωπαία, με διεισδυτική ματιά και σκέψη, διαπιστώνει ότι ο κόσμος (της Κύπρου) θρυμματίζεται, αλλά δεν έχει διάθεση να τον θρηνήσει όπως ταιριάζει. Ο κόσμος αυτός δεν είναι πια δικός της (άλλοτε ήταν βρετανική αποικία), αλλά ούτε και του Ομήρου (όπως παρουσιάζεται στο σεφερικό ποίημα). Είναι ένας κόσμος που έπλασε η Tremayne για να απαλλάξει τη συνείδησή της από την αποικιακή ενοχή. Όπως γράφει στο σημειώμά της, οι Κύπριοι ζούσαν και ζουν ακόμα με ψευδαισθήσεις, άρα ας υποστούν τις συνέπειες των επιλογών τους. Και έτσι η Πηνελόπη έχει ελαφρά τη συνείδησή της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Έχω υπόψη μου μόνο ένα δημοσίευμα της Μαρίας Χατζηπολυκάρπου για το βιβλίο *Below the Tide*, *Μικροφιλολογικά* 24 (2008) 50-53.

2. Στην έκδοση Anna Lillios (ed.), *Lawrence Durrell and the Greek World*, Sallingrove, Susquehanna University Press, 2004, σσ. 153-157: 155.

Ανδρέας Κουμή

Για το διήγημα «Γκρέγκορου»

Ι. Το διήγημα «Γκρέγκορου» το έγραφα τον Γενάρη του 1962, ξευχτώντας μαν άγρια και παγερή νύχτα. Το βράδυ της μέρας εκείνης καλέσαμε για φαγητό στο σπίτι τον ξάδελφό μου Δημήτρη Ιωαννίδη, ο οποίος είχε συλληφθεί κατά τη διάρκεια του Αγώνα, βασανίστηκε από αγγλοτούρκους ειδικούς ανακριτές και καταδικάστηκε τελικά σε θάνατο, με συνοπτική διαδικασία, για μια ενέδρα που οργάνωσε με την ομάδα του εναντίον αγγλικής περιπόλου στο προάστιο Άγιοι Ομολογητές της Λευκωσίας. Η ποινή δεν εκτελέστηκε, γιατί, μερικές βδομάδες πριν από την ημερομηνία που ορίστηκε από το ειδικό δικαστήριο για τον απαγχονισμό του, άρχισαν οι τριμερείς συνομιλίες Ζυρίχης-Λονδίνου ανάμεσα σε Ελλάδα, Τουρκία και Μεγάλη Βρετανία για λύση του Κυπριακού και του δόθηκε αμνηστία, όπως και σε άλλους συναγωνιστές του που εξέτιαν διάφορες ποινές.

Τη βραδιά του δείπνου ο Δημήτρης μάς διηγήθηκε τα συγκλονιστικά γεγονότα που σχετίζονταν με την εκτέλεση, από αντάρτες της ΕΟΚΑ, ενός νεαρού άγγλου στρατιώτη, του Ρόνου Χίλτον, ο οποίος στη διάρκεια της ομηρίας του είχε συνδεθεί με βαθιά φιλία με τους φρουρούς του. Την εν ψυχρώ εκτέλεση του ομήρου, παρά τα διαβήματα και τις επίμονες εκκλήσεις των φρουρών του να του χαριστεί η ζωή, είχε αποφασίσει αμετάκλητα η ηγεσία της ΕΟΚΑ, ως αντίποινο για τους απαγχονισμούς αγωνιστών αλλά και για παραδειγματισμό.

Το διήγημα πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά* (τχ. 7, Μάιος 1961), ενώ το 1965 φιλοξενήθηκε, σε αγγλική μετάφραση του ζεύγους Βύρωνα και Κάθριν Ραϊζ, σε εκτενές αφιέρωμα για την Κύπρο, του περιοδικού *The Charioteer*, το οποίο εξέδιδε στη Νέα Υόρκη το Greek Cultural Society "Parnassos". Ακολούθησαν δημοσιεύσεις της εξαιρετικής αυτής μετάφρασης του ζεύγους Ραϊζ στην παγκόσμια Αμερικανική Ανθολογία Διηγήματος *Sudden Fiction* των Robert Shappard & James Thomas (Εκδόσεις W.W. Norton & Company, New York-London), στην επίσης παγκόσμια Καναδική Ανθολογία *The Story Teller* των James Barry & Joseph Griffin (Nelson Canada), σε διεθνές Ανθολόγιο στη γλώσσα Μπρέιγ για τυφλούς και σε αρκετές κυπριακές και ελλαδικές Ανθολογίες ή αφιερώματα περιοδικών στην Κυπριακή λογοτεχνία. Μεταφράσεις του διηγήματος έγιναν επίσης και δημοσιεύτηκαν σε διάφορα έντυπα στη γαλλική, τη γερμανική, τη ρωσική, την ουγγρική, τη βουλγαρική, την περσική, την αραβική κι άλλες γλώσσες.

Το κείμενο δόθηκε επίσης από πανεπιστημιακούς καθηγητές για σχολιασμό ή ως εξεταστέα ύλη σε φοιτητές στη Γερμανία και στο Χονγκ Κονγκ, καθώς και σε τελειόφοιτους Λυκείων στις ΗΠΑ. Οι τελευταίοι, μάλιστα, με e-mails με παρακάλεσαν να απαντήσω σε σχετικές απορίες ή ερωτήσεις τους και να τους διαφωτίσω πάνω σε πτυχές του διηγήματος αλλά και της πρόσφατης ιστορίας της Κύπρου. Πρόθυμα και με μεγάλη συγκίνηση ανταποκρίθηκα σε όλες θετικά.

Η καθολική επιτυχία του διηγήματος μα κυρίως το δυνατό περιεχόμενό του, οι διάλογοι κι η θεατρικότητα της δομής του με ώθησαν να διασκεύασω τον «Γκρέγκορου» σε θεατρικό έργο, όπως είχα κάνει στο παρελθόν και με αρκετά άλλα πεζά μου. Το εκτενές μονόπρακτο, διάρκειας μιας περίπου ώρας, που προέκυψε μετά από πυρετική δουλειά δύο μηνών, το υπέβαλα στον Θεατρικό Οργανισμό Κύπρου, που την ίδια κιόλας χρονιά (1970) το περιέλαβε στο ρεπερτόριό του. Τη σκηνοθεσία ανέλαβε ο κορυφαίος σκηνοθέτης Εύης Γαβριηλίδης και τους ρόλους ερμήνευσαν οι Αν-

δρέας Μιχαηλίδης, Ανδρέας Μαραγκός, Νίκος Χαραλάμπους, Έντυ Ουίλλιαμς, Στέλιος Καυκαριδής και Σπύρος Σταυρινίδης. Τα σκηνικά φιλοτέχνησε ο Στέφος Αθηαίνιτης.

Η πρεμιέρα του έργου στο κυκλικό «Θεατράκι» του ΠΙΚ (16.5.1970) και οι παραστάσεις που ακολούθησαν σημείωσαν, σύμφωνα με τα πλείστα κριτικά δημοσιεύματα στον κυπριακό ημερήσιο και περιοδικό τύπο, αξιοσημείωτη επιτυχία. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον τότε Γενικό Διευθυντή του ΠΙΚ Ανδρέα Χριστοφίδη να προωθήσει άμεσα τη μεταφορά τού έργου στην Κυπριακή Τηλεόραση. Την τηλεσκηνοθεσία, με το ίδιο καλλιτεχνικό επιτελείο, ανέλαβε και πάλι ο Εύης Γαβριηλίδης, έμπειρος γνώστης της τηλεοπτικής γλώσσας και τεχνικής. Ο τηλεοπτικός «Γκρέγκορ» προβλήθηκε κατά τους πρώτους μήνες του 1971 και είχε, όπως και ο σκηνικός που προηγήθηκε, την ίδια επιτυχία. Δημοσιεύτηκαν και πάλι κριτικές κι επιστολές στον Τύπο, και το τηλεφώνό μου για μέρες κτυπούσε συχνά, από γνωστούς και φίλους, αλλά και από άγνωστους μου τηλεθεατές, που ήθελαν να με συγχαρούν ή να μου δώσουν απόψεις και εισηγήσεις τους.

Αυτές οι εξελίξεις, και η ευφορία που μου χάρισαν, κράτησαν μέχρι τη μέρα που έφτασε στα χέρια μου μια ανώνυμη επιστολή, χωρίς γραμματόσημα και αποστολέα. Σ' αυτήν, μέσα σε διπλωμένο χειρόγραφο σημείωμα, υπήρχε ένα ξυραφάκι ξυρίσματος. Το χειρόγραφο περιείχε το ακόλουθο μήνυμα:

Κύριε Πάνο,

Είδαμε στην κακόφημη τηλεόραση του ΠΙΚ το εκτρωματικό σου έργο «Γκρέγκορ».

Αλγεινή εντύπωση μας προκάλεσε και μας εξόργισε η απaráδεκτη εχθρική σου στάση απέναντι στον ιερό Αγώνα της ΕΟΚΑ και ο διασυρμός των αγωνιστών της που θυσιάζονται για σένα και τα όμοια με σένα σκουλήκια.

Σου στέλνουμε μια λεπίδα να κόψεις την καρδιά σου το ταχύτερο. Διαφορετικά θα σου την κόψουμε εμείς και θα σε πετάξουμε σε κανένα λασπωμένο χαντάκι.

Ομάδα ορκισμένων εκδικητών.

Περιττό να περιγράψω την αγωνία και τον φόβο που προκάλεσε η επιστολή αυτή σε μένα, στη γυναίκα μου, σ' όλη την οικογένεια και στον κύκλο των φίλων μας. Γνωρίζαμε πόσο φανατικοί και αδίστακτοι ήταν μερικοί αυτοκαλούμενοι «αγωνιστές» και συχνά ακούγαμε πόσο βάνουσα ξυλοφόρτωναν και σε αρκετές περιπτώσεις εκτελούσαν τους καλούμενους «εθνικούς μειοδότες» ή άτομα κατηγορούμενα ως προδότες. Για αρκετό καιρό η γυναίκα μου κι εγώ κυκλοφορούσαμε στην πόλη και στους χώρους της δουλειάς μας δηλητηριασμένοι από φόβο και αγωνία, με μάτια χαμαιλέοντα που προσπαθούσαν συνεχώς να σκανάρουν όσους κυκλοφορούσαν γύρω μας ή μας πλησίαζαν. Η απειλή δεν πραγματοποιήθηκε, ευτυχώς. Ούτε κι επαναλήφθηκε με την ίδια ή άλλη μορφή. Μάλιστα, μετά που πέρασαν μερικοί μήνες από τη λήψη της, αρχίσαμε ν' αναρωτιόμαστε αν ήταν πραγματική ή κακόγουστη φάρσα. Τον φάκελο με την επιστολή και το ξυραφάκι που τη συνόδευε τα έριξα στο συρτάρι του γραφείου μου και με τον καιρό τα ξέχασα.

Αυτό μέχρι ένα κακοξημέρωτο πρωινό, που καθώς ετοιμαζόμουν να πάω στη δουλειά, αναζήτησα στο ντουλάπι του μπάνιου λεπίδα για την ξυριστική μου. Δεν βρήκα. Και τότε, αιφνίδια, θυμήθηκα το ξυραφάκι που μου είχαν στείλει οι ανώνυμοι «αγωνιστές». Μειδώντας για τους φόβους και τη λαχτάρα που μας πότισε προ καιρού η απειλητική παρουσία του, άνοιξα το συρτάρι του γραφείου, το 'βγαλα απ' τον φάκελο και το τοποθέτησα στην ξυριστική μου.

Καλόκεφος και σιγοφιθυρίζοντας ένα τραγούδι που μετέδιδε εκείνη την ώρα το ραδιόφωνο, αφαιρέθηκα κι η κοφτερή λεπίδα σύρθηκε και πλήγωσε το λαιμό μου, κοντά στην καρωτίδα. Έχασα αρκετό αίμα, χρειάστηκα βαμβάκι, ακριφλαβίνη και διπλή στρώση σιρότο για να σταματήσω την επιπόλαιη αιμορραγία..., «...μάλλον την ετεροχρονισμένη πραγματοποίηση της απειλής για τον “Γρηγόρη”», μου είπε σκασμένος στα γέλια ο πανέξυπνος κι ευφυολόγος γενικός διευθυντής, ο Ανδρέας Χριστοφίδης, όταν του διηγήθηκα το συμβάν. «Αυτοτιμωρήθηκες και ξόφλησες...».

II. Το 1976 το ΠΙΚ έλαβε με τον «Γκρέγκορ» μέρος σε Πανευρωπαϊκό Διαγωνισμό τηλεοπτικού θεατρικού έργου, τον οποίο διοργάνωσε η Βουλγαρική Ραδιοτηλεόραση, και κέρδισε το πρώτο βραβείο. Μόλις γνωστοποιήθηκε από τον εγχώριο Τύπο η είδηση κι επιβεβαιώθηκε επίσημα με τέλεξ των οργανωτών του Διαγωνισμού, ο χαρισματικός γ.δ. Ανδρέας Χριστοφίδης κυκλοφόρησε μια σχετικά λακωνική εγκύκλιο στο προσωπικό, εξαιρώντας τη μεγάλη αυτή επιτυχία του μικρού ΠΙΚ· και το μεσημέρι, μαζί με τον κολλητό του σκηνοθέτη Εύη Γαβριηλίδη και μερικούς από τους ηθοποιούς που είχαν λάβει μέρος στην τηλεοπτική παραγωγή και βρίσκονταν εκείνη τη μέρα στο Ίδρυμα, συγκεντρώθηκαν στο κυλικείο του σταθμού και ανταλλάσσοντας συγχαρητήρια κι αγκαλιές οργάνωσαν ένα πολύ θορυβώδες, όπως έμαθα, πάρτι.

Εκείνη τη μέρα έτυχε να οικουρώ, λόγω αδιαθεσίας, και τα ευχάριστα νέα μου τα μετέδωσε τηλεφωνικά η ιδιαίτερα μου Νίνα Καλογερά. Την επαύριο, γυρνώντας στο γραφείο, η Νίνα ανέσυρε από τα εισερχόμενα και μου έδωσε την εγκύκλιο του γ.δ., με την οποία, όπως προανέφερα, ανακοίνωνε σε διθυραμβικό τόνο στο σύνολο του προσωπικού ότι «...το τηλεοπτικό θεατρικό έργο του ΠΙΚ “Γκρέγκορ”, διαγωνιζόμενο με τις πολυδάπανες τηλεοπτικές παραγωγές όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών χωρών, τιμήθηκε με το Πρώτο Μεγάλο Βραβείο».

Την εγκύκλιο τη διάβασα για δεύτερη και τρίτη φορά. Καμιά αναφορά στο όνομά μου ως συγγραφέα του έργου. Πάγωσα. Δεν πίστευα στα μάτια μου. Την τσαλάκωσα και την πέταξα, χτύπησα εξοργισμένος τη γροθιά μου στο γραφείο και αναποδογύρισα το φλιτζάνι του καφέ και το ποτήρι του νερού που είχα μπροστά μου. Με κατάβρεξαν. Έξω φρενών και κάθυγρος, χωρίς να πω τίποτα στην έκπληκτη Νίνα, έτρεξα στο γραφείο του Γενικού και ζήτησα οργισμένος να τον δω. «Τί τον θέλετε;» με ρώτησε ανήσυχη για τον τόνο και το ύφος μου η ιδιαίτερα Αννίτα Χειμωνίδου. «Θα πω στον ίδιο τί τον θέλω. Εσείς πείτε του μόνο πως θέλει να του μιλήσει ο Ρικ Ιωαννίδης». Η κοπέλα με κοίταξε έκπληκτη κι απορημένη και μπήκε στο γραφείο. Από τη μισάνοιχτη πόρτα την άκουσα να επαναλαμβάνει όσα της είπα.

«Ποιος είπατε πως θέλει να με δει;» άκουσα τη φωνή του γ.δ. Δεν άκουσα τί του απάντησε η Αννίτα, που βγήκε αμέσως μετά και μου έγνεψε να περάσω. Ο γ.δ., βλέποντάς με, σηκώθηκε από το κάθισμά του και μου πρότεινε το χοντρό και συνήθως ιδρωμένο χέρι του.

«Συγχαρητήρια για τον “Γκρέγκορ”, Πάνο», μου είπε.

«Συγχαρητήρια σε μένα; Για ποιο λόγο, κ. Γενικέ;» ρώτησα με βραχνή και σπασμένη φωνή. «Σύμφωνα με την εγκύκλιό σας ο “Γκρέγκορ” είναι έργο του ΠΙΚ. Γι' αυτό κι η αλλαγή του ονόματός μου. Παρακαλώ αυτό να το σημειώσετε κι εσείς και ο προσωπάρχης: εφεξής θα ονομάζομαι και θα υπογράφω ως Ρικ Ιωαννίδης, χωρίς, μάλιστα, να χρειαστεί να κάνω ένορκο δήλωση».

Ο γ.δ. γέλασε δυνατά, πήρε την εγκύκλιο και τη διάβασε. «Έχεις δίκαιο...» είπε. Εφαγε το όνομα. «Λυπάμαι ειλικρινά για την αβλεψία. Αυτά συμβαίνουν. Θα το επανορθώσω...». «Πώς, πότε;» ρώτησα. «Θα το επανορθώσω...» επανέλαβε και με συνόδευσε στην πόρτα. «Σύντομα!»

Μα δεν το έκανε. Ούτε εκείνη τη μέρα ούτε στις μέρες, τις βδομάδες και τα χρόνια που ακολούθησαν.

Πάνος Ιωαννίδης

Η γραπτή απόδοση του επενθετικού /i/ στην κυπριακή ελληνική

Ένα χαρακτηριστικό μορφοφωнологικό φαινόμενο που παρουσιάζει η κυπριακή ελληνική (εφεξής, «κυπριακή») είναι η προαιρετική επένθεση ενός φωνήεντος /i/ ανάμεσα σε ορισμένες λέξεις που λήγουν σε /n/ ή /s/ και σε ρήματα που ξεκινούν από δύο ή περισσότερα σύμφωνα (με κάποιες εξαιρέσεις). Για παράδειγμα, η άρνηση του ρήματος «γράφω» μπορεί να είναι «εν γράφω» αλλά και «εν [i] γράφω». Η γραπτή απόδοση αυτού του επενθετικού /i/ αποτελεί το θέμα του παρόντος άρθρου.

Το πρώτο ζήτημα που πρέπει να επιλυθεί είναι με ποιο φωνηεντικό γράφημα να αποδίδεται το επενθετικό /i/. Παρατηρείται συχνά να αποδίδεται με ένα (η), ειδικά στα «εν ηξέρω» και «εν ημπόρω/ημπορώ» που έχουν μεγάλη συχνότητα εμφάνισης. Ίσως αυτή η ορθογράφηση να επηρεάζεται από επίγνωση της ύπαρξης των τύπων «ηξεύρω» και «ημπορώ» της μεσαιωνικής ελληνικής και της καθαρεύουσας. Δεν θα ήταν εντελώς αβάσιμo να υποθέσουμε πως το φαινόμενο αυτό ξεκίνησε με επανανάληψη φράσεων της μεσαιωνικής κυπριακής όπως «ουδέν ημπορεί» (π.χ. Ασσίζες, Σάθας 1877: 60.6) ως «ουδέν η-μπορεί», ειδικά όταν το ρήμα «ημπορώ/εμπορώ» άρχισε να έχει παράλληλο τύπο «μπορώ». Αυτή η επανανάληψη μπορεί να οδήγησε και στην αναλογική επέκταση του φαινομένου και σε άλλα παρόμοια περιβάλλοντα. Ήδη στις Ασσίζες, όπως παρατηρεί ο Συμεωνίδης (2006: 190), βλέπουμε το φαινόμενο αυτό να εμφανίζεται και στη φράση «ουδέν ηξηριζόνει» (Σάθας 1877: 360.9), οπότε φαίνεται ότι ο κανόνας της επένθεσης ήταν ενεργός από τότε. Μάλιστα, αργότερα στον Μαχαίρα (Dawkins 1932: 238.33) παρατηρείται επενθετικό /ε/: «και ανίσως και δεν εφτάσεις». Το ίδιο παρατηρείται και στα ερωτικά ποιήματα του 16^{ου} αιώνα: «αν θενά την εφτάσω» (Σιακκάρ-Πιτσιλίδου 1976: 94.5). Είτε ξεκίνησε το φαινόμενο αυτό από τα «ημπορώ/εμπορώ» και «ηξεύρω» είτε όχι, φαίνεται πως στην ουσία του αφορά την προσθήκη ενός φωνήεντος, ώστε να σπάσει τα τρία συνεχόμενα σύμφωνα ανάμεσα σε λέξεις του τύπου που προαναφέρθηκε. Σύμφωνα με την αρχή της απλούστερης γραφής (βλ. Παπαναστασίου 2008: 189-190), ένα φωνήεν που δεν διασυνδέεται με συγκεκριμένη ετυμολογία (και ειδικά αν είναι επενθετικό) γράφεται με τον πιο αντιπροσωπευτικό του τρόπο, δηλαδή το /i/ ως (ι) – και το /ε/ ως (ε) στην περίπτωση των πιο πάνω μεσαιωνικών παραδειγμάτων.

Όσον αφορά το εάν αυτό το επενθετικό /i/ θα γραφτεί ενωμένο με κάποια από τις δύο λέξεις, υπάρχει η δυνατότητα συζευκτικής, διαζευκτικής και ενδιάμεσης γραφής (Kutsch Lojenga 2014: 77-78). Στην ακραία τους εκδοχή, η συζευκτική

γραφή θα οδηγούσε σε ορθογραφήσεις του τύπου (ενιπέφτει), ενώ η διαζευκτική σε τύπους όπως (εν ιπέφτει). Η εντελώς συζευκτική (αμφισυζευκτική) γραφή (ενιπέφτει) παραβιάζει και τα τρία κριτήρια για τα όρια λέξεων (βλ. Αρμιοστής 2018: 96· Ράλλη, 2005: 29): φωνητικά υπάρχουν δύο τόνοι (τόσο το [ʔɛ] όσο και το [pʰ:ɛfti] τονίζονται προφορικά), σημασιολογικά το «εν» και το «πέφτει» διαφοροποιούνται, ενώ συντακτικά μπορεί να παρεμβληθεί λέξη ανάμεσά τους (π.χ. «εν σας πέφτει»). Παρόλα αυτά, αυτή η αμφισυζευκτική γραφή συναντάται αρκετά συχνά στη διαδικτυακή γραφή της κυπριακής και ειδικά στη φράση [ʔɛni'ksɛɾɔ] που εμφανίζεται ως (ενιξερω), (ένιξερω) αλλά και (ενιξέρω). Η εντελώς διαζευκτική γραφή (εν ιπέφτει) παραβιάζει το σημασιολογικό κριτήριο, καθώς το (ι) δεν έχει ούτε σημασία ούτε λειτουργία, ώστε να γραφεί ως ξεχωριστή λέξη. Τη διαζευκτική γραφή τη συναντάμε στο διαδίκτυο μόνο σε δύο παραδείγματα ως (εν ιξερω).

Η συζευκτική γραφή, από την άλλη, αφορά εναλλακτικά και την επιλογή της σύζευξης του (ι) με μια από τις δύο λέξεις: (ένι πέφτει) ή (εν ιπέφτει). Μια διαδικτυακή αναζήτηση της φράσης [ʔɛni'ksɛɾɔ] αποκαλύπτει περισσότερες εμφανίσεις του (ενι ξέρω) (συνήθως χωρίς τόνο στο (ενι)) και λιγότερες του (εν ιξέρω) (σημειωτέον ότι καμία από τις δύο μονοσυζευκτικές γραφές δεν παρουσιάζει τόσες εμφανίσεις όσο η αμφισυζευκτική γραφή (ενιξερω)). Η σύζευξη με την πρώτη λέξη, π.χ. (εννά τονι σφάξω), έχει το παράλληλό της στην ΚΝΕ σε φράσεις όπως (θα τονε σφάξω) (χωρίς τονικό σημείο στην αντωνυμία κατά τον Παπαναστασίου 2008: 432). Φυσικά, αυτό το φαινόμενο της ΚΝΕ είναι στη βάση του διαφορετικού από το κυπριακό. Οι τύποι «τονε», «τηνε» κ.λπ. προέκυψαν από επανανάληψη της ρηματικής αύξησης ως κατάληξη της αντωνυμίας σε εκφράσεις όπως «τον εγνώρισα» → «τονε γνώρισα» (Hatzidakis 1892: 71). Η διαφορά με την κυπριακή είναι ότι αυτές οι επαυξημένες με το «-ε» αντωνυμίες της ΚΝΕ μπορούν να εμφανιστούν και σε άλλα περιβάλλοντα, όπως π.χ. «δες τονε» ή «να τηνε», κάτι που δείχνει πως έχουν αυτονομηθεί ως λεκτικοί τύποι, οπότε είναι φυσικό να γράφονται ως μία λέξη μαζί με το «-ε». Στην κυπριακή το επενθετικό (ι) αφορά όχι μόνο αντωνυμίες, αλλά πολλές άλλες λέξεις, οι οποίες όμως ποτέ δεν εμφανίζονται επαυξημένες με το (ι) σε οποιοδήποτε άλλο περιβάλλον. Επιπλέον, στην κυπριακή η σύζευξη με την αριστερή λέξη μπορεί να δημιουργήσει γραφές όπως (εν μασι ξέρει), (αςι πέσει), οι οποίες παραβιάζουν ένα επιπλέον κριτήριο, το γραφοτακτικό (ή «κριτήριο της γραφής» κατά τον Παπαναστασίου 2008: 393), το οποίο ορίζει ποιες ακολουθίες γραφημάτων είναι κανονικές και ποιες όχι σε ένα σύστημα γραφής. Επιπλέον, η ψυχογλωσσολογική έρευνα έχει δείξει πως κατά την ανάγνωση αναγνωρίζουμε ολόκληρα μορφήματα και ολόκληρες γνώριμες λέξεις με μια γρήγορη ματιά αντί να τις αποκωδικοποιούμε γράμμα-γράμμα (Venezky 1970). Αυτό συνεπάγεται πως εάν δεν μένει σταθερή η οπτική μορφή της λέξης, θα δυσκολεύει την ανάγνωση, καθώς θα καθυστερεί η αποκωδικοποίηση λέξεων όπως «ενι», «εάνι», «τονι» κ.λπ. Γι' αυτό οι γραφογλωσσολογικές έρευνες συστήνουν να διατηρείται το οπτικό ίνδαλμα της λέξης σταθερό ασχέτως αλλαγών στη μορφή του λόγω της επαφής με άλλες λέξεις (π.χ. Eaton - Schroeder 2012: 231). Το ίδιο πρόβλημα παρουσιάζει και η συζευκτική γραφή με τη δεξιά λέξη (π.χ. (εν ιπέφτει)) που παρατηρείται σε εκδόσεις (π.χ. Παπαλεοντίου - Αρμιοστής 2014), καθώς και πάλι δεν διατηρείται σταθερή η γραπτή μορφή του εμπλεκόμενου ρηματικού τύπου. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι κατά την ανάγνωση διευκολύνεται η αναγνώριση της λέξης εάν η αρχή της έχει σταθερό οπτικό ίνδαλμα

(Kutsch Lojenga 2014: 84), κάτι που συνεπάγεται πως ορθογραφήσεις όπως (εν επείγει) δεν είναι οι βέλτιστες. Επιπλέον, η σύζευξη του (ι) με το ρήμα είναι κάπως προβληματική σε περιπτώσεις όπως (αν ιδρώσεις), διότι δεν είναι βέβαιο εάν επιλέγχε το ρήμα «ιδρώνω» της KNE (που μπορεί να συμβεί για υφολογικούς λόγους στην κυπριακή) ή το ρήμα «δρώνω» της κυπριακής.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ούτε η διαζευκτική γραφή ούτε καμιά από τις μορφές της συζευκτικής γραφής δεν είναι άνευ προβλημάτων. Υπάρχει και η τρίτη επιλογή που προτείνει η Kutsch Lojenga (2014), η ενδιάμεση γραφή, η οποία αφορά χρήση της αποστρόφου και του ενωτικού. Το ενωτικό χρησιμοποιείται στις ορθογραφίες διάφορων γλωσσών όταν χρειάζεται να φανεί η στενή σχέση ενός στοιχείου με μια άλλη λέξη, αλλά ταυτόχρονα να τηρούνται και τα όρια των λέξεων: π.χ., στην KNE, (αί-Βασίλης), (λέξη-κλειδί)· στην αγγλική, (mother-in-law), (three-year old) κ.λπ. Στη γαλλική ορθογραφία το ενωτικό χρησιμοποιείται και στην περίπτωση επενθετικού συμφώνου, όπως π.χ. (a-t-il?). Σε αυτή την περίπτωση ο επενθετικός φθόγγος γράφεται με ενωτικά εκατέρωθεν. Αυτή η πρακτική ακολουθείται και από την Ακαδημία Αθηνών (2012: 68) στον κανονισμό σύνταξης του Ιστορικού Λεξικού της νέας ελληνικής για τη γραφή διαλεκτικών νεοελληνικών ποικιλιών, όπως οι (ημι)βόρειες (π.χ. (ού γαμπρός-ι-μ')), η ποντιακή (π.χ. (άπάν-ι-σ')), αλλά και η κυπριακή (π.χ. (έν-ι-βράζει)). Το ίδιο εφαρμόζει και για επενθετικό /n/ σε άλλες ποικιλίες, π.χ. (τά μαναστήρια-ν-τά ψηλά), (θά-ν-dön δῶ). Η γραφή με δύο ενωτικά στην κυπριακή ακολουθείται και από διάφορες εκδόσεις, όπως ο Χατζηγιάννου (1996, 1999) και Συμεωνίδης (2006). Αν τα διπλά ενωτικά προκαλούν γραφηματικό συνωστισμό, μια εναλλακτική της εκατέρωθεν χρήσης του ενωτικού θα ήταν η μονόπλευρη χρήση, δηλαδή (εν-ι επείγει) είτε (εν ι-επείγει). Από τις δύο απαντάται μόνο η γραφή με τη χρήση του ενωτικού στα δεξιά: π.χ. στον Κονομή (1953: 149 σημ. 13) δίνεται η γραφή (έν ι - ξέρω) (με κενά όμως εκατέρωθεν του ενωτικού), στην Ταξιτάρη (2007: 22) (μεν ι-ξιάσετε) κ.λπ. Η γραφή αυτή έχει το πλεονέκτημα ότι κρατά σταθερή την οπτική συσχέτιση του (ι-) με το ρήμα σε περιπτώσεις όπως (αν ι-στείλεις), (αν δεν ι-στείλεις), (αν δεν μας ι-στείλεις), (αν δεν μας τον ι-στείλεις): σε τέτοιες περιπτώσεις φαίνεται φυσικότερο να συσχετιστεί το (ι-) σταθερά με το ρήμα παρά με την όποια προηγούμενη λέξη.

Εν κατακλείδι, η ενδιάμεση λύση της γραφής του επενθετικού /i/ με τη χρήση ενωτικού είναι αυτή που αποδίδει καλύτερα τη γλωσσολογική ανάλυση του γραμματικού φαινομένου της επένθεσης, ενώ συμβαδίζει ομαλότερα με τα πορίσματα της ψυχογλωσσολογικής έρευνας της ανάγνωσης. Το εάν θα γραφτεί με ενωτικά εκατέρωθεν ή μόνο στα δεξιά του, αυτό μπορεί να είναι προσωπική επιλογή σε κάθε περίπτωση.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Ακαδημία Αθηνών, *Κανονισμός Σύνταξης του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (Λεξικογραφικών Δελτίων, Παράρτημα 6)*, Αθήνα, KENDIANE, 2012.
- Αρμωστής 2018α Σπύρος Αρμωστής, «Όρια ορθογραφικών λέξεων της κυπριακής ελληνικής: η περίπτωση του "ενά"», *Μικροφιλολογικά* 43 (Άνοιξη 2018) 95-98.
- Dawkins Richard McGillivray Dawkins, *Leontios Makhairas, Recital concerning the sweet land of Cyprus, entitled "Chronicle"*, Oxford, Clarendon Press, 1932.
- Eaton Helen Eaton - Leila Schroeder, "Word break conflicts in Bantu languages: Skirmishes on many fronts", *Writing Systems Research* 4:2 (2012) 229-241.
- Κονομης Νικόλαος Χ. Κονομής, «Κρητικό-Κύπρια», *Κρητικά Χρονικά* 7 (1953) 146-160.

- Kutsch Constance Kutsch Lojenga, «Basic principles in establishing word boundaries», στο Michael Cahill, Keren Rice (επιμ.), *Developing orthographies for unwritten languages*, Dallas Texas, 2014, σσ. 73-106.
- Παπαλεοντίου Λευτέρης Παπαλεοντίου - Σπύρος Αρμωστής, *Μυλλωμένα και αμολόγητα τραγούδια Κυπρίων*, Λευκωσία, Ηλίας Επιφανίου, 2014.
- Παπαναστασίου Γιώργος Παπαναστασίου, *Νεοελληνική Ορθογραφία: ιστορία, θεωρία, εφαρμογή*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2008.
- Ράλλη Αγγελική Ράλλη, *Μορφολογία* (Γ' έκδοση), Αθήνα, Πατάκης, 2005.
- Σάθας Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Ασίζα του Βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου: κυπριακοί νόμοι, βυζαντινά συμβόλαια, κρητικά διαθήκαι, Βενετία, Ελληνική Τοπογραφία του Φοίνικος (Βενετία) Maisonneuve, 1877.*
- Σιαπκαρά Θέμις Σιαπκαρά-Πιτσιλλίδου, *Ο πετράρχισμος στην Κύπρο: ρίμες αγάπης από χειρόγραφο του 16ου αιώνα με μεταφορά στην κοινή μας γλώσσα*, Αθήνα, χ.ε., 1976.
- Συμεωνίδης Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης, *Ιστορία της κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2016.
- Ταξιτάρη Λουκία Ταξιτάρη, *Ο Ασπερίκος στους Ολυμπιακούς Αγώνες*, Αθήνα, Μαμούθ Comix, 2007.
- Yenezky Richard L. Yenezky, "Principles for the design of practical writing systems", *Anthropological Linguistics* 12:7 (1970) 256-270.
- Χατζηγιάννου 1996 Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Ετυμολογικό λεξικό της ομιλουμένης κυπριακής διαλέκτου: ιστορία, ερμηνεία και φωνητική των λέξεων με τοπωνυμικό παράρτημα*, Λευκωσία, Ταμασσός, 1996.
- Χατζηγιάννου 1999 Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Γραμματική της Ομιλουμένης Κυπριακής Διαλέκτου*, Λευκωσία, Ταμασσός, 1999.
- Χατζιδάκις Georgios N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig, Breitkopf & Hartel, 1892.

Σπύρος Αρμωστής

Μικρά φιλολογικά

Ο Β. Μιχαηλίδης σε στρατιωτικό έντυπο της Λάρισας

Στις 30.1.1949 δημοσιεύονται στο δεκαπενθήμερο έντυπο Χριστιανός Στρατιώτης (αρ. φύλλου 24) οι παρακάτω στίχοι με την ένδειξη «Δημώδης κυπριακή ποίησης», ως επιγραφή σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τον τίτλο «Το δένδρο»:

Η Ρωμηοσύνη εν φυλή συνόκαιρη του κόσμου,
κανέννας δεν ευρέθηκεν για να την εξαλείψη,
κανέννας γιατί σκέπτει την από τάψη ο Θεός μου
σφάξε μας όλους και ας γενή το γαίμα μας αυλάκι:
αλλ' ήξευρε πως ύλαντρον όντας κοπή καβάκι
τριγύρω του πετάσσονται τρακόσια παραπούλλια.

Δεν είναι η πρώτη φορά που ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη, ειδικά «Η 9^η Ιουλίου 1821...» και «Η Χιώτισσα» αλλά και ο «μυλλωμένος» «Αμολόγητος», χαρακτηρίζονται δημώδη άσματα, ενώ αποσιωπάται το όνομα του δημιουργού τους. Ίσως αυτό να είναι η πιο μεγάλη καταξίωση του ποιητή, το γεγονός ότι, τουλάχιστον τα τρία παραπάνω ποιήματά του, παρά τη μεγάλη τους έκταση (η «9^η Ιουλίου 1821...» αποτελείται από 560 στίχους, ενώ η «Χιώτισσα» από 420) πέρασαν στο στόμα του λαού, των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων, και αποστηθίστηκαν και συγκίνησαν ολόκληρες γενιές. Μάλιστα ο «Αμολόγητος», που δεν τυπώθηκε όσο ζούσε ο ποιητής, κυκλοφορούσε από στόμα σε στόμα ή σε χειρόγραφη μορφή και σώθηκε σε ποικίλες παραλλαγές.

Ιδού λοιπόν που η χάρη του Β. Μιχαηλίδη έφτασε ως τη Λάρισα, εκεί όπου είχε πολεμήσει ως εθελοντής το 1878, έστω και αν οι παραπάνω αποσπασματικοί, αλλοιωμένοι και ανυπόγραφοι στίχοι του από την ποιητική του σύνθεση «Η 9^η Ιουλίου 1821» ήταν ενταγμένοι, ως επιγραφή, σε ένα άρθρο χριστιανικής και πατριωτικής διδασχής, με αποδέκτες νεαρούς στρατιώτες (όπως δηλώνεται, το έντυπο αυτό «διανέμεται δωρεάν μεταξύ των στρατιωτών»). Στο δημοσίευμα προτάσσεται ένα σχέδιο με μολύβι, στο οποίο εικονίζονται έξι καλικάντζαροι να ξυλεύουν ένα μεγάλο δέντρο και να φτιάχνουν σταυρούς. Η ζωγραφιά αυτή θυμίζει τη γνωστή απεικόνιση με τους καλικάντζαρους να πριονίζουν τον κορμό ενός μεγάλου δέντρου, το οποίο υποτίθεται ότι στήριζε τη γη. Όπως επεξηγείται στο κείμενο, το δέντρο παραπέμπει στην Ελλάδα, στη ρωμοσύνη, που αντιστέκεται στους εχθρούς της και επιβιώνει. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στα αιματηρά γεγονότα στην Κύπρο κατά τον Ιούλιο του 1821, όταν εκτελέστηκαν «δεκάδες Κυπρίων πατριωτών», ανάμεσά τους και ο αρχιεπ. Κύπρου Κυπριανός· για να προστεθούν και τα παρακάτω:

Από την θυσίαν αυτήν του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού ενεπνεύσθη η μούσα της πατριωτικής ψυχής των Κυπρίων, συνέθεσε και έψαλε με την κυπριακήν διάλεκτον το πατριωτικόν άσμα το οποίον δημοσιεύομεν εις την αρχήν του άρθρου. Εις το άσμα η Ελλάς (η Ρωμοσύνη) παρομοιάζεται με δένδρον, με λεύκην (καβάκι) η οποία όταν κοπή προς τα άνω έχει την δύναμιν να πετάξη τριακοσίας παραφυάδας (παραπούλια).

Όμως από πού αλίευσε ο συντάκτης του κειμένου αυτού τους αδέσποτους στίχους από την «9^η Ιουλίου...»; Ενδεχομένως από κάποια βιογραφία του αρχιεπ. Κυπριανού. Για παράδειγμα, στην εφ. *Τα Πάτρια* (22.7.1906) δημοσιεύτηκε το άρθρο του Κωνσταντίνου Γ. Ζησίου «Εθνικό Πάνθεον. Ο Κύπρου Κυπριανός», στο οποίο ενσωματώνονται και οι παραπάνω έξι στίχοι με παρόμοιες παραφθορές, ενώ προστίθενται και μερικές άλλες· π.χ. *ιξειλίψη / εξηλείψη / εξαλείψη, σέσπει / σκέπει / σκέπτει*.

M-Φ

Ο Τάκης Μπαρλάς για την «9^η Ιουλίου 1821...» του Β. Μιχαηλίδη

Στο τρίτο τεύχος του εθνοκεντρικού-ενωτικού περιοδικού *Κυπριακός Αγών* (Ιαν. 1951, σσ. 11-12), που έβγαινε στην Αθήνα, ο Τάκης Μπαρλάς δημοσιεύει ένα άρθρο με τον τίτλο «Η ελληνική μεγαλόνησος. Ο Μιστράλ της Κύπρου». Χωρίς να δηλώνει τις πηγές του, γράφει το κείμενό του για να εξάρει την «ελληνικότητα της Κύπρου», στον απόηχο του ενωτικού δημοψήφισματος (Ιαν. 1950): Αναφέρεται στη συμμετοχή των Κυπρίων στον Αγώνα του 1821 και στα αιματηρά γεγονότα της 9ης Ιουλίου στο νησί, ενώ στη συνέχεια στέκεται στο «υπέροχο έπος» του Β. Μιχαηλίδη, το οποίο χαρακτηρίζει «ένα από τα ωραιότερα δημιουργήματα της νεοελληνικής ποιήσεως». Κυρίως δίνει μια περίληψη του συνθετικού ποιήματος και παραθέτει μερικούς από τους πιο γνωστούς στίχους του, αλλάζοντας όμως και παρερμηνεύοντας κυπριακές λέξεις: «ύλαντρον θα πη σύρριζο [το *Ιλαντρον* συνδέεται μάλλον με το αρχ. *γεράνδρον* = γέριχο δέντρο ή κορμός, κούτσουρο], καβάκι θα πη πεύκο [καβάτζιν = λεύκα]». Για τους μνημειώδεις στίχους «*Η Ρωμοσύνη είναι φυλή συνώκαιρη του κόσμου ... όντας ο κόσμος λείπει!*» σχολιάζει ότι «τα υπέροχα αυτά λόγια [...] θυμίζουν Αισχύλο», αλλά χωρίς να τεκμηριώνει την εκτίμησή

του (υπονοεί μάλλον την πατριωτική διάσταση στο έργο). Και κλείνει το κείμενό του με την ευχή να απελευθερωθεί η σκλαβωμένη μεγαλόνησος.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Μπαρλάς μπόρεσε να κατανοήσει την ιδιωματική ποιητική γλώσσα του Β. Μιχαηλίδη και αν την αξιολόγησε με λογοτεχνικά κριτήρια ή με βάση τις πολιτικές-ιδεολογικές του αντιλήψεις, επηρεασμένος και από τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής του (αλυτρωτισμός και ενωτικό δημοψήφισμα στην Κύπρο, μετεμφυλιακό κλίμα στην Ελλάδα). Πάντως δεν αποφεύγει την επανάληψη κοινών τόπων για τον Β. Μιχαηλίδη, χαρακτηρίζοντάς τον ανεξέταστα και μάλλον υπερβολικά «Μιστράλ της Κύπρου». Ο κύριος ποιητής δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με τον προβηγκιανό φιλέλληνα βάρδο Frédéric Mistral (1830-1914), με μοναδική ίσως εξαίρεση το γεγονός ότι και οι δύο ανέδειξαν σε ποιητική γλώσσα το τοπικό ιδίωμα της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

Σημείωση: Ευχαριστούμε τον φίλο Γιάννη Βιολάρη, που μας κοινοποίησε το δημοσίευμα αυτό.

M-Φ

Περί Καβάφη και βιβλιογραφιών

Πολλοί άνθρωποι στη διάρκεια της καραντίνας (ή, με άλλα λόγια, της υποχρεωτικής απομόνωσης) αποφάσισαν να διαβάσουν βιβλία που είχαν αφήσει στην άκρη «για διάβασμα αργότερα», είτε λόγω του ιδιαίτερου βαθμού δυσκολίας τους είτε επειδή δεν διέθεταν τον απαιτούμενο χρόνο και την απαραίτητη ηρεμία. Έτσι, κατά τη διάρκεια της δεύτερης καραντίνας (Νοέμβριος 2020) έπιασα να διαβάσω την εργασία του Λ. Παπαλεοντίου *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)* (Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια 22, 2016). Το πρώτο που παρατήρησα ήταν ότι πέντε από τα δεκαπέντε δημοσιεύματα της εφ. *Ταχυδρόμος-Ομόνοια* (Αλεξάνδρεια 1926), που χρησιμοποίησα σε μελέτη μου για το ποίημα του Καβάφη «Ο αυτοκράτωρ Κόνων» (και τα οποία έφαχνα επί δύο μήνες στις ψηφιοποιήσεις της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων) βρίσκονταν ήδη εκεί (ένα από αυτά το είχε δημοσιεύσει και ο Θ. Σουλογιάννης στο περ. *Διαβάζω* το 1983). Και σκέφτηκα πόσες φορές στο παρελθόν μπορεί να μη χρησιμοποιήσα το έργο προηγούμενων μελετητών και βιβλιογράφων ή να μην αναφέρθηκα σε αυτό – όχι βέβαια για οποιονδήποτε άλλο λόγο, αλλά επειδή απλώς δεν γνώριζα την ύπαρξη του σχετικού υλικού. Σε ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη βιβλιογραφία: Δεν πρόκειται απλώς για καταγραφή τίτλων, αλλά για παρουσίαση του περιεχομένου ολόκληρων δημοσιευμάτων (ή αποσπασμάτων τους), καθώς και χρήσιμων πληροφοριών γύρω από αυτά, ώστε ο μελετητής του Καβάφη να μην χρειάζεται απαραίτητως να ανατρέχει σε δυσύρετα έντυπα και σε απομακρυσμένες βιβλιοθήκες ψάχνοντας για κάτι που ήδη βρίσκεται στο βιβλίο. Η βιβλιογραφία για ποιητές όπως ο Καβάφης και ο Σολωμός έχει διογκωθεί τόσο (και σε διαφορετικές γλώσσες) ώστε να είναι εκ των πραγμάτων αδύνατο να έχει κανείς έστω και έμμεση πρόσβαση σε όλο αυτό το υλικό. Αυτό σημαίνει ότι οι προσβάσιμες πηγές (που συνήθως αποτελούν υποσύνολο του συνόλου των πηγών) θα πρέπει να ερευνώνται στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, αλλά και να βλέπουν κάθε κείμενο πριν τη δημοσίευση και άλλα «μάτια», επειδή συμβαίνει συχνά ο συντάκτης να μην μπορεί να δει τα δικά του λάθη στην εργασία του, εάν δεν περάσει ικανό χρονικό διάστημα από τη συγγραφή.

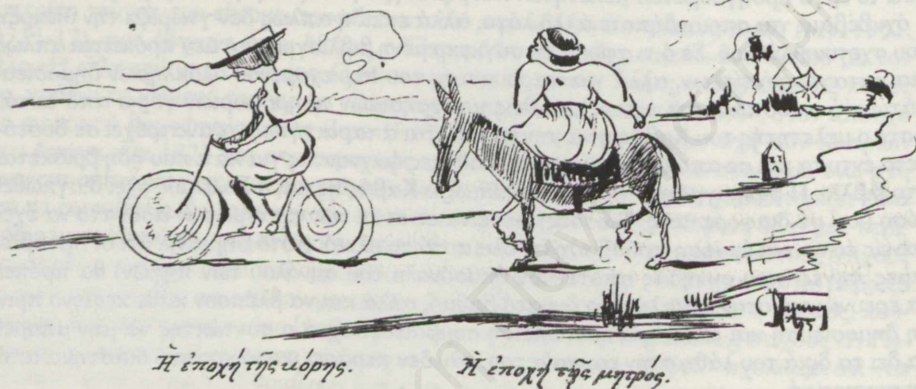
Γράφοντας αυτό το σημείωμα θυμήθηκα κάτι που μου είχε πει ο Ντίνος Χριστιανόπουλος σχετικά με τις βιβλιογραφίες. Του είχε προκαλέσει αλγεινή εντύπωση η ερώτηση ενός ακροατή, μετά το τέλος ομιλίας του (στη Δράμα, νομίζω, όπου είχε πάει να τιμήσει τον παλιό συμφοιτητή του και καθηγητή του ΑΠΘ Βασίλη Άτσαλο): «Πώς εσείς, ένας τόσο καλός ποιητής, ασχολείστε με τη σύνταξη βιβλιογραφιών;». Και συνέχισε λέγοντάς μου ότι στην ενασχόληση με τις βιβλιογραφίες οφείλει σε πολύ μεγάλο βαθμό – πέρα από την εσωτερική ικανοποίηση – την αντίληψη και τις ιδιαίτερες γνώσεις που έχει για τα λογοτεχνικά πράγματα γενικότερα. Συμφώνησα μαζί του, επειδή εκείνη την περίοδο (πρώτη δεκαετία του 21ου αι.) είχα αποφασίσει να συντάξω τη βιβλιογραφία λογοτεχνικών εκδόσεων της Θεσσαλονίκης της περιόδου 1951-1960, και εργαζόμουν σε αυτή την κατεύθυνση, ψάχνοντας μανιωδώς για άγνωστες εκδόσεις στα παλαιοβιβλιοπωλεία, κάτι που μου έδινε μεγάλη χαρά.

Διονύσης Στεργιούλας

Η πρώτη εμφάνιση του σκιτσογράφου Δημήτριου Γαλάνη

Σε ένα προηγούμενο σημείωμά μας («Ο Βλάσης Γαβριηλίδης περιγράφει τον Δημήτριο Γαλάνη», *Μικροφιλολογικά* 39, Άνοιξη 2016, σσ. 16-22) είχαμε επισημάνει την ανάγκη να συγκεντρωθεί το απειράριθμο πρώιμο σκιτσογραφικό έργο του μεγάλου έλληνα εικαστικού Δημήτριου Γαλάνη (1879-1966), που βρίσκεται διάσπαρτο στις εφημερίδες και τα περιοδικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 έως τις αρχές του 20ού, οπότε ο καλλιτέχνης έφυγε από την Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι.

Η πρώτη εμφάνισή του σε έντυπο λάνθανε, αν και μνημονευόταν και από τον Γαβριηλίδη («Όταν ο Γαλάνης εδημοσίευσε τα πρώτα έργα του εις ένα ημερόβιον περιοδικόν [...] Έκτοτε παρήλθον μόλις τρία έτη»: *Κυριακάτικη*, αρ. 8, 1.1.1899· δεν αποκλείεται ο β. που υπογράφει την παρουσίαση στο περιοδικό να είναι και ο Γεράσιμος Βώκος) και από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου («Προ 5 ετών μίαν ημέραν ο κ. Λύτρας διά του δακτύλου

Ἡ ἐποχή τῆς εὐρύτης.

Ἡ ἐποχή τῆς μητρῆς.

του, ο οποίος κάμνει σκίτσα εις τον αέρα, δεικνύων μου ἐπ' εφημέριου σατυρικοῦ φύλλου χρωματιστὴν καρικατούραν, μου εἶπε. – Αὐτός πάει για μπρος. Ἦτο ἐν Αποκρηάτικον γελοιογράφημα του κ. Μίμη Γαλάνη· *Σκριπ*, 29.9.1900).

Το έντυπο εντέλει εντοπίστηκε. Είναι το *Αθήναιον*. *Εφημερίς σατυρική εκδομένη κατά Σάββατον*, που κυκλοφόρησε 35 φύλλα από τις 24.6.1895 έως τις 18.2.1896. Πλήρης σειρά του σατυρικοῦ εντύπου σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και αρκετά φύλλα του στο ΕΛΙΑ. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κωστή Χαιρόπουλου («Τριάντα χρόνια δημοσιογραφικῆς ζωῆς», *Ἡ Πρωία*, 25.3.1926) το *Αθήναιον* ήταν φιλοδηλιγιαννική εφημερίδα και ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του πολιτικοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ο οποίος μαζί με τον καθηγητή και έφορο της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης Γεώργιο Κωνσταντινίδη ανέθεσαν τη διεύθυνση του στον Χαιρόπουλο και στον σκιτσογράφο Σπύρο Μαντζάκο. Στο ίδιο δημοσίευμα ο Χαιρόπουλος ονοματίζει ρητά την πρώτη δημόσια εμφάνιση του Δημήτριου Γαλάνη («ο οποίος εις το φύλλον μας εδημοσίευσε, νήπιον ἀκόμη τότε, τα πρώτα του λίαν χαριτωμένα σκίτσα»). Αλλά και το *Αθήναιον* (αρ. 24, 3.12.1895) εκθειάζει σε σημείωμά του τον νεαρό συνεργάτη του: «Αι γελοιογραφίαι μας. Θα τρίβουν τα μάτια τους βέβαια αι χιλιάδες των αναγνωστών του “Αθηναίου” διά την δευτέραν σελίδα των σημερινών γελοιογραφιών μας, τα “χειμωνιάτικα”. Τί γούστο και τί χάρις και τί λεπτότης, τελείως Παρισιάνικη! Πρέπει να ομολογήσωμεν ὅτι ο νέος συνεργάτης μας κ. Δημ. Γαλάνης εις του οποίου την εμπνευσμένη γραφίδα οφείλονται, εἶνε καλλιτέχνης, περί του οποίου πολὺς, μα πάρα πολὺς, θα γείνει λόγος εις το μέλλον».

Η πρώτη συνεργασία του δεκαεξάχρονου Γαλάνη είχε γίνει νωρίτερα στον αρ. 21 (12.11.1895) με το σκίτσο «Ἡ εποχή τῆς κόρης - Ἡ εποχή τῆς μητρῆς» και ακολουθούν στον αρ. 24 (3.12.1895) τα «Χειμωνιάτικα», στον αρ. 27 (24.12.1895) τα «Χριστουγεννιάτικα» και, πιθανόν, στον αρ. 33 (4.2.1896) τα «Ἀπόκρεω - Μασκαράδες» (αν και δεν υπογράφεται).

Με την ευκαιρία, σημειώνω ὅτι, με βάση την παραπάνω μαρτυρία του Χαιρόπουλου, βραχύβια σατυρικά έντυπα είχαν βγάλει και οι Ιωάννης Κονδυλάκης και ο Γεώργιος Πωπ: ο Κονδυλάκης την εφ. *Ο Ντιστεγκέ* (Φεβρ. 1890 κ.ε. Σύμφωνα με τη *Νέα Εφημερίδα*, 14.2.1890, που την αναγγέλλει, «θα περιέχη και πρωτότυπον επιφυλλίδα υπό τον τίτλον «Πολύ καθὼς πρέπει») και ο Πωπ την εφ. *Νίκελ* (4. 6.1894 κ.ε.).

Λάμπρος Βαρελάς

Ο Ν. Νικολαΐδης σε σκίτσο του Kem (Κ. Ε. Μαραγκού), Ταχυδρόμος, 21.10.1923

Σατιρικοί στίχοι για τον Νίκο Νικολαΐδη

Ο Ποιητής Νικ. Νικ.

Είμαι μεγάλος συγγραφέας και γράφω στα ρωμέικα και μεταφράζω Χαλιμά τώρα εις τα κυπρέικα.

Έγραψα διηγήματα και ένα καλαμπούρι, μια φαντασία δραματική, «Το κόκκινο αγγούρι». Εσπούδασα και μουσική και παίζω Φωνογράφο, αλλά σαν τύχη κάποτε κάνω και το ζωγράφο. Μια μέρα πήρα τα βουνά κι ύστερα από κόπους, στέρησες και απελπισιές μέσα σ' αγνώστους τόπους, το γαλάζιο το λουλούδι εξεκίνησα να εύρω και σε σας να το προσφέρω.

Κι όταν το ηύρα, το 'δείξα στις Λουνα Παρκ τα πλήθη, μα όσοι το 'δαν μου 'πανε πως ήταν κολοκύθι!

Σημείωση: Οι σατιρικοί αυτοί στίχοι δημοσιεύτηκαν με το ψευδώνυμο Γραφοδαίμων στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Επιθεώρησις*, 28.6.1924. Το φθινόπωρο του 1923 ο θίασος Αμ. Βεάκη ανέβασε στη σκηνή (στο «Λούνα Παρκ» της Αλεξάνδρειας) το νεανικό, μάλλον πρωτόλειο λυρικό παραμυθόδραμα του Ν. Νικολαΐδη *Το γαλάζιο λουλούδι*, το οποίο προκάλεσε θετικά και αρνητικά σχόλια ή επιφυλάξεις των Αγ. Αριστοκλή, Τ. Μαλάνου, Π. Ξένου, Α. Σκούφη, Ηρ. Φουσεντζίδα κ.ά. Κατά την κρίση του Α. Σκούφη, το *Γαλάζιο λουλούδι* ήταν μια ωχρή απομίμηση βαγνερικών έργων. Πιο αιχμηρά ήταν τα σχόλια κάποιου Φιλόμουσου, ενσωματωμένα σε δημοσίευμα του Αγ. Αριστοκλή (*Ταχυδρόμος*, 23.8.1923): «Το έργο δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα γελοίο παραμύθι της Χαλιμάς, απόρροια ενός παθιασμένου και εκμαλακισμένου μυαλού». Περισσότερα βλ. Λ. Παπαλεοντίου, *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος*, Αλληλογραφία και άλλο αρχαικό υλικό, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2018, σσ. 152-153. Ενδεχομένως ο Γραφοδαίμων να είχε υπόψη του τα σχόλια αυτά, όταν έγραφε τους παραπάνω σατιρικούς στίχους. Η εφημερίδα *Επιθεώρησις* (1924), με εκδότη τον Αριστοτέλη Σεβαστόπουλο και διευθυντή τον Ηρακλή Λαχανοκάρδη, συνέχισε να βγαίνει από το 1925 με τον τίτλο *Ίσις*. Ο Γραφοδαίμων ήταν πιθανότατα Αλεξανδρινός (ίσως ο Α. Σκούφης ή ο Τ. Μαλάνος) και γνώριζε προφανώς ότι ο Νικολαΐδης είχε δημοσιεύσει παλαιότερα μερικά κριτικά σχειώματα με την υπογραφή Νικ. Νικ. στο αλεξανδρινό περ. *Γράμματα* (1913-1915). Μ-Φ

Ο Ν. Νικολαΐδης διαβάζει το Βιβλίο του Μοναχού στη Γλυκιώτισσα

Μεταφέρουμε παρακάτω δύο μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες ο κύκλος του περ. *Κυπριακά Γράμματα* και ειδικά ο διευθυντής του περιοδικού, ο Νίκος Κρανιδιώτης, παρέθεσε γεύμα προς τιμήν του Ν. Νικολαΐδη τον Ιούλιο του 1939 στη Γλυκιώτισσα (παραθαλάσσια περιοχή δύο χιλιόμετρα δυτικά της Κερύνειας, όπου βρίσκεται το ομώνυμο ξεκλήσι της Παναγίας). Από τη συνάντηση αυτή είναι η αμυδρή φωτογραφία που δημοσιεύουμε εδώ (από το αρχείο του Σάββα Χρίστη, περιλήφθηκε στο βιβλίο της Ρήνας Κατσελλή *Σάββας Χρίστης, ο Αλλιώτικος: η ζωή και το έργο του*, τ. 2, Λευκωσία 2004, σ. 86): Ο Νικολαΐδης διακρίνεται στα δεξιά (με λευκό πουκάμισο), δίπλα στον Α. Ιντιάνο. Σύμφωνα με τη δεύτερη μαρτυρία, του Πάνου Ταλιαδώρου, ο Νικολαΐδης διάβασε ενόητες από το ανέκδοτο τότε *Βιβλίο του Μοναχού*, όπως συνήθιζε να κάνει εκείνα τα χρόνια σε φιλικές συντροφίες στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια, στην Αθήνα και στην Κύπρο. Δεν χρειάζεται να σχολιάσουμε οτιδήποτε για τις μαρτυρίες αυτές,

παρά μόνο να προσθέσουμε το εξής: Η ζωή παίζει πολλές φορές παράξενα παιχνίδια. Το πρωτότυπο Βιβλίο του Μοναχού, μαζί με ένα μέρος του αρχείου του Νικολαΐδη, τα κατέθεσε ο Στρατής Τσίρκας στη Δημοτική Βιβλιοθήκη και Πινακοθήκη Αμμοχώστου το 1966, στα χέρια ενός ενός άλλου Αιγυπτιώτη, του σημαντικού πεζογράφου Γ. Φ. Πιερίδη, που ήταν τότε διευθυντής της Βιβλιοθήκης. Δυστυχώς ο αρχείο Νικολαΐδη λανθάνει από τον Αύγουστο του 1974, δηλ. από τη στιγμή που η Αμμόχωστος καταλήφθηκε από τα τουρκικά στρατεύματα. Το Βιβλίο του Μοναχού, στην πρωτότυπη, ογκώδη και μεγαλόσχημη μορφή του, εξολοκλήρου αυτόγραφο και ζωγραφισμένο από τον συγγραφέα του, βρίσκεται σήμερα σε υπόγειο χώρο σε βιβλιοθήκη στην κατεχόμενη Κερύνεια, ταξινομημένο ανάμεσα σε θρησκευτικά βιβλία! Μ-Φ

Γεύμα προς τιμήν του κ. Νίκου Νικολαΐδη

Υπό του κ. Νίκου Κρανιδιώτη, Γυμνασιάρχου Κυρηνείας και διευθυντού του περιοδικού *Κυπριακά Γράμματα*, παρετέθη χθες γεύμα εις την «Γλυκιώτισσα» προς τιμήν του παρεπιδημούντος εν Κύπρω λογοτέχνου κ. Νίκου Νικολαΐδη.

Εις το γεύμα προσκληθέντες παρεκάθησαν οι κ. κ. Σάββας Χρίστης, Τεύκος Ανθίας, Αντ. Ιντιάνος, Κώστας Προυσής, Πάνος Ταλιαδώρος, Α(δαμάντιος) Διαμαντής και Αδάμος Αντωνιάδης. [Εσπερινή, Λευκωσία, 15.7.1939]

Νίκος Νικολαΐδης

[...] Ποτές δεν θα ξεχάσω τον μεγάλο Νίκο Νικολαΐδη, όταν σε μια επίσκεψή του στην Κύπρο μάς απάγγειλε αποσπάσματα [από το Βιβλίο του Μοναχού]. Είμαστε στη γραφική τοποθεσία της Κερύνειας, στην Γλυκιώτισσα, πλάι στην θάλασσα, κάτω απ' τον όγκο του Αγίου Παριώνα, μια ομάδα κύπριο φίλοι του, δημοσιογράφοι, λογοτέχνες, ζωγράφοι, διανοούμενοι.

Οι λέξεις νόμιζες κι έπαιρναν ζωή απ' το πάθος και τη ζέση(τη) του συγγραφέα, κι έτσι πλάι στη θάλασσα που βάζει μάγια για ταξίδια, και στην μικρή μοναξιασμένη εκκλησούλα, στο πλάνωμα της όμορφης φύσης, γινόντουσαν εικόνες ζωντανές για να παραστήσουν την θλιμμένη μορφή των νοσταλγών μοναχών στην Αγέλαστη Μονή. [Νέοι Καιροί, Λευκωσία, 30.10.1961]

Μικροδιορθωτικά στην 5^η έκδοση της Νεοελληνικής Γραμματικής του Άγαπητού Γ. Τσοπανάκη

Ό άείμνηστος Άκαδημαϊκός Άγ. Γ. Τσοπανάκης με είχε τιμήσει με την άποστολή της πρώτης έκδοσης (1999) της Γραμματικής του. Διεξήλθα μεγάλο μέρος της και δύο

φορές έθεσα υπόψιν του όρισμένες παρατηρήσεις. Αναζητώντας έφετος τή δεύτερη έκδοση, πληροφορήθηκα ότι κυκλοφορεί ήδη ή πέμπτη. Έσπευσα να τήν προμηθευτώ και διαπίστωση ότι τά ήμαρτημένα έχουν εκλείψει σχεδόν όλα. Καταγράφω έδω όσα άλειυσα από εκείνα που άναπόφευκτα δέν σκέπασε ό πεζόβολος τών έπιμελητών τής τελευταίας έκδοσης.

1. Στη σ. 271, § 437 «μιάμιση ίντσα» σωστά, αλλά στη σ. 272, § 440, β), «μιάμισυ ώρα».

2. Το παρατονισμένο ξενοφώντειο «έκδράμοντες» στον πέμπτο τυπογραφικό στίχο τής σ. 522 να τονιστεί στην παραλήγουσα (δεύτερος άόριστος).

3. Η παραδειγματική έκφραση «άν έγραφες καλύτερα και είχες άπαντήση και τήν τελευταία έρώτηση» (τέλος σ. 526 και άρχή τής έπομένης) καθιερώνει έναν σολοικισμό δημοσιογραφικής κοπής. Το τήν άνάγκη να διορθωθεί σε στήν.

4. Το «περιδρομιάζομαι» (σ. 695) ενδέχεται να είναι διαλεκτικό, αλλά τά έλληνικά λεξικά μόνο τόν ένεργητικό τύπο («περιδρομιάζω») καταγράφουν.

5. Στη σ. 766, α), τελευταίος στίχος, τó «παρ-ων-» (= παρ-ον-) να διορθωθεί σε «(= παρ-ων-)», ήτοι «παρωνυχίδες».

Έλπίζω ότι θα έπανέλθω.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Μία επιστολή του Άντη Χατζηαδάμου

«Χοντρός» / Κάτω Πάφος / 17 Απρ. '89

Φίλε μου Δημήτρη,

βρήκα το γράμμα σου σήμερα μπλεγμένο μέσα σε πολλά άλλα...

Το 'γραψες στις 2 του Νιόβρη '88. Την ίδια μέρα εγώ έφεβγα για Λονδίνο όπου στο St. Mary's Hospital μου αφάιρεσαν 7/8 του στομαχιού μου. Καρκίνος. Εφτυχώς τον πρόλαβαμε πριν κάνει μετάσταση...

Ακόμα αναρρώνω. Το τράβμα σωματικό και ψυχολογικό ήταν - είναι πολύ μεγάλο. Προσπαθώ όμως. Φοβάμαι από την άλλη πλευρά. Τα θαλάσσωσα. Όταν ήμουν μικρός πίστεβα στον Χριστό και στην Παναγία - ποτέ στους Αγίους. Μετά μεγαλώνοντας, διαβάζοντας, συγκρίνοντας, χάθηκε η πίστη τού «πίστεψε και μη ερέβνα...». Από την άλλη πλευρά η συμπεριφορά της Εκκλησίας - όχι μόνο της ελληνορθόδοξης - μ' έκανε ν' αηδιάσω και να πάψω να τους | δέχομαι - τους κυβερνώντας, την μεγάλην επιχείρηση που λέγεται σήμερα «Εκκλησία» - και να τους πολεμώ όποτε και όσον μπορώ...

Χτες πολύ πρωί - πριν ακόμα χαράξει - ανέβηκα στην Τσάδα, μεταξύ δυο βουνών. Να μαζέψω καππάριν. Πάντα μ' άρεσε το περπάτημα κι η φύση. Τώρα απαιτείται περισσότερο για λόγους υγείας. Κι ήμουν μόνος στη<ν> πλαγιά του βουνού. Λουλούδια άγρια και μυρωδιές και φρέσκος αέρας. Να μην χορτάνω ν' αναπνέω. - Ήμουν βαρύς καπνιστής για τριανταπέντε χρόνια - το 'κοιφα όμως από τότε που εγχειρίστηκα. Και τα σύννεφα να περνούν από δίπλα μου σαν αέρινο ποτάμι κι αισθάνθηκα πολύ παράξενα, πολύ κοντά μπορώ να πω στον Θεό, τον Θεό που θέλω να πιστέβω ότι υπάρχει...

Και τα βράδια, κυττώντας τον ουρανό με τες χιλιάδες αστέρια, με πιάνει δέος και φόβος κι ελπίδα... Ναι, πρέπει να υπάρχει Θεός. Απλά χωρίς μπλεξίματα φιλοσοφικά ή

διανοουμενίστικα. Ποια δύναμη έφτιαξε το σύμπαν; Από μόνο του δεν στέκει στην ανθρώπινη | λογική. Και φοβάμαι και ελπίζω. Γιατί, πολύ εγωστικά, δεν θα 'θελα άμα πεθάνω να γίνω τίποτα. Να μην υπάρχω κάπου σε κάποιαν άλλη διάσταση, ξέρω γω, να μην ξανάρθω σ' επαφή με τ' αγαπημένα μου πρόσωπα, φίλους, ιδέες, και το μυαλό, τη δημιουργία, το χιούμορ.

Ναι. Πολύ δύσκολο να πεισθώ ότι ο Χριστός κι η Παναγία κι οι υπόλοιποι είναι «συγγενείς» του Θεού. Ιστορικά μπορεί να υπήρξαν. Δεν με σκοτίζει κι αν δεν υπήρχαν... Όμως Θεό θέλω να πιστέβω ότι υπάρχει. Ειδικά τώρα με την αρρώστια μου. Πολλά σου είπα...

Φχαριστώ που μου 'γραψες. / Ξαναγράψε.

Γεια σου
Άντης

Σημείωση: Με αφορμή την πρόσφατη έκδοση Άντης Χατζηαδάμος, Κείμενα λογοτεχνικά και άλλα (επιμ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Το Μέλλον, 2020, σελ. 486), ο παραλήπτης τής παραπάνω επιστολής, ο κ. Δημήτρης Ζουβανάς (γενν. 1953), την κοινοποίησε στον Σέργη Χατζηαδάμο και έτσι έφτασε στα χέρια μας. Σύμφωνα με το «Χρονολόγιο» Α. Χ., το οποίο ετοίμασε ο Γ. Κεχαγιόγλου για την παραπάνω έκδοση, ο Χατζηαδάμος υποβλήθηκε σε εγχείρηση στις 9.11.1988. Ωστόσο, η κατάσταση της υγείας του άρχισε να επιδεινώνεται από την άνοιξη του 1990 και πέθανε στις 29.11.1990.

Η επιστολή αυτή παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον και για τον λόγο ότι ο συγγραφέας της, επηρεασμένος από το πρόβλημα της υγείας του, αναφέρεται με τον δικό του τρόπο στις μεταφυσικές του ανησυχίες. Και με το γράμμα αυτό, επιβεβαιώνεται η εκτίμηση ότι ο Α. Χ. παραμένει λογοτέχνης και στις επιστολές του και ότι θα άξιζε τον κόπο να συγκεντρωθεί σε τόμο όλη η αλληλογραφία του. Ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές του, όταν διαπιστώνει ότι η κατάσταση της υγείας του είναι μη αναστρέψιμη, ο επιστολογράφος διατηρεί το (πικρό) χιούμορ και τα λογοπαίγνια (βλ. ενδεικτικά την επιστολή του από τη Νότια Αφρική, 30.7.1990, προς τον Γ. Κεχαγιόγλου στην πρόσφατη συγκεντρωτική έκδοση, σσ. 323-324).

Όπως μας ενημέρωσε ο κ. Ζουβανάς, συνταξιούχος πυροσβέστης σήμερα, ο ίδιος αποφάσισε στις 2.11.1988 να επικοινωνήσει με επιστολή του με τον Α. Χ., χωρίς να τον γνωρίζει προσωπικά, με αφορμή μια αθησαύριστη επιστολική αντίδραση του τελευταίου σε κυπριακή εφημερίδα, με την οποία εξέφραζε τις απόψεις του για θρησκευτικά ζητήματα. Υπολογίζουμε ότι η επιστολική αντίδραση του Α. Χ. συνδέεται με το κείμενό του «Πολύ λίγα για τον Αρχιεπίσκοπό μας» (εφ. Ο Φιλελεύθερος, 14.10.1988· αναδημοσιεύεται στον πρόσφατο τόμο, σσ. 306-309), με το οποίο ο συγγραφέας σχολιάζει, πάντα με χιούμορ και καλαμπούρι, απόψεις του αρχιεπ. Χρυσοστόμου Β' (από συνέντευξή του στον Άνθο Λυκαύγη) για την ανέγερση νέου καθεδρικού ναού δίπλα στην Αρχιεπισκοπή, το Κυπριακό, τη νεολαία, τον Καζαντζάκη κτλ., ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί και στο ογκώδες «τσαμαρελλόχρωμον» άγαλμα του αρχιεπ. Μακαρίου, που βρισκόταν τότε στο προαύλιο της Αρχιεπισκοπής. Ο Α. Χ., αν και θα είδε στην επιστολή του συνομηλητή του ότι είχαν διαφορετικές απόψεις για τη θρησκεία, αυτό δεν τον εμπόδισε να απαντήσει και μάλιστα να του εξομολογηθεί όχι μόνο τις αντιλήψεις του γύρω από θρησκευτικά και εκκλησιαστικά θέματα αλλά και τις έγνοιες και τις φοβίες του για τον θάνατο.

Μ-Φ

Κώστας Βασιλείου (γενν. 1939)

What is Cyprus

Του Χρήστου και της Λεώνης
παιχιά της Αντιγόνης

Ιδού λοιπόν τ' αρώτημα
Χρήστο μου Γιαλουσίτη
αν η Κυπρούλλα έν' απόστημα
κακκάτι ή καρφίτι
ή μήπως έν' αγιόκλημα
τζ' άστρο τ' αποσπερίτη
αν έν' εκκλησιάς καμπάνα
ή κκερχανέ πουτάνα
αν έν' θεά, redemption
ή ζει μες στο corruption.
What what is Cyprus
a butterfly ή virus
μήπως έν' ο κορωνογιός
που ήρτεν άξιπιπα ως κεραυνός
να κόψει τζαι να κάψει
ή νύμφη στο μετάξι
έν' μαρουκιά, σελιονιά
πέρτικα σε βρουσουλλά
ή σ' ένα χάνι τσούλλα.
Ό,τι θέλετε πέτε την
έ την δαμαί τζαι δέτε την
ίντα αϊπιν έδει
που η ομορκιά της τρέσει
σαν το νερό στ' αυλάτζι
πλυμένη με λουλλάτζι.
Δέτε τη λεβεντιάν της
που υψώννει τη γροθκιάν της

τολμά τζαι λέει Όχι
μπάινει στην Ευρώπη
τζ' οι γκρίζοι λύκοι ασ λάσσουν
έν' μπορούν να δακκάσουν
στέκει στο νυν τζαι στο αιέν
στο 1τ' Ελλήνων, στο μολών λαβέ.
Έσει τζαι τ' αίπια της
με τα μασκαραλλίκκια της
κάμνει πραξικοπήματα
μα έν' πρώτη στ' αγωνίσματα
κάμνει ΕΟΚΑ Άλφα
αλλά τζ' ΕΟΚΑ Βήτα
του δαίμονα πεντάλφα
τ' Άι Βασιλιού Αλφαβήτα
εξορίζεται στες Σεύχέλλες
μα παίρνει τζαι παράνομα
να τρώ' μ' εφτά μασέλλες.
Ό,τι τζ' αν πεις, ό,τι τζ' αν πω
η Κύπρος έν' χαλκόεσσα
τζ' ήδρος σ' ένα βουνό
δασόεσσα, ιμερόεσσα
fontana amorosa
με τέρτι, dolorosa
αμαρτωλή τζ' αγία
πάνδημη τζ' ουρανία
τ' αρφάλιν τούν' του κόσμου
παρηγορά τζαι όσιος μου.

Χρήστος Αργυρού (γενν. 1972)

An answer to "What is Cyprus"

του Κώστα Βασιλείου, με τον τρόπον τον δικόν του

Ρωτάς με τζαι ζητάς απόκρισιν
ούλα τζαι κάμνεις εις το ΠΙΚ μιαν ανταπόκρισιν
για το ποιόν της Τζύπρου
αν έν' αγία για πουτάνα
αν έν' του ποταμού ανεράα για μια κοτζάκαρη καρτάνα

αν έν' μουσκοκαρκιά ή λαψάνα
αν έν' ένας Βασιλείου ή ο Συλλούρης
αν έν' αρτσάκκης ή κατούρης
αν έν' το σπίτι των αγίων
οξά στο πραξικόπημαν ο τόπος των σπασμένων των παίων
αν έν' η λαμπρατζιά του Αυξεντίου
για το καμίνιν του χρηματιστηρίου
αν έν' του Μάτση το «ου περί χρημάτων»
οξά της Focus, του Μιλόσεβιτς τζαι των κομμάτων
αν έν' οι ρίμες της αγάπης
για θαύμαν αρχιεπισκοπικής απάτης
αν έν' ο Παγδατής, ο Πισσαρίδης, ο Κοντίδης
οξά ο Ρίκκος, ο Τζοβάννης τζαι ο πάσα αρχίδης
αν έν' του Βαροσίου τα ανθεστήρια
οξά έν' special offer διαβατήρια
αν έν' η Ελλάς η αρχαία, η βυζαντινή, η νέα
οξά έν' τα ξενοδοχεία πά' στα αρχαία.

Ό,τι τζαι να 'ναι, Κώστα Βασιλείου,
η Τζύπος που μας 'γέννησεν, αγία ή πουτάνα,
εννά 'ναι πάντα στην καρκιάν τζαι στην ψυσή μας μάνα.

Γ. Κ. Μιχαήλ (γενν. 1952)

Το πρόστιμον της μάσκας

Έρεξα 'πού τον καφενέν να φάω έναν γλυκόν,
μα έλυσεν η μύλλα μου που είδα έτσι κακόν.
Άλλοι 'πό τζει, άλλοι 'πό δα όσυφτοί τζαι ξανισμένοι,
'εν έξερα αν έν' άγιοι γι' αν ήτουν κολασμένοι.
Γιατί 'εν έτσι η κόλασις, κατά πως μου λαλούσιν,
που ούλλοι τους περιλυποι κάθονται τζ' 'εν μιλούσιν.
Είδα τον Γιώρκον στα σκαλιά τζαι τον Κωστήν καρτζίν του,
κούκκουφος μέσα στην αυλήν εμέτραν το πουντζίν του.
Θκυο εφτομάδες άνεργος 'εν του 'μεινεν δεκάρα,
τζ' αρρώστησεν πουπανωθκίόν τζ' η πιο καλή μουσκάρα.
«Πέτε, ολάν, κανέναν λον, πέτε θκυο τρεις πελλάρες
τζαι φχάρτε πκιον τες μουτταρκές που βάλλουν στες μουσκάρες».
Μα ούλλοι εσιωπούσασιν τζ' ενεύκαν μου καπάλιν,
για έναν τύπον μουρρωτόν, μ' έναν κοντόν τσαττάλιν.
Εκάθετον σε μιαν γωνιάν τζ' ερούφαν με μεράκκιν,
έναν τζεραστικόν καφέν, με φούσκες τζαι καϊμάκκιν.
Εδίκησεν με έναν 'δείν, φατζίν, ούλλον φαρμάτζιν,
τζ' έφούσκωσεν, τζ' εκόρτωσεν, παντίς τζ' ήτουν καβάτζιν.
Έκαμεν κάτι να μου πει, μα εσυλλοάτουν νάκκον,
τζαι άννοιξεν το στόμαν του θκυο πιθαμάες λάκκον.

Στο τέλος εκατάφεραν τζ' είπεν θκυο τρεις κουβέντες,
 'πό τζείνες που καπαριστοί λαλούσιν οι αφέντες.
 «Ωστε εσου 'σαι ο καφκάς, που βάλλεις σουξουλιές,
 που συμπουρκάς κρυφά κρυφά τζ' ανοίεις μου δουλειές;
 Τρεις μέρες έν' που καρτερώ δαμαί για να σε πιάσω,
 τζαι ευτύς τωρά συλλόβροτον θα πάω να σε δικάσω.
 Αφούτις μάσκαν 'εν φορείς τζαι βάλλεις τζαι τους άλλους
 ούλλους να παρακούσουσιν, γέρους, μιτσίους τζαι μιάλους.
 Είπαν μου 'κόμα 'εν στέκεις τζαι τέλλεια στα καλά σου,
 τζ' εβάρτηκες φιρίν φιρίν για να 'βρεις τον πελά σου.
 Βάλλεις τα με τον πρόεδρον, βάλλεις τα με τον νόμον,
 με δικαστές, με βουλευτές τζαι με τον αστυνόμον.
 Πρόστιμον κόφκω σου ευτύς, τρακόσια ευροπουλλούθκια,
 τζαι δεν με κόφτει αν ι-γρωστεις γι' αν έδεις κοπελλούθκια.
 Στέλλω σου 'κόμα μήνυμαν τζαι μέν το αγνοήσεις,
 τζ' ίσια ττεμπίσιν κάμνω σου, φρόντισε να ξοφλήσεις.
 Θέλεις κκερώννεις τα τωρά, θέλεις σε έναν μήναν,
 μ' αν δεν φορείς την μάσκαν σου, μπαίνεις τζαι καραττίνα».
 Είπεν τον τελευταίον λον, ήπιεν τζαι το νερόν του,
 ένα ττικέττον έκοιφεν τζ' έβαλεν τον σταυρόν του.
 Εστάθην ίσια κορτωτός, «έσσετε γειαν, γειτόνοι»
 είπεν σε ούλλους, μα εμέν εκλώσαν με οι πόνοι.
 Κκέσκιμον 'πού τον καφενέν μέν έρεσσα ποττέ μου,
 να κάθουμουν στην κούτσαν μου, να 'πιννα τον καφέν μου.
 'Ιντα καίσιν έπαθα, φίλοι, για 'ναν γλυκόν,
 που μου εξέβην όξινον τζαι προπαντός πικρόν.
 'Ετρων με η ράση μου τον δάσκαλον να κάμνω,
 μα με το πρόστιμον τωρά βουρώ τζαι δεν ...συφτάννω!
 Εφακίην 'πού την μούττην μου τζείνον το καρυδάκιν,
 καλλύττερα να έπιννα φραπέ με καλάμάκιν.
 'Ο,τι λος κάμνουν οι μιτσίοι πόν' μέσα στα κκαφέ,
 που παραντζέλλουν άνεννοιας εσπρέσον τζαι παρφέ!

Γλωσσάρι

αϊπιν: ελάττωμα, ψεγάδι
 άνεννοιας: ξεγνοιαστα
 ανεράα: νεράιδα
 άξιππα: ξαφνικά
 αρτόακκης: με μενάλα αρχίδια,
 τολμηρός
 δακκάννω: δαγκώνω
 καβάτζιν: λεύκα
 καΐσιν: παγίδα, ολίσθημα
 κακκάτι: ξερή βλέννα, πληγή
 που επουλώνεται
 καπάλιν: διαρκώς
 καρτάνα: μαλάρια, φουρτούνα,
 γυναίκα με κακή φήμη
 καρφίτι: ερεθισμένο σπιρί
 κατούρης: κατουρήγής, δειλός
 κκερχανές: πορνείο

κκέσκιμον: μακάρι
 κοτζάκαρη: γριά
 κούκκουφος: μόνος, ανύπαντρος
 κούτσα: φωλιά, στρώμα
 λαμπρατζιά: μεγάλη φωτιά,
 ιδίως για το κάψιμο του
 Ιούδα
 λάσσω: γαβγίζω
 λαψάνα: σινάπι
 μαρουθιά: μάραθος
 μουρρωτός: μωτρωμένος
 μουσκάρα: αγελάδα
 μουσκοκαρκιά: γαριφαλιά
 μούτταρκά: καπίστρι: εδώ η
 μάσκα
 μύλλα: λίπος· λυει η μύλλα μου:
 στενοχωριέμαι πολύ

νάκκον: λίγο
 ξανσιμένος: σκόρπιος
 οξά: ή, είτε
 πουπανωθκίον: επιπλέον
 ρέσσω: περνώ
 σελιονιά: φωλιά χελιδονιών
 σουξουλιά: υποκίνηση
 σσιος: σκιά
 συλλόβροτος: ολόκληρος
 συμπουρκώ: παροτρύνω, εξωθώ
 συφτάννω: προφτάνω
 τζήδρος: κέδρος
 τδάττάλιν: παντελόνι
 ττεμπίσιν: σύσταση
 ττικέττον: εισιτήριο, κλήση
 φιρίν φιρίν: επίμονα, με κάθε
 τρόπο
 ψατζίν: δηλητήριο